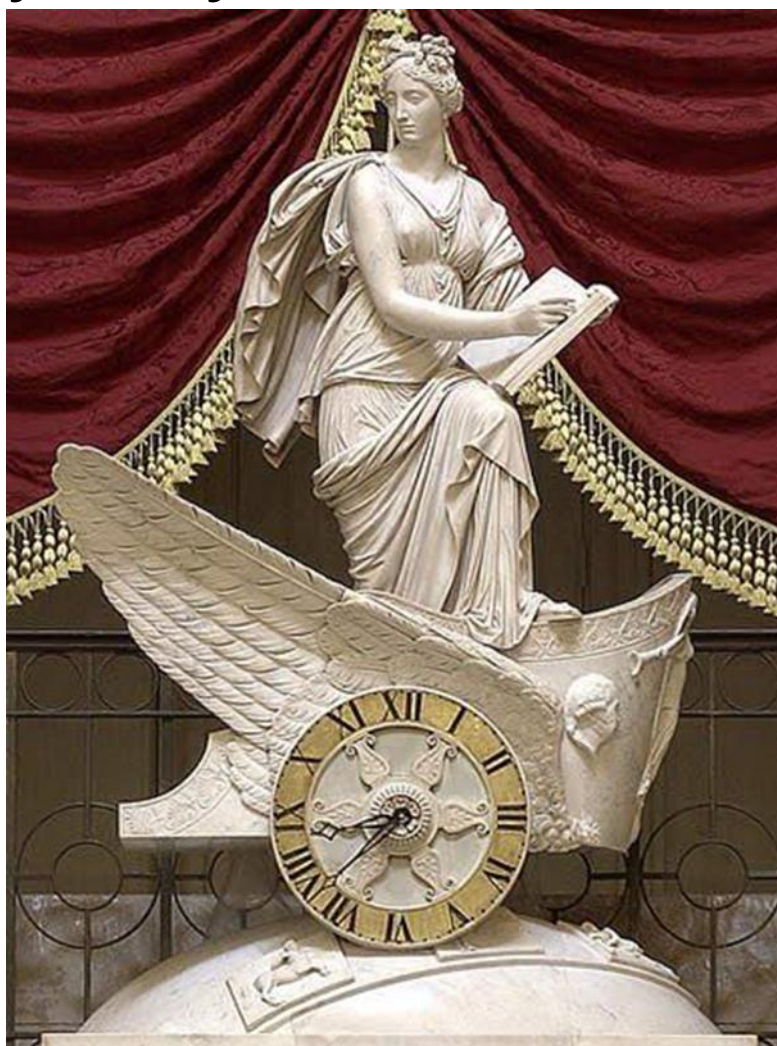

Kleio-Historia

Tijdschrift voor Geschiedenis

NUMMER 22 (2025)

Colofon

12^e jaargang 2025, nummer 22

Alle auteursrechten ten aanzien van de inhoud worden uitdrukkelijk voorbehouden

© *Kleio-Historia*, Millingen aan de Rijn 2015-2025

Redactie

Drs. Mark Beumer

Omslag ontwerp: Mark Beumer Lay-out: Mark Beumer

Afbeelding omslag: Kleio, de Griekse godin der Geschiedenis

ISSN: 2452-1507

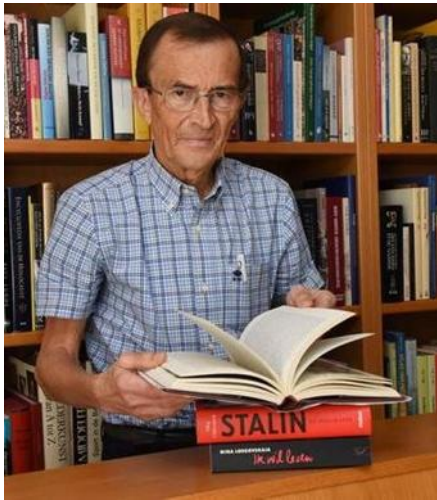
Inhoudsopgave

Over de auteurs	6
Voorwoord	7
Hypernerveuze Hygieia – Essay Robert Dijkgraaf-prijs 2025	
<i>Mark Beumer</i>	8
From temple sleep to church sleep. New perspectives	
<i>Mark Beumer</i>	10
(Review) Arianne Baggerman, <i>De storm die wij vooruitgang noemen. Tijd, tempoversnelling en de transformatie van Nederland in egodocumenten 1750-2000</i> (Uitgeverij Panchaud 2025).	
<i>Mark Beumer</i>	19
(Recensie) Andrej Koerkov, <i>Drie jaar onder vuur. De verwoesting van Oekraïne</i> (Uitgeverij Balans 2025).	
<i>Jef Abbeel</i>	21
(Recensie) Jan Balliauw, <i>De droom van Poetin. Wat drijft de Russische leider om met Oekraïne en heel Europa in confrontatie te gaan?</i> (Uitgeverij Borgerhoff & Lambergits 2025).	
<i>Jef Abbeel</i>	23
(Recensie) Roel Meijer, <i>Een moderne geschiedenis van de Arabische wereld</i> (Amsterdam University Press 2025).	
<i>Mark Beumer</i>	27
(Recensie) Dick Harrison, <i>Heksenjacht. Een geschiedenis over angst, repressie en vrouwenhaat</i> (Omniboek 2024).	
<i>Mark Beumer</i>	31
(Recensie) Ruud Vermeer, <i>Heksenjacht. De vervolgingen in Europa en Amerika</i> (Noordboek 2025).	
<i>Mark Beumer</i>	33
(Recensie) Maartje van der Laak, <i>Heksenjacht. De duistere geschiedenis van heksenvervolgingen in de Lage Landen</i> (Borgerhoff & Lambergits nv 2025).	
<i>Mark Beumer</i>	36
(Recensie) Martijn Lauwens, <i>De schande van Gaza</i> (Uitgeverij EPO 2025).	
<i>Jef Abbeel</i>	39
(Recensie) Hanneke Ronnes, Conrad Gietman en Claartje Wesselink, <i>Schitterende ballast. Buitenplaatsen in de moderne wereld</i> (WBOOKS 2024).	
<i>Mark Beumer</i>	42
(Recensie) Joanna Coomans, <i>Dievenland. Overleven in de middeleeuwen</i> (De Bezige Bij 2025).	
<i>Mark Beumer</i>	44

(Recensie) Carlo Massala, <i>Als Rusland wint. Een scenario</i> (Uitgeverij Prometheus 2025). Jef Abbeel	46
(Recensie) Dariusz Wojcik e.a., <i>Atlas van de financiële wereld. De mondiale geschiedenis van geld in kaart gebracht</i> (Uitgeverij Noordboek 2025). Jef Abbeel	48
(Recensie) Kristof Smeyers, <i>Uitdrijven. Een beknopte geschiedenis van het exorcisme</i> (Otheo 2025). Mark Beumer	50
(Recensie) Tineke van Loosbroek, <i>Van pionier tot buitenstaander Marie du Saar 1860-1955</i> (Walburg Pers 2025). Mark Beumer	52
(Recensie) Marcel Yabili, <i>King Leopold heeft mij ontmaagd</i> (Uitgeverij Musée Familial Yabili 2025). Jef Abbeel	54
(Recensie) Stan van Pelt, <i>Sloppy science. Alles over wetenschapsfraude: van foutjes tot nepcongressen</i> (Lebowski 2025). Mark Beumer	56
(Recensie) Paul-Louis Kabasubabo Koni, <i>Ma Vie, un rude combat</i> (Uitgeverij Musée Familial Yabili 2023). Jef Abbeel	59
(Recensie) Peter Rietbergen, <i>Europe. A Cultural History</i> . Fourth Edition (Routledge 2021). Mark Beumer	61
(Review) Jack Hartnell, <i>Medieval Bodies. Life, Death and Art in the Middle Ages</i> (Profile Books • Wellcome Collection 2019). Mark Beumer	63
(Review) Jack Hartnell, <i>Wound Man. The Many Lives of a Surgical Image</i> (Princeton University Press 2025). Mark Beumer	64
(Recensie) Howard Amos, <i>Rusland begint hier. Het leven van gewone Russen, heimwee naar de Sovjet-Unie en de populariteit van Poetin</i> (Uitgeverij Nieuw Amsterdam 2025). Jef Abbeel	66
(Recensie) Remco Breuker, <i>De wereld volgens Noord-Korea</i> (Ambo Anthos 2025). Mark Beumer	68
(Recensie) Rob Jetten, <i>Hoe het wél kan. Alleen echte doorbraken brengen Nederland vooruit</i> (Prometheus 2025). Mark Beumer	70

(Recensie) Peter Rietbergen, <i>Rome, Kerk, Wereld. Het spiritueel imperialisme van de pausen</i> (Bekking & Blitz Uitgevers B.V. 2025). Mark Beumer	73
(Review) Patrick Outhwaite, <i>Christ the Physician in Late Medieval Religious Controversy. England and Central Europe 1350-1434</i> (York Medieval Press 2024). Mark Beumer	76
(Recensie) Chun Han Wong, <i>Eenmanspartij. Xi Jinping en de toekomst van China als wereldmacht</i> (Uitgeverij Prometheus 2025). Jef Abbeel	79
(Review) Keir Waddington, <i>An Introduction to the Social History of Medicine. Europe Since 1500</i> (Bloomsbury Academic 2023 [2011]). Mark Beumer	82
(Recensie) Marlène Langbroek-Claessen, <i>Wat wil ik nu echt? Een loopbaanstrategie voor gedreven hbo'ers en academici die meer waarde willen realiseren in hun werk</i> (Haystack 2020) Mark Beumer	85
(Recensie) Leo van Bergen en Eric Vermetten (red.), <i>'de Villa'. Over Jan Bastiaans, het KZ-syndroom, LSD en geestelijke bevrijding</i> (Uitgeverij Verbum 2025). Mark Beumer	87
(Recensie) Johny Vansevenant, <i>Eddy Merckx. De ultieme biografie</i> (Uitgeverij Lannoo 2025). Jef Abbeel	91
(Review) Jaroslav Pánek and Oldřich Tůma et al (eds.), <i>A History of the Czech Lands. Second Edition</i> (Karolinum Press 2018 [2009]). Mark Beumer	93
(Recensie) Hubert Seipel, <i>Poetin. De binnenkant van de macht</i> (Uitgeverij De Blauwe Tijger 2016). Jef Abbeel	95
(Recensie) Jona Lendering, <i>Libanon. Een korte geschiedenis</i> (Uitgeverij Omniboek 2025). Jef Abbeel	98
(Recensie) Iris de Graaf, <i>Vrijuit. Over Rusland en de liefde voor een land die niet wederzijds bleek te zijn</i> (Uitgeverij Overamstel 2025) Jef Abbeel	101
(Recensie) Claude Meyer, <i>La Chine de Xi Jinping. Menace pour la paix et l'ordre Mondial</i> (Editions de l'Aube 2025). Jef Abbeel	103
(Review) Walter Scheidel, <i>What is Ancient History?</i> (Princeton University Press 2025). Mark Beumer	106

Over de auteurs

Jef Abbeel (1948) studeerde Geschiedenis en Klassieke Talen en doceerde 45 jaar Geschiedenis en Latijn aan het Sint Jozefcollege te Turnhout (België) en Geschiedenis en Latijn aan het Onze-Lieve-Vrouwelyceum te Breda. In 2017 werd hij door Koning Albert van België benoemd tot “Officier in de Orde van Leopold II”, omdat hij na zijn pensioen doorwerkte tot zijn 67^e en op enthousiaste wijze zijn kennis overbracht aan leerlingen. Thans schrijft hij diverse recensies, waaronder voor *Kleio-Historia*. Zie zijn [website](#).

Mark Beumer (1978) studeerde Docent Geschiedenis en Staatsinrichting 2^e graads aan de Hogeschool van Arnhem en Nijmegen, daarna Geschiedenis aan de Radboud Universiteit en tenslotte Docent Geschiedenis en Staatsinrichting 1^e graads aan dezelfde Universiteit. Tussen 2009 en 2013 verrichte hij promotieonderzoek over de Griekse godin Hygieia. In 2015 richtte hij het tijdschrift *Kleio-Historia* op. Thans is hij werkzaam als buitenpromovendus aan Charles University en onderzoekt hij de rituele dynamiek van tempelslaap binnen het vroege christendom in de Late Oudheid (170-610 n. Chr.) als casus. Zie de website *Kleio-Historia*

Voorwoord

Geachte lezers,

2025 is bijna voorbij en de Kerstdagen zijn in aantocht. Gezellig dineren en wandelen met elkaar, het voorbije jaar bespreken en uitkijken naar wat komen gaat in 2026.

Ook dit jaar is er weer ontzettend veel geschreven waarover wij dankbaar recensies geproduceerd hebben. Met name zijn er veel boeken geschreven over Rusland, Poetin en de relatie met Oekraïne, maar ook over Oekraïne zelf. Op dit moment wordt er onderhandeld over een mogelijke uitkomst, maar met een instabiele president in Amerika die van Europa niets moet hebben en alles van dictators zoals Poetin, is het maar de vraag wat hier uit gaat komen. Het is daarom ons te beseffen hoe de geschiedenis van deze landen eruit ziet en wie Poetin is. Waarom heeft zo'n hekel aan het Westen gekregen? Wat is de rol van de Koude Oorlog hierin geweest? Hoe ziet de toekomst van Europa eruit als Trump zich terugtrekt als bondgenoot?

Ook is er veel geschreven over heksenvervolgingen. Maar liefst drie boeken met precies dezelfde titel *Heksenjacht* zijn verschenen, die elk uit elkaar voortkomen en aan elkaar verbonden zijn. Dick Harrison publiceerde al in 2024 en Maartje van der Laak en Ruud Vermeer dit jaar. Van Oudheid tot heden, ofwel met nadruk op de Lage Landen en Scandinavië, alles kwam voorbij.

Ook zijn er twee prachtig vormgegeven boeken over middeleeuwse geneeskunde opgenomen van Jack Hartnell die de eerste Kleio D'Or toegewezen heeft gekregen, gefeliciteerd!

Hopelijk wordt u door de recensies en artikelen geïnspireerd. Het eerste artikel is een essay over gezondheid in een steeds drukker samenleving. Het tweede artikel is een wetenschappelijke verhandeling in het Engels over nieuwe perspectieven op tempelslaap en diens christianisering.

Namens Jef Abbeel wens ik u allen Fijne Kerstdagen en voor 2026 veel gezondheid, geluk en fijne leesmomenten.

Mark Beumer

Hypernerveuze Hygieia – Essay Robert Dijkgraaf-prijs 2025

Mark Beumer

Binnen de Griekse godsdienst is Hygieia godin van gezondheid. Zij staat voor preventie en is dochter van Asklepios, god van geneeskunde. Zij ondersteunde haar vader die zieken via het ritueel tempelslaap in dromen genas van diverse aandoeningen. Godheden konden hun functies delen, zoals gezondheid. Athena, godin van wijsheid en beschermgodin van Athene, werd ook als Athena Hygieia vereerd. In deze gedaante moest zij de gezondheid van de Atheners beschermen, met name tijdens de uitbraak van een epidemie in de 5^e eeuw voor Christus. De Atheners waren in paniek, omdat zij getroffen werden door een plotselinge, onbekende ziekte die ruim eenderde van de Atheense bevolking decimeerde. Hygieia was daardoor ook in paniek en hypernerveus door wat zij zag. Athena Hygieia fungeerde hierbij tevens als godin van geestelijke gezondheid. Deze godinnen maakten zich druk om toekomstige epidemieën en hoe men hierop adequaat moest reageren. Na de 5^e eeuw voor Christus kwamen diverse epidemieën voor in het Romeinse Rijk in de 2^e, 3^e en 6 eeuw na Christus verscheen Hygieia als de Romeinse godin Salus en Athena Hygieia als Minerva Medica. Naast Asklepios werd ook Apollo aangeroepen als pestgod. Hij bracht en nam de pest weg met zijn pijlen. Na de Oudheid werd de wereld wederom overvallen door bijvoorbeeld de Zwarte Dood in de 14^e eeuw. Dit was een pestepidemie die zich over Europa rap verspreidde en miljoenen mensen het leven kostte. Hygieia was nog steeds hypernerveus, omdat men nog steeds werd overvallen door plotselinge ziektegolven. Zelfs God kon dit niet tegenhouden, ondanks de talloze smeekbeden. In de 17^e eeuw brak in de Zeven Verenigde Nederlanden ook een pestepidemie uit, maar nu reageerde de overheid adequaat. Maatregelen als quarantaine, isolatie, afsluiting van land- en zeewegen werden ingevoerd. Tevens gold een avondklok en men moest een gezondheidspas tonen om de stad in te mogen. Men ging nu op de wetenschap vertrouwen en minder op religie. Hierdoor nam de hypernervositeit van Hygieia alsmaar toe. Men diende zich op te sluiten in zijn eigen huis als hij niet kon vluchten. Het volk was niet blij, omdat er in beginsel traag werd gereageerd door de overheid, omdat zij dacht dat dit een straf van God was. Ook hier hielp bidden niet. Tussen 2020 en 2022 werd de wereld wederom overvallen door een nieuwe epidemie, namelijk Covid-19. Mensen kregen griepachtige verschijnselen, zoals niezen en een zere keel, maar er overleden ook mensen of belandden op de intensive care. Dit virus was zeer besmettelijk. In Nederland werd gekozen voor maatregelen die we ook in de 17^e eeuw zagen, zoals quarantaine en isolatie, maar ook nieuwe zoals mondkapjes, en uiteindelijk een intelligente lockdown. Alles moest dicht, zoals scholen. Wetenschap heerste in het beleid, waarbij het RIVM de regering adviseerde. Helaas was er geen oog voor de zorgen van het volk, zoals het gevoel zelf niks meer te zeggen te hebben en psychische aandoeningen. Een QR-code werd de moderne variant van de eerder genoemde gezondheidspas om ergens binnen te komen. Er kwamen rellen, complottheorieën en vaccinaties. Het recht op lichamelijke zelfbeschikking leek niet meer gegarandeerd. Mensen snapte niet hoe er ineens zo snel vaccins op de markt kwamen. Medisch historici wezen erop dat men van epidemieën uit het verleden kon leren en hoe men hiermee omging. Juist oog voor de mens was belangrijk. Hier kwam veel te laat oog voor toen het kwaad al was geschied. Mensen vonden nu juist steun in geloof, wat ook weer tot spanningen leidde, zoals mensen met een reformatische overtuiging die zich niet wilden laten vaccineren. Hygieia zag hoe Nederland hypernerveus was geworden door de continue onzekerheid over het verloop van deze epidemie, maar ook hoe het beleid zich ontwikkelde. Het verleden laat zo zien hoe wij de toekomst moeten begrijpen, mocht er zich weer een epidemie voordoen van dergelijke omvang. Uiteraard dient de overheid de wetenschap alle ruimte te geven, maar men moet ook oog hebben voor de psychische gesteldheid onder de bevolking, die haar steun niet meer alleen vond in wetenschap, maar ook in religie en sociale contacten. Neem burgers mee in wat je doet

en waarom je dat doet. Zo win je vertrouwen en verklein je de kans op weerstand en een hypernerveuze bevolking en (Athena) Hygieia.

From temple sleep to church sleep. New perspectives¹

Mark Beumer

Introduction

Illness and health are of all times, also in Antiquity. When one became ill, one could choose from a medical market of possibilities.² For example, one could choose from Hippocratic medicine, phytotherapy, homeopathy (herbs and plants), root cutters, charlatans, magic (shamans, amulets, spells) and religious or ritual medicine.³ So ancient people had a multitude of choices. However, religious and ritual medicine was the most sought after, especially the healing ritual temple sleep.⁴ Temple sleep, temple incubation, or therapeutic incubation is, as mentioned, a healing ritual that was mainly practiced in temples of Asklepios, the Greek god of medicine. It is a repetitive ritual performed by a person or an authorised person, with the primary goal of healing predominantly chronic illnesses. Patients travelled to one of his temples (Asklepieia) where they asked one of the priests for advice. In doing so, they first had to perform various preparatory rites, such as fasting, washing, praying and sacrificing. This could differ per location, but the common thread remained intact. After a number of days, they were picked up and taken to a sacred closed space, the *abaton* or *adyton*. Here they had to lie down to sleep on a stone bed or animal skin. During sleep, Asklepios or another deity appeared to the patient. Asklepios cured the patient directly through touch, surgery or by providing a prescription. After the patient woke up, he was completely cured. In gratitude, a votive relief with an inscription was often offered. In this way, everyone knew that Asklepios had cured the patient in question.⁵ Asklepios was by far the most popular god in the Greek pantheon. He developed from an earth spirit to a demigod to a full deity. He was married to Epione (goddess of pain relief) and had several children, including Hygieia (goddess of health), Iaso, Aigle and two sons who worked as physicians during the Trojan War (Machaon and Podaleirios). Hygieia was his most important daughter with whom he also shared temples.⁶ His cult spread throughout the Graeco-Roman world with hundreds of Asklepieia.⁷ With the advent of Christianity, this new religion adopted this ritual. Whether this adoption was direct or indirect is part of a long-standing debate. However, in the end temple sleep was transformed to church sleep or church incubation. Scholars wrote about temples being replaced by churches, gods by saints, angels, and martyrs. Greek miracle inscriptions were compared to Christian miracles, and its trustworthiness criticised.

Modern scholarship

In scholarship, the Christianisation of temple sleep is mostly dominated from an historical, archaeological, and classical perspective. The earliest example is Ludwig Deubner's book, which uses inscriptions, literary texts, and archaeology, arguing for a direct transformation from deity to saint.⁸ Following this, Mary Hamilton published her book in 1906, in which she was strongly inspired by Deubner. In her book, the historical perspective dominates, but with attention for religion, archaeology, and epigraphy. She also argues for a direct continuity between temple sleep and church sleep.⁹ Olympia Panagiotidou shows in her book *Healing*,

¹ I would like to thank Zofia Rzeźnicka for inviting me to give a lecture about my PhD-research at Colloquia Ceranea VI at the University of Łódź.

² De Bruyn 2017: 9-10.

³ Oberhelman 2013: 3-4; Harris 2016: 1-21; Nutton 1992: 15-58.

⁴ Oberhelman 2013: 23.

⁵ Beumer 2020: 27; Beumer 2021: 25-26.

⁶ Beumer 2015: 13-25.

⁷ Stanley 2022: 95.

⁸ Deubner 1900.

⁹ Hamilton 1906.

Disease and Placebo in Graeco-Roman Asclepius Temples. A Neurocognitive Approach that Hamilton already compared temple sleep to modern hypnosis.¹⁰ Indeed, Hamilton refers to the healing possibilities through psychological rather physiological means and especially “through the influence of mind on matter”, explicitly discussing the mediation of self-suggestion, hypnosis and magnetism.¹¹ In 1986, Carl Alfred Meier published his book on incubation with an emphasis on psychology and hypnosis, being also a forerunner in the field. In his book, Meier argues that Asklepios finally developed into a Christian deity or saint.¹² The fourth work appeared in 2011 by Koowon Kim, in which he describes temple sleep as a type-scene and from the perspective of History of Religions School. In addition, he considers temple sleep as a literary and ritual device, placing the subject mainly in a historical and religious context, with specific attention to cuneiform and the Old Testament.¹³ In 2015, Hedvig von Ehrenheim came up with a new work, in which she claims to have incorporated all archaeological artifacts within the historical context to reconstruct the ritual structure of temple sleep. She argues for a more indirect Christianisation, taken the archaeology into account, and was a pioneer in applying Ritual Studies. She applied the tripartite model of (separation, transition/liminality, re-incorporation) of Arnold van Gennep. Temple sleep was concluded from this perspective with a communal meal, in which the sacrificial animal was consumed. According to Von Ehrenheim, this model of *liminality* is difficult to apply, because it would lack many rites that could perhaps be labelled as *liminal*, and because the rites that take the patient out of the ritual are missing.¹⁴ Then, in 2017 Gil Renberg published his impressive two-part study on temple sleep, in which he incorporated, according to his own experience, all existing archaeological material and literature on temple sleep. He is the most critical when it comes to the concept of church sleep.¹⁵ Finally, in 2024, Ildikó Csepregi published her long-awaited book focusing on church sleep, which brings together all her previous work. In her book she focuses on various cults of healing saints, analysing all their lives and corpora. Regarding the Christianisation of temple sleep she argues that she does not want to assume direct transformation, but she also shows that Christianity directly adopted certain elements, such as the function and image of healing gods.¹⁶ All these studies have raised important questions about the nature of temple sleep and church sleep, about how fast or slow, directly or indirectly this Christianisation occurred. But also critical comparisons have been made between the role, function and image of gods versus saints, temples versus churches, as well as the role of secular medicine and the mutual aversion to it, from both Greek and Christian perspectives. Although these studies have provided us with much information about the Christianisation of temple sleep in Late Antiquity, in recent years we have seen a shift in the way scholars view incubation.

Ritual Studies

First, there is the perspective of Ritual Studies, an interdisciplinary platform that looks at the level of ritual, for example temple sleep. Ritual Studies was conceived by Ronald Grimes in the 1970s and initially combined religious studies, anthropology, liturgical studies, and theater studies.¹⁷ Relevant scholars are Paul Post, Ronald Grimes, Catherine Bell, Victor Turner, and Jonathan Z. Smith.¹⁸ The main and central premise within Ritual Studies is that rituals are always in motion, in contrast to the dominant discourse that has long described rituals as static

¹⁰ Panagiotidou 2022: 4.

¹¹ Hamilton 1906: 176-177.

¹² Meier 2009: 24.

¹³ Kim 2011.

¹⁴ Von Ehrenheim 2015: 14-16.

¹⁵ Renberg 2017.

¹⁶ Csepregi 2024: 12.

¹⁷ Post 2015: 1.

¹⁸ Post 2015: 1-4.

phenomena. This is described as ritual dynamics.¹⁹ With regard to ritual, it is crucial that researchers first define what ritual is for them, because the meaning has a large-scale effect on the entire argument. In his book *The Craft of Ritual*, Grimes brings together various definitions from Victor Turner, Roy Rappaport, Thomas Lawson and James Laidlaw, among others. In this, various perspectives are intertwined, such as religion, action, behaviour and ceremonial.²⁰ Rituals have many functions or fields. Post distinguishes six functions. First there are discharge functions which channel emotions and feelings; second ritual contains an ethical function which explains that ritual always have obligations and refers to authentic human handling; third the expressive functions allows ritual the option to utter emotions and beliefs; fourth, ritual has a social function, in which ritual created identity on an person or collective based level; fifth ritual creates recreation as a contrast to everyday life, to spend free time in museums or parks. And finally, and most important, ritual holds a prophylactic, apotropaic function in which healing and coping are the main themes.²¹ Healing as main aspect of ritual is broadly shared within ritual scholarship. The field of coping and healing is a common thread through all of the ritual-sacral fields mentioned above, with all rituals focusing on coping as a strategy to gain access to salvation and healing. Rituals are incantations, exorcisms and coping strategies to banish evil, to process unforeseen experiences. Therefore, the rituals we use are mainly healing rituals. Rites of passage that mark birth, the transition to adulthood, partnerships, sickness and death, as well as rites of remembrance and silent journeys, are all requests to drive out evil and to protect us from suffering.²² All our rituals, ingenious and complex, traditional, new and small, public and private, are apotropaic and prophylactic.²³ In my own PhD research I eventually chose to combine the definitions of Roy Rappaport and Paul Post into a new concept of ritual, namely: “a more or less repeatable sequence of relatively invariant formal action units which, in a symbolic dimension by ritualisation, stylisation, and their situation in place and time, are indicated. These action units act as a semi-permeable membrane through which elements can be transported in and out when necessary”.²⁴ To this I have added Rappaport’s concept of *adaptation*, which consists of self-regulation, flexibility and homeostasis in relation to Dominant Symbols, Ultimate Sacred Postulates, the sacred and religious experience. To Rappaport, Dominant Symbols are all activities, actions and the understood history of interaction with Ultimate Sacred Postulates. The second aspect are the aforementioned Ultimate Sacred Postulates, which identify the intangible and immaterial cause and presence found of the palpable happenings that create Dominant Symbols. We can understand Ultimate Sacred Postulates for example as gods and saints. This intangible and idyllic cause or presence exceeds any specific palpable occurrences of the divine; this means that any appearance of Yahweh is not Yahweh in its entirety, but a specific appearance of Yahweh residing “in another realm”. “Yahweh”, without a treatise on his agency, activities and concerns with a specific people, means nothing. Ultimate Sacred Postulates are in essence “empty” because they designate that divine aspect that has not been “used up” by particular manifestations. There is something else that can be claimed, in addition to all the specific manifestations of the divine. Perhaps more clearly voiced, Marcel Barnard defines Ultimate Sacred Postulates as those most difficult to change, part of the highest level of (liturgical) orders, containing “eternal truths” and always returning. Of these three characteristics I consider homeostasis to be the most important

¹⁹ Grimes 2014: 294.

²⁰ Grimes 2014: 189.

²¹ Post 2015: 5; Post 2019: 33-34, 61-70, 75.

²² Sax and Weinholt 2018: 236-237.

²³ Post 2019: 77; Post 2015: 5.

²⁴ Post 2015: 4; Grimes 2014: 229.

element, in which the other two characteristics are included.²⁵ In this way I consciously choose a specific ritual concept as well as ritual dynamics.

Cognitive Science of Religion

The second innovation is to be found in the Cognitive Science of Religion (CSR) originated in the 1990s and first emerged as a branch of Cognitive Science. Now the field encompasses researchers from disciplines such as religious studies, anthropology, psychology, sociology, philosophy, neuroscience, biology, behavioural ecology, archaeology, and history. While CSR scholars implement assumptions and methods from their own backgrounds, they are united by a focus on the role of human cognition in religion and behaviour. In line with Cognitive Science, CSR researchers accept that the way people attend and respond to religious rituals is not purposeless but is influenced and constrained by cognitive processes. They also accept that these processes are themselves influenced by evolutionary processes that represent our history, where various processes have evolved to solve repetitive problems concerning ancestors.²⁶ In other words: what happens in the brain when we engage in religious or ritual activities? In addition, the question is now also asked what happens in the brain when we sleep and dream. This should be the same for every human being. Jennifer Larson, who connects CSR to Greek religion, describes CSR as a branch of Cognitive Science that studies religion as a synthesis of beliefs and behaviours that emerge from the evolutionary development of the mind.²⁷ Larson raises several questions about CSR in her book and makes a number of claims that make us look at change and continuity with regard to temple sleep in a completely different way. First, she asks what religion itself is and why it is so prevalent in various cultures. Second, she rightly states that everyone is endowed with the same mind, or in other words, that every person is biologically the same. This means that Greeks and Christians are no different from each other. It does raise the question of why Greeks see gods and Christians see saints.²⁸ Larson further posits that there are cross-cultural patterns regarding the representation of gods, saints, spirits and the dead, plus the way they affect our moral thought, such that there is no longer a distinction between deities and saints.²⁹ Armin Geertz argues that history and archaeology are crucial for the success of CSR methodologies and assumptions.³⁰ This directly points to the question of whether there are enough sources available to test these hypotheses. For temple sleep, the miraculous cures recorded at Epidauros, also known as *iamata*, are often used.³¹ They describe several miracle stories, in which people are healed by Asklepios.³² Regarding temple sleep, Larson describes it as an oracular ritual, in which patients would wash themselves, pay a fee and/or make a sacrifice, and then incubate in the temple. During the night, the deity would appear in their dreams to give advice or to treat them. It is clear, Larson says, that such experiences had a huge emotional impact. Because of the fees, the use of temple sleep could be relatively low, although the ritual could be performed more than once. Despite the fees, the earliest sources show that women and slaves had access to temple sleep within the cult of Asklepios. The sensory environment of a well-run incubation sanctuary would have been unfamiliar, architecturally imposing, and possibly disturbing because of the proximity of many sick people. The phenomenal increase in popularity of Asklepios from the late 5th century onwards may have been partly due to the introduction of the new special agent ritual, with its emotionally compelling experience, although patients at Asklepios still had the choice between

²⁵ Rappaport 1999: 408-409; Barnard 2015: 136.

²⁶ White 2021: 1.

²⁷ Larson 2016: xii.

²⁸ Larson 2016: xiii.

²⁹ Larson 2016: xii.

³⁰ Geertz 2016: 103.

³¹ Dillon and Garland 2010: 96. The Greek *iamata* means cure.

³² Dillon 1997: 74-80.

temple sleep and the alternative form of the vow.³³ With regard to church sleep, we have several miracle collections describing Christian healings (*thaumata*), as well as several hagiographies recording the lives of saints.³⁴ The big problem is of course that the people who were alive then are all dead. We cannot ask them how they actually experienced the ritual. It is therefore not possible to test certain propositions in practice.³⁵ In addition, there is a problem with the completeness and reliability of sources. Not every ritual experience has been reported, and one must also be critical of what is described. For example, the Epidaurian *iamata* mention Kleo, who is said to have been pregnant for five years. That is of course medically impossible.³⁶ One problem is that, according to Steven Engler and Mark Quentin Gardiner, CSR rejects the idea that the referent of “god” is an actually existing transcendent being and should similarly reject the idea that knowledge of “god” (or rather, an understanding of the concept of “god”) can be grounded in certain kinds of sui generis religious experiences.³⁷ This makes it difficult to look at religious experiences and rituals that revolve around a deity or other divine being, such as a saint, since the effectiveness of incubation depends on the presence and actions of divine beings such as gods, saints, or angels. So, CSR offers some new tools, but also problems in applying CSR to incubation rituals. McCauley and Lawson, however, define religious rituals narrowly, as rituals based on (a) the pattern of the agent, action, patient and (b) the direct or indirect involvement of counterintuitive agents, such as deities, demons, ancestors, or *saints*.³⁸ For McCauley and Lawson, the position at which a deity (or saint) is implemented in the ritual determines everything. The deity may be the agent himself, or he may give the agent (often a priest) the power to act.³⁹ Alternatively, the deity may be most closely associated with the instrument on which the ritual is performed, making it “special” (for example, holy water). Finally, according to MacCauley and Lawson, the deity may be the patient being treated. I have not seen this theory before. McCauley and Lawson developed a complex method for determining the “distance” of the deity from a particular action role within the full structural description of a ritual. They propose that the form of the ritual, as determined by these factors, predicts a number of other variables, such as the frequency of the ritual, the levels of sensory pomp and emotional arousal, the reversibility of the ritual, and the extent to which substitutions are permitted.⁴⁰ We can apply these variables to temple sleep and church sleep as well as the experience of them. This creates a new perspective on this healing ritual.

Dream Theories

The third new perspective I want to describe are Dream Theories. Although in the existing literature dreams, visions and the different categories are often written about, this is invariably seen from an ancient or medieval perspective, often linked to philosophy or religion. What dreams themselves are and what characteristics dreams have (in relation to religion) is not or hardly discussed. An exception is Kimberly C. Patton who looks at temple sleep from her own dream theory. This theory has three aspects: intentionality, locality, and epiphany.⁴¹ She speaks of *dream incubation*, which represents a great interrelationality of cognitive, performative, locative, and theological concerns in the historical study of religion. The ancient and well-known ritual of incubating at a specific location to receive a dream sent by God formed the centre of a complex of ritual aspects that are carried out to this day. Such fixed, “strong” sites

³³ Larson 2016: 224.

³⁴ See for example Csepregi 2024.

³⁵ Larson 2016: xiii.

³⁶ Dillon 1997: 79.

³⁷ Engler and Gardiner 2017: 241.

³⁸ Larson 2016: 195.

³⁹ Larson 2016: 195-196.

⁴⁰ Larson 2016: 196.

⁴¹ Bulkeley 2016: 243-246.

existed throughout the ancient world (temples, shrines, or churches and their precincts; tombs, caves, and mountains, for example; but Patton also mentions the temporary sacrificial fire as a site of incubation.⁴² Pilgrimage, purification, and sacrifice as their goals produce the effective dream, or “sought” dream, where revelations, supernatural healings, divination, or warnings occur.⁴³ The deciphering of a dream often requires interpretation, in certain situations by the patient himself, although in most cases this is done by a professional. The meaning can be very private and mundane about “what to do” to improve the patient’s condition. Or the dream may be “big,” transpersonal, predictive, and evident to society as a whole. In ancient times, according to Patton, the response to a dream was usually an action to carry out the deity’s advice, often involving the taking of an oath or peace offering – perhaps erecting a stone or *stele* with a record – or the consecration of a sculpture of the healed body part to show others what the deity had done for the patient in her dreams. Inseparable from temple sleep is the *location* of dreaming, as well as the *location* of the dream plot itself: the theatre where its priestly action takes place, that “other place” not found on the waking map of empirical transactions.⁴⁴ Incubation presupposes lying down, and in its application the idea of ripening in the dark, typically in a small, enclosed space. The Latin *cubile* (hence our modern “cell”) means “bed; nest; den, kennel.” In modern-day biological incubation, a period of heat produces new living organisms.⁴⁵ Patton suddenly makes a strange distinction between *incubation* and *temple sleep*, through speaking of *ritual sleep* caused by *dream incubation*, in which dreams were deciphered or functioned as oracles. As mentioned, the simplest method is to categorise temple sleep as a special subcategory of oneiromancy. In Mesopotamia, as Leo Oppenheim has proven, and throughout the Mediterranean, dream divination was a highly developed field of knowledge, and dream categorisation an organised enterprise. Temple sleep as the conscious hatching of dreams in special locations, was also developed. Benjamin Kilborne says: “Incubation provides us with a fine example of a process for acquiring knowledge, assuaging suffering, and seeking divine assistance through an individual rite that relies on social practices. As it is often physical suffering that prompts the individual to use dreams to effect a cure, and as the dreamer who encounters the divinity often obeys divine counsel, there is no way of dividing incubation into knowledge on the one hand and action on the other”. Although “incubation” is an ancient Western term, according to Patton, the term is today problematically understood to mean any type of sleeping on purpose to obtain dreams. “Incubation” is described from religion as a phenomenon to the search for visions, to the therapeutic dreaming about certain personal problems that is motivated by certain schools of humanistic psychoanalysis.⁴⁶

Food Studies

Finally, I would like to introduce the field of Food Studies, the multidisciplinary academic research and teaching of food grounded in the humanities and social sciences.⁴⁷ There are clear connections between food studies and religion, cultures and health. A connection can be made with incubation because patients had to fast. This varied from location to location. However, gods and saints also give nutritional advice as a form of treatment. It is interesting to see which foods were advised and why.⁴⁸ Regarding fasting, Manfred Wacht says that it has always been part of ritual. Incubation, however, is about facilitating the encounter with the deity. According to Wacht, fasting also has to do with blocking demonic influences in certain foods.⁴⁹ Wacht

⁴² Patton 2004: 194.

⁴³ Patton 2004: 194-195.

⁴⁴ Patton 2004: 195.

⁴⁵ Patton 2004: 196.

⁴⁶ Patton 2004: 197.

⁴⁷ Parescoli and Bentley 2024: 5-6.

⁴⁸ Parescoli and Bentley 2024: 6-7.

⁴⁹ Wacht 1998: 212.

also gives a few examples. For example, in the temple of the god Amphiaraos in Oropos, one was not allowed to drink wine for three days. One also had to abstain from lentils and beans. According to Plutarch, legumes such as lentils could influence the content of the dream. This was substantiated by emphasising the flatulent effect of beans, for example.⁵⁰ According to Wacht, abstaining from wine would be related to the chthonic character of incubation.⁵¹ Gil Renberg argues that patients should at least abstain from goat meat and cheese, but also confirms Wacht's statements.⁵² Various kinds of food were sacrificed to Asklepios, such as meat (bull, ox, lamb, pig, she-goat, goat), fowl (rooster, various other birds), fish, cakes (barley biscuits, honeycake, cheesecake), figs, and wine. Sacrifices could be eaten by the devotees within the sanctuary, consumed by the cult priests within the sanctuary, or taken by the devotees and eaten at home. In certain Asklepieia the removal of food from the *temenos* was forbidden, such as at Epidauros and Titane, thus necessitating the consumption of sacrificial food on-site at such locations.⁵³ As mentioned, various foods were also used in the treatment of patients after the ritual had been performed. In the Asklepieion there was a new order for the body: a strict daily rhythm, cleaning processes, strict observation of food intake and movements.⁵⁴ Asklepios, for example, instructed Apellas (2nd century AD) to eat cheese and bread, and celery with lettuce, as well as lemon peel soaked in water and take a shower of wine.⁵⁵ But food also played an important role in medicine in Christianity, especially in the cult of saints Kosmas and Damianos. Here too, prescriptive dreams play an important role in the treatment of Christians. For example, Gulia Gollo shows a man being punished by the saints because he does not respect the Lenten fast. The saints command the man to stop eating birds. Instead, he is only allowed to eat bread, salt, and vegetables. Here again we see rules regarding fasting, but then as a treatment.⁵⁶

Conclusions

In conclusion, I have argued that in the debate on the Christianisation of temple sleep there are valuable and meaningful additions to the classical perspectives such as history, archaeology and classics. Although some authors have already shown small innovative steps, such as the application of Ritual Studies or the comparison between temple sleep and hypnosis, there is still much to be gained. New fields of research such as Ritual Studies, Cognitive Science of Religion, and Food Studies supplement our knowledge, but also nuance and correct it, and provide a different focus. It is important that current science embraces and implements these innovations. After all, a scientific debate is always in motion.

⁵⁰ Wacht 1998: 213.

⁵¹ Wacht 1998: 213-214.

⁵² Renberg 2017: 625-627.

⁵³ Fotopoulos 2006: 44.

⁵⁴ Ebner 2012: 354-355.

⁵⁵ Ebner 2012: 371.

⁵⁶ Gollo 2022: 80.

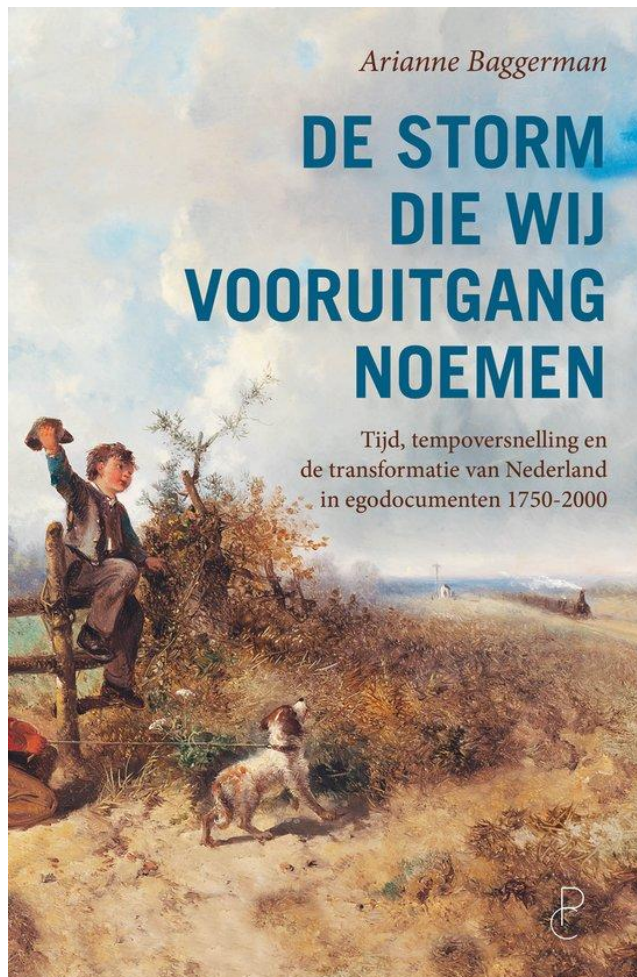
Sources

- Barnard 2005:** Marcel Barnard, “De Nieuwe Bijbelvertaling in de liturgie”, *Tijdschrift voor Liturgie* 89/3 (2005), pp. 124-137.
- Beumer 2015:** Mark Beumer, *Hygieia. Godin of Personificatie?* Soest: Boekscout, 2015.
- Beumer 2020:** Mark Beumer, ‘The Foundation of Anthropology to Ritual Studies’, *Journal of Ritual Studies* 34.2. (2020), pp. 20-30.
- Beumer 2021:** Mark Beumer, “A Woman’s Touch Hygieia, Health and Incubation”, *Journal of History of Sciences and Technology/DVT - Dejiny ved a techniky*, Volume LV – Number 1-2 (2022), pp. 25-55.
- Bulkeley 2016:** Kelly Bulkeley, *Big Dreams. The Science of Dreaming and the Origins of Religion*. Oxford: Oxford University Press, 2016.
- De Bruyn 2017:** Theodore de Bruyn, *Making amulets Christian. Artefacts, Scribes, and Contexts*. Oxford: Oxford University Press, 2017.
- Dillon 1997:** Matthew Dillon, *Pilgrims and Pilgrimage in Ancient Greece*. Oxon: Routledge, 1997.
- Dillon and Garland 2010:** Matthew Dillon and Lynda Garland, *Ancient Greece. Social and Historical Documents from Archaic Times to the Death of Alexander the Great*. Third Edition. London and New York: Routledge, 2010.
- Csepregi 2024:** Ildikó Csepregi, *Incubation in Early Byzantium. The Formation of Christian Incubation Cults and Miracle Collections*. Turnhout: Brepols, 2024.
- Deubner 1900:** Ludwig Deubner, *De Incubatione. Capita Quattuor*. Lipsiae: B.G. Teubner, 1900.
- Ebner 2012:** Martin Ebner, *Die Stadt als Lebensraum der ersten Christen: Das Urchristentum in seiner Umwelt I*. Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht, 2012.
- Engler and Gardiner 2017:** Steven Engler and Mark Quentin Gardiner, “A Critical Response to Cognitivist Theories of Religion”, in Richard King (ed.), *Religion, Theory, Critique. Classic and Contemporary Approaches and Methodologies*. New York: Columbia University Press, 2017, pp. 237-246.
- Fotopoulos 2006:** John Fotopoulos, “The Misidentification of Lerna Fountain at Corinth: Implications for Interpretations of the Corinthian Idol-Food Issue (1 Cor 8:1–11:1)”, in John Fotopoulos (ed.), *The New Testament and Early Christian Literature in Greco-Roman Context. Studies in Honor of David E. Aune*. Leiden/Boston: Brill, 2006, pp. 37-50.
- Geertz 2016:** Armin W. Geertz, “Cognitive Science”, in Michael Stausberg and Steven Engler (eds.), *The Oxford Handbook of the Study of Religion*. Oxford: Oxford University Press, 2016, pp. 97-111.
- Gollo 2022:** Giulia Gollo, “Byzantine Incubation Literature between Religion and Medicine: Food as Medicament in the Collection of Healing Miracles Performed by Saints Cosmas and Damian”, *Studia Ceranea* 12 (November 2022), pp. 75-93.
- Grimes 2014:** Ronald L. Grimes, *The Craft of Ritual Studies*. Oxford: Oxford University Press, 2014.
- Hamilton 1906:** Mary Hamilton, *Incubation or The Cure of Disease in Pagan Temples and Christian Churches*. London: W.C. Henderson & Son, St. Andrews, 1906.
- Harris 2016:** W.V. Harris, “Popular Medicine in the Classical World”, in: W.V. Harris (ed.), *Popular Medicine in Graeco-Roman Antiquity: Explorations*. Leiden: Brill, 2016, pp. 1-64.
- Kim 2011:** Koowon Kim, *Incubation as a Type-Scene in the 'Aqhatu, Kirta, and Hannah Stories. A Form Critical and Narratological Study of KTU 1.14 I-1.15 III, 1.17 I-II, and 1 Samuel 1:1-2:11*. Leiden: Brill, 2011.
- Larson 2016:** Jennifer Larson, *Understanding Greek Religion. A cognitive approach*. London and New York: Routledge, 2016.

- Meier 2009:** C.A. Meier, *Healing Dream and Ritual. Ancient Incubation and Modern Psychotherapy*. Einsiedeln: Daimon Verlag AM Klosterplatz, 2009.
- Nutton 1992:** Vivian Nutton, "Healers in the medical market place: towards a social history of Graeco-Roman medicine", in Andrew Wear (ed.), *Medicine in Society. Historical Essays*. - Cambridge: Cambridge University Press, 1992, pp. 15-58
- Oberhelman 2013:** Steven M. Oberhelman, "Introduction: Medical Pluralism, Healing, and Dreams in Greek Culture", in Steven M. Oberhelman (ed.) *Dreams, Healing, and Medicine in Greece. From Antiquity to the Present*. Surrey: Ashgate, 2013, pp. 1-30.
- Panagiotidou 2022:** Olympia Panagiotidou, *Healing, Disease and Placebo in Graeco-Roman Asclepius Temples. A Neurocognitive Approach*. Sheffield: Equinox Publishing Ltd, 2022.
- Parescoli and Bentley 2024:** Fabio Parescoli and Amy Bentley, "Practicing Food Studies: An Introduction", in Amy Bentley, Fabio Parasecoli, Krishnendu Ray (eds.), *Practicing Food Studies*. New York: NYU Press, 2024, pp. 1-13.
- Patton 2004:** Kimberley C. Patton, "'A Great and Strange Correction': Intentionality, Locality, and Epiphany in the Category of Dream Incubation", *History of Religions*, Vol. 43, No. 3 (February 2004), pp. 194-223.
- Post 2015:** Paul Post, "Ritual Studies", *Oxford Research Encyclopedia of Religion*. New York/Oxford: Oxford University Press, 2015, pp. 1-23.
- Post 2019:** Paul Post, *Rituele herbestemming als Recasting. Rituele dynamiek voorbij inculturatie en syncretisme* (Tilburg University 2019, valedictory address).
- Rappaport 1999:** Roy A. Rappaport, *Ritual and Religion in the Making of Humanity*. Cambridge: Cambridge University Press, 1999.
- Renberg 2017:** Gil Renberg, *Where Dreams May Come: Incubation Sanctuaries in the Greco-Roman World*. Leiden: Brill, 2017.
- Sax and Weinhold 2018:** William Sax and Jan Weinhold, "Rituals of Possession", in Christiane Brosius & Ute Hüsken, *Ritual Matters. Dynamic Dimensions in Practice*. Kundli: Routledge, 2018, pp. 236-252.
- Stanley 2022:** Christopher D. Stanley, *Paul and Asklepios: The Greco-Roman Quest for Healing and the Apostolic Mission*. London: T&T CLARK.
- Stausberg 2008:** Michael Stausberg, "'Ritual': a survey of some related terms", in Jens Kreinath, Jan Snoek and Michael Stausberg (eds.), *Theorizing Rituals: Issues, Topics, Approaches, Concepts*. Leiden: Brill, 2008.
- Von Ehrenheim 2015:** Hedvig von Ehrenheim, *Greek incubation rituals in Classical and Hellenistic times*. Liège, Presses Universitaires de Liège 2015.
- Wacht 1998:** Manfred Wacht, "Inkubation", in Ernst Dassmann (Hrsg.), *Reallexikon für Antike und Christentum. Sachwörterbuch zur Auseinandersetzung des Christentums mit der Antiken Welt*, Band XVIII Indien – Italia II. Stuttgart: Anton Hiersemann, 1998, pp. 179-265.
- White 2021:** Claire White, *An Introduction to the Cognitive Science of Religion. Connecting Evolution, Brain, Cognition, and Culture*. London and New York: Routledge, 2021.

(Review) Arianne Baggerman, *De storm die wij vooruitgang noemen. Tijd, tempoversnelling en de transformatie van Nederland in egodocumenten 1750-2000* (Uitgeverij Panchaud 2025). ISBN 9789083113685, 540 pp. €34,90.

Mark Beumer

The feeling of living in a time of acceleration, as experienced today, is not a phenomenon of today or yesterday, but it is also not universal. For this, we must return to the years around 1800, when the modernization of the Netherlands began. The Batavian Revolution of 1795 laid the foundation for a new society with equal rights for all citizens. The Industrial Revolution then transformed the landscape and daily life with the advent of steam trains, gas lighting, and factories.

In this book, Arianne Baggerman shows how the Dutch have experienced the gathering storm of progress since 1800. She gives the floor to more than 500 men and women from all walks of life who wrote about this in diaries and autobiographies between 1750 and 2000. What they share is a sense of bewilderment at the speed at which the world had changed since their youth. As the pace of modernization accelerated, people became increasingly alienated from their own past. A growing number of Dutch people sought solace in the constantly transforming

world by recording their lives in a diary or autobiography. The storm we call progress offers a new explanation for the explosive growth of ego documents since the beginning of the 19th century. It simultaneously offers a polyphonic history of the inner experience of time and identity over the past three centuries. Overarching themes in this book are the emergence of progressive thinking and the accompanying feelings of nostalgia, the rise of childhood memories and the childhood idyll, the new reflection on the workings of one's own memory, the emergence of the idea of the malleable human being and of humanity as a moving clock.

There are also many people who don't need a crisis or war to start a diary or record their life story. They write because, well, why? Sometimes written by well-known authors, but much more often by "ordinary" citizens. The ego document is a very accessible genre; anyone can start reading it today. And don't think about co-readers. Be honest. But if the ego document survives the author, the confessions can still offer a remarkable glimpse into our shadow lives. A certain Jan Wiedeman Karsten, who around 1800 acquired a prestigious position as "landscape architect" of Friesland, but was far from qualified for it, and subsequently had to bluff his way through life. Or a certain Gerrit Jan Mulder, who, around 1820, as an aspiring surgeon, satisfied his curiosity about human anatomy by digging up a fresh corpse in the cemetery. The most remarkable is the runner with bells attached to his scanty clothing, who

surfaces around 1900 and is later mentioned in a whole series of autobiographies, including those by Anton Constandse and Carel Scharren. Antoon Coolen saw such a runner ringing people's doorbells "and even when standing still, he kept his feet in the same place at a gentle trot." Was this mysterious runner always the same, or were there more? Baggerman can't solve it, but it's good that she saw it. She has read hundreds of memoirs and diaries, both printed and handwritten, not only to extract juicy details, but also to discover patterns. How diaries are kept to later distil a continuous life story from them. How, at the end of the eighteenth century, children are suddenly required by their parents to keep diaries, just to demonstrate that all the parenting pressure exerted on them does indeed yield results. Or how people search within their own minds for their first memories. How those first memories are often distorted by the stories that are later spun around them. But also that recording first memories only became popular around 1840.

The result is astonishing: a colourful and well-written argument that reads not only as an intimate history of the Netherlands, or a beautiful overview of our indigenous autobiographical culture, but above all as an essay on how, alongside daily life, worldviews regularly change profoundly. Baggerman briefly explores the 18th century, precisely to demonstrate that around 1800, almost everything was turned upside down. Under the influence of Romanticism and the French Revolution, the individual's feelings and desires became central: people began to observe themselves more intently and saw themselves as malleable. The real momentum didn't arrive until 1840, when the Industrial Revolution finally took off in the Netherlands. Suddenly, a word like "old-fashioned" crept into autobiographical texts, indicating how the familiar things of the past had been overtaken by new and improved ones. There was a then, and there is a now. Anyone with time to live could compile endless lists of innovations. The advent of sewers, electricity, tap water, airships, automobiles, and so on. Almost all modernization led to the death of the old. The barge disappeared, as did the water pump, the gas lamp, and the infamous Boldoot cart, used to collect buckets of city dwellers' feces. These are changes you don't choose as an individual; you're part of them. Many innovations, like the horse-drawn tram, proved outdated just a few years later.

Many diaries mourn the loss of the peace and timeless beauty that so characterized their former lives. A byproduct of all the changes is a clearly discernible nostalgia in many memoirs, and sometimes even pure helplessness. Longing for a bygone era when so many people longed for an even earlier era. Complaints about ugly highways, heavy traffic, soulless new construction, and a far too crowded country abound from the post-World War II reconstruction era. The Netherlands then had only half the population it does today. Baggerman analyzes these sentiments about the rapid pace of change using many striking examples. Her conclusion is sober but inescapable. These Dutch ego documents rarely reveal a search for one's own identity, but rather for a perceived lost identity. Few deeper feelings, all the more nostalgia. Typical of that old, clerical nation where international Romanticism never flourished.

Arianne Baggerman specializes in ego documents, lectured in cultural and media history at Erasmus University Rotterdam, and was a distinguished professor of book history at the University of Amsterdam. Her previous work has been awarded the Dr. Wijngaendts Francken Prize from the Society for Dutch Literature and the Martinus J. Langeveld Prize.

(Recensie) Andrej Koerkov, *Drie jaar onder vuur. De verwoesting van Oekraïne* (Uitgeverij Balans 2025). ISBN 9789463824620, 207 pp. € 24,50
Jef Abbeel

Koerkov (Leningrad, 1961) is momenteel de belangrijkste schrijver van Oekraïne. Dit boek is zijn derde over de oorlog, na 'Dagboek van een invasie' en 'Onze dagelijkse oorlog'. Het bevat verslagen uit de periode tussen april 2024 en maart 2025. Ze verschenen eerst in de 'Kyiv Post' en op andere plaatsen. Hij vertelt o.a. over de veelzijdige functies van drones, het online gokken door frontsoldaten om minder stress te hebben, het feit dat Amerikaanse en Britse vliegtuigen wel Iraanse drones neerschoten boven Jordanië en Israël, maar niet boven Oekraïne, zagezegd om geen escalatie met Rusland uit te lokken, de 73 kerken in Kyiv die bij het Patriarchaat van Moskou horen, de mobilisatiewet van 18 mei 2024, die geldt voor alle mannen tussen 18 en 60, ook de 800.000 die in het buitenland verblijven, de beroepen die vrijgesteld zijn van militaire dienst, de rol van circussen in oorlogstijd, de verplichting voor Oekraïners in de bezette gebieden om een Russisch paspoort (Recensie) Andrej Koerkov, *Drie jaar onder vuur. De verwoesting van Oekraïne* (Uitgeverij Balans 2025) te nemen, de confiscatie van Oekraïens vastgoed op de Krim en in de andere

bezette gebieden ten voordele van Russische immigranten, de benzinegeneratoren die met veel lawaai voor elektriciteit zorgen wanneer die uitvalt. Hij klaagt ook aan dat Russen aan Oekraïense tieners tot 500 dollar geven om militaire voertuigen in brand te steken, dat werknemers van conscriptiebureaus aangevallen worden door dienstweigeraars, de nieuwe vormen van criminaliteit. Grote problemen voor het leger zijn het wegvallen van de Amerikaanse hulp, het tekort aan rekruten, het recordaantal deserteurs. Bij het Russische leger daarentegen tekenen 25.000 soldaten per maand een contract, deels ook misdadigers en daklozen. Oekraïne moet er op straat arresteren en met bussen naar kazernes brengen. Geregeld schieten de Russen ook Oekraïense soldaten dood die zich overgeven; ze filmen dat en zetten de video's op Telegram en Facebook om de Oekraïners de moed te ontnemen. De Oekraïense inval in Koersk was een tijdelijke stunt. Er volgde een vergelding van tien uur met 127 raketten en 109 drones. In augustus 2024 werden meer dan 60 soldaten van een militaire school in Poltava gedood en 300 gewond door Russische raketten. Het was een zware slag. De overwinning van Trump was voor de Oekraïners een grote teleurstelling. Zij beseffen dat hij de hulp zal stoppen en Zelensky dwingen om gebieden af te staan. Er zijn nog andere pijnlijke zaken: geen enkele regio in Oekraïne is nog veilig, medicijnen en voeding zijn duur geworden, de Oekraïense munt, de hryvnia, is gedevalueerd van 1.000 voor 155 € in 2008 naar 1.000 voor 22 euro in 2025 (p. 117), het NAVO-lidmaatschap komt er nooit, er zijn telefoon-oplichters actief en er is een tekort aan 1.800 rechters.

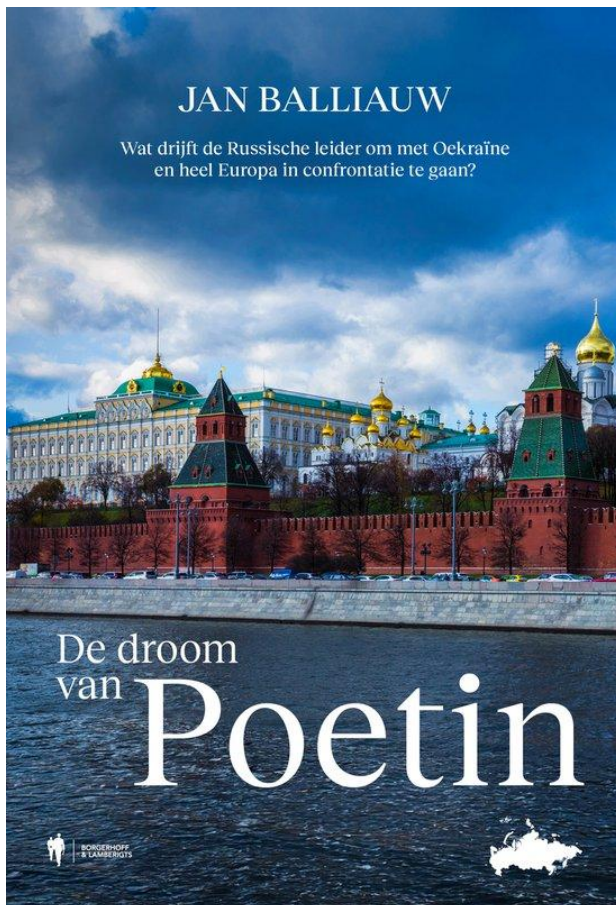
Koerkov denkt dat er pas een blijvende vrede zal komen als Poetin sterft en als zijn opvolger dan verklaart dat Poetin een misdadiger was, zoals Chroesjtsjov deed met Stalin in 1956. Nu leven de Oekraïners van dag op dag en zijn ze elke ochtend blij als ze nog leven. Ook in 2024 en 2025 zijn een aantal steden en dorpen verwoest en compleet verdwenen: Tsjasiv Jar, Pokrovsk, straks wellicht ook Slovjansk en Kramatorsk. Zelensky was heel trots op de datacentra van de overheid, maar vele databanken werden door Russische cyberterroristen vernield: de registers met de eigenaars van het vastgoed, ook op de Krim en in de bezette gebieden, bedrijven, burgerlijke stand etc.: geboortes, huwelijken, sterfgevallen moeten nu weer met pen en papier vastgelegd worden, vastgoedtransacties zijn voorlopig niet meer mogelijk. De elektronische administratie was de grootste prestatie van Zelensky. Tussen februari 2022 en januari 2025 zijn de woningen van 3,5 miljoen Oekraïners verwoest en zijn er meer dan 100 schrijvers en dichters gedood (p. 133-134 en p. 157). De Dnipro is een stille rivier geworden: de boten mogen er niet meer varen. De zeldzame aardmetalen liggen voor een belangrijk deel in de bezette gebieden: de Donbas en Zaporizja. Russische en meer dan tien Chinese bedrijven zijn daar al actief. Rusland kan er zijn schulden aan China mee betalen (p. 159-160). In 2022 dachten de Oekraïners dat de overwinning nabij was, maar 2023 werd het Jaar van de Verbrijzelde Hoop, door een gebrek aan wapens en door te trage levering door het Westen, dat Rusland niet wou vernederen. 2024 en 2025 werden Jaren van de Realiteit: de Oekraïners zijn uitgeput en getraumatiseerd, ze hopen nu op een snelle afloop van de oorlog. Hoe langer de oorlog duurt, hoe kleiner de kans is dat de 7 miljoen Oekraïense vluchtelingen uit het buitenland zullen terugkeren. Dan zijn er nog eens 6 miljoen ontheemd in eigen land: meestal is hun huis verwoest. Rusland rukt op, Trump steunt Poetin, redenen tot optimisme zijn er dus weinig (p. 168-170). De verkoop van boeken is ingestort, die van alcohol is toegenomen. De Russen hebben meer dan duizend culturele locaties bewust verwoest: ze proberen de hele cultuur weg te vagen (p. 199). Koerkov besluit: door de oorlog zijn de democratieën verzwakt en de autoritaire regimes versterkt. Istanboel is een ontmoetingsplek geworden voor Oekraïense families uit heel de wereld. De nieuwe geopolitieke realiteit berooft ons van elke kijk op de toekomst.

Beoordeling

Koerkov vertelt met veel engagement en overtuiging over de ellende die Poetin uitgestort heeft over Oekraïne. Hij toont aan wat de oorlog doet met de mensen, hoe hij hun dagelijks leven bepaalt en hun stressniveau opdrijft tot het ondraaglijke. Het einde is niet in zicht, de toekomst onvoorstelbaar. Geregeld herhaalt hij wel dezelfde aanklachten, zeker tegen Trump, die de Oekraïners in de steek laat en vernedert. Hij vertelt ook zaken die we elders nog niet lizen: het gebruik van poppen en opblaasbaar materieel om de vijand te misleiden, de gokverslaving die zich meester heeft gemaakt van een aantal soldaten, het ontbreken van kogelvrije vesten voor kinderen, de 800.000 mannen in het buitenland die ontsnappen aan het leger, de deserteurs, zijn lof voor Zelensky als staatsman met veel verantwoordelijkheidsgevoel. Een paar opmerkingen: in het boek staan ca. 40 plaatsnamen, daarvan ontbreken er 16 op het kaartje van p. 8-9. De leeftijd voor de dienstplicht is “18 tot 60” op p. 28, “25 tot 60” op p. 44. Vrouwen horen erbij als ze een medische opleiding hebben. Ik vond slechts één zetfoutje: ‘hanger’ i.p.v. hangen op p. 120.

(Recensie) Jan Balliau, *De droom van Poetin. Wat drijft de Russische leider om met Oekraïne en heel Europa in confrontatie te gaan?* (Uitgeverij Borgerhoff & Lamberg 2025). ISBN 9789493410183, 424 pp. € 29,99.

Jef Abbeel

De auteur woonde drie jaar in Rusland en reisde er tot 2024 dikwijls naartoe als journalist. Volgens hem droomt Poetin ervan om van Rusland weer de dominante grootmacht van Europa te maken. Dat kan niet zonder Oekraïne. De hertekening van de Europese veiligheidsstructuur is zijn ultieme doel. Balliau begint in 1990-1991 met het uiteenvallen van de Sovjet-Unie. Genscher en Kohl zorgden in 1990 dat de DDR lid mocht worden van de NAVO, maar die mocht niet verder uitbreiden. James Baker voegde er in Moskou aan toe: “Not one inch”: geen 2,54 cm (p. 30). Helaas werd hier niets van op papier gezet.

In 1993 had Rusland geen bezwaar tegen de toetreding van Polen tot de NAVO. In 1999 werden Hongarije, Tsjechië en Polen lid, in 2002 werd de NAVO-Rusland-Raad opgericht. In 2004 volgden de Baltische landen, Slovenië, Slowakije, Roemenië en Bulgarije. Toen zei Poetin dat hij zich geen zorgen maakte over de uitbreiding en dacht hij dat ook Rusland lid zou kunnen worden,

wel als gelijkwaardige partner en als de NAVO Rusland zou uitnodigen: het ging er zelf niet om vragen (p. 34). Balliau vraagt zich wel af de uitbreiding verstandig was en stelt dat het Westen Rusland te weinig geholpen heeft in de chaotische jaren 90: Russen stonden soms uren in de kou aan westerse ambassades voor een visum (p. 36). Het optreden van Amerika tegen Servië in 1999 en tegen Irak in 2003 stond Moskou niet aan: het werd er niet bij betrokken. Het verhaal van de massavernietigingswapens klopte niet. IS ontstond in Irak en in 2021 moesten de verzwakte Amerikanen ook Afghanistan verlaten. Toen beseft Poetin dat hij Oekraïne kon binnenvallen (p. 44). In 1991 zeiden Gorbatsjov en Jeltsin al dat de SU en Rusland niet konden bestaan zonder Oekraïne (p. 54-55). En de Balten creëerden zelf een interne vijand door taaltesten op te leggen (p. 54-56).

Vanaf 2000 stelde Poetin orde op zaken in Rusland en werd hij de baas over de media, de oligarchen en de rechtspraak. Tussen 2000 en 2007 groeide de economie met 7% per jaar en verdubbelde het gemiddelde inkomen. Zo verwierf Poetin zijn populariteit van 80% (p. 63-70). In 2004 kwam hij naar Kiev om de Oekraïners te overtuigen om voor zijn favoriet Janoekovitsj te stemmen, de kandidaat van de Russisch-taligen in het oosten en zuiden. Na frauduleuze verkiezingen ontstond de Oranjerevolutie. Janoekovitsj verloor, Poetin dus ook. De winnaar, Joesjtsjenko, werd in september 2004 met dioxine vergiftigd. Poetin nam toen wraak voor de prowesterse koers door de gasprij te verviervoudigen: van 50 naar 230 dollar! Op de Veiligheidsconferentie van München in 2007 viel Poetin onverwacht de VS aan omwille van

zijn overwicht, zijn raketschild tegen Iran en om de uitbreiding van de NAVO. Van toen af richtte Rusland zich meer op Azië en China, zowel economisch als militair, o.a. via de BRICS. Op de NAVO-top van Boekarest in 2008 stelde Bush voor om Oekraïne en Georgië lid te maken. Poetin zei kortdaat 'njet', met als argument dat Oekraïne geen staat is, dat het bij Rusland hoort (hoewel het door Rusland erkend is in 1991, 1994, 1997) en dat er 17 miljoen Russen woonden. In feite waren het er 8 miljoen, plus 6 miljoen Russischtalige Oekraïners, samen 30%. Het is voor Rusland zeer belangrijk: ze delen een duizendjarige geschiedenis, het was een bufferstaat tegen Napoleon en Hitler, als het lid zou worden van de NAVO, dan komt die op slechts 500 km van Moskou. Maar in 2022 was er nog altijd geen sprake van dat het lid zou worden. In 2008 was Rusland tijdens de Olympische Spelen binnengevallen in Georgië: het Westen was niet ter hulp gekomen. Poetin dacht dat het bij Oekraïne ook passief zou blijven (p. 116). Van 2008 tot 2012 liet Poetin zich vervangen door Medvedev. Bij de parlementsverkiezingen van december 2011 was de fraude zó groot, dat er massaal protest volgde. Niet enkel Navalny, maar ook Nemtsov en Gorbatsjov vroegen Poetin om af te treden. Maar in maart 2012 werd hij vlot herkozen.

De verslechtering van de relaties met het Westen begon met die betogingen van 2012, die Poetin toeschreef aan het Westen en die hem angst inboezemden. In november 2013 begonnen de Oekraïners te betogen op Maidan: ze kozen voor de EU i.p.v. Rusland. Janoekovitsj koos uiteindelijk voor Rusland, dat 15 miljard \$ aanbood om Oekraïne in zijn invloedssfeer te houden. Moskou vreesde dat Oekraïne met de EU een economisch succes zou worden zoals onder andere in Polen en dat dit de Russen zou inspireren. Balliauw geeft een helder beeld van de betogingen en van de houding van de EU, de VS en Rusland. Hij toont aan dat ze niet geleid werden door ultrarechts. Er vielen meer dan honderd doden, grotendeels veroorzaakt door de oproerpolitie, deels door gewapende betogers (p. 190). Janoekovitsj ging op de vlucht. Poetin noemde dit een illegale staatsgreep. Toen werd de kiem gelegd voor de oorlog van 2022. Na 20 februari 2014 ging Europa een tijdperk in van instabiliteit en confrontatie. Op 27 februari 2014 bezette Rusland de Krim. De meeste inwoners wilden wel bij Rusland horen, ook om de hogere lonen en pensioenen. In maart 2014 werd de Krim dan aangehecht na een referendum met 97% pro Rusland. Balliauw was ter plaatse, hij zag dat er geen waarnemers waren en dat men niet kon kiezen voor behoud bij Oekraïne! De annexatie verhoogde de populariteit van Poetin in Rusland. Volgens Balliauw was dit de eerste keer sinds 1991 dat Poetin zijn tanden liet zien. Maar eigenlijk deed hij dat ook al in 2007 in München en 2008 in Georgië (p. 205-214). Bij de bouw van de brug tussen de Krim en het vasteland vermeldt Balliauw niet de Nederlandse firma's Dematec Equipment en Bijlard Hydraulek. Ondanks het drama met MH17 en het internationaal verbod zorgden zij daarvoor. Ze werden er zeer mild voor beboet. In april 2014 werden de volksrepublieken Donetsk en Loegansk uitgeroepen. De Russische nationalist Igor Girkin speelde daarbij een rol. Bij het illegaal referendum van 11 mei 2014 zou 90% van de 5 miljoen kiezers voor afscheiding van Oekraïne gestemd hebben (p. 222). Kiev stuurde een zwak leger en het Westen liet begaan. De gevechten stopten nooit helemaal en vormden voor Rusland de gedroomde aanleiding om in februari 2022 binnen te vallen. Op 25 mei 2014 kozen de Oekraïners een nieuwe president: Petro Porosjenko, de 'chocoladekoning'. Hij haalde 56%. Twee ultrarechtse kandidaten, volgens Moskou een bedreiging voor de Russischtaligen, haalden samen slechts 2%! In juni 2014 verhevigde de strijd in het oosten. De rebellen werden door Rusland bevoorrad met moderne wapens, o.a. met een Boek-M-luchtafweersysteem, dat op 17 juli 2014 vlucht MH17 neerschoot, met 298 doden als gevolg. Igor Girkin meldde op VKontakte dat zijn strijders een Oekraïens militair vliegtuig hadden neergehaald! Maar het bleken burgers te zijn. Balliauw toont duidelijk aan dat de rebellen de schuldigen waren, iets wat Poetin en zijn aanhang van Westerse complotdenkers weigeren te erkennen. Dan zou Rusland toegeven dat het heimelijk militair materieel met Russische bemanning leverde aan de separatisten (p. 228-

233). Ondertussen nam het anti-Russische sentiment toe in de rest van Oekraïne: de vroegere broedernatie is sindsdien vijand nummer één geworden. Minsk I (2014) en Minsk II (2015) mislukten. De oorlog ging verder, wat Balliauw zelf merkte bij zijn bezoek aan het front in Donetsk, maar het Westen schonk er weinig aandacht aan. Sindsdien voeren de Russen vooral een hybride oorlog. Daarvoor werd in Sint-Petersburg een trollenfabriek opgericht door Prigozjin, de leider van de Wagnergroep: IRA of Internet Research Agency. Westerse complotdenkers werden hun bondgenoten.

Einde 2014 trok het Oekraïense parlement met grote meerderheid de neutraliteit in en zette het de deur naar de NAVO open, tot grote ergernis van Moskou. Dat zorgde voor een permanent conflict in Oost-Oekraïne, zodat het geen lid kon worden. Op 27 februari 2015 werd Nemtsov vermoord, de dag vóór zijn mars tegen de Russische aanwezigheid in Oost-Oekraïne (p. 262). In 2016 beïnvloedden de Russische inlichtingendiensten de Amerikaanse verkiezingen in het voordeel van Trump en in het nadeel van de grote favoriet Hillary Clinton. Balliauw bezocht in 2016 de Azovstal-fabriek in Marioepol: toen werkten er 12.000 arbeiders en het staal zorgde voor veel valuta-inkomsten. In 2019 werd Zelensky verkozen met een recordpercentage van 73%, door zijn belofte om de corruptie te bestrijden en de oorlog te beëindigen. In 2023 liet hij zijn sponsor Kolomoisky opsluiten, maar de corruptie zit niet enkel aan de top. Op 21 april 2021, in volle militaire opbouw aan de grenzen van Oekraïne, beschuldigde Poetin zonder enig bewijs het Westen ervan Rusland aan te vallen. Op 12 juli 2021 publiceerde hij zijn essay 'De historische eenheid van Russen en Oekraïners'. Volgens hem zijn ze één volk, is Oekraïne gecreëerd op Russisch grondgebied en is Rusland ervan beroofd (p. 303). In oktober 2021 sloeg Washington alarm: het kreeg de oorlogsplannen binnen: Kiev zou in drie à vier dagen ingenomen worden en Zelensky zou uitgeschakeld worden. Eind oktober 2021 informeerde Biden Merkel en Macron. Zij, de EU en Zelensky wilden niet geloven dat Poetin zou aanvallen. Zelensky wou ook vermijden dat de inwoners massaal zouden vluchten. De EU werd door Poetin en Loekasjenko afgeleid door de georganiseerde migrantencrisis aan de Poolse grens en de vervijfvoudiging van de gasprijzen (p. 308-311). Op 15 december eiste Poetin dat de NAVO zich zou terugtrekken tot de grenzen van 1997, dat er geen NAVO-oefeningen meer mochten plaatsvinden in Oost-Europa en dat de VS de uitbreiding zou tegenhouden. Op 19 januari 2022 zei Biden dat een Russische invasie niet meer te vermijden was. Op 21 januari 2022 deed minister Blinken nog een poging om Lavrov te overtuigen. Op 18 februari herhaalde Biden dat Poetin ging binnenvallen. Macron, die begin februari een betoog van vijf uur van Poetin had moeten aanhoren in het Kremlin, was nog niet overtuigd. Op 21 februari 2022 erkende Poetin de onafhankelijkheid van de volksrepublieken Donetsk en Loegansk en herhaalde hij dat Oekraïne geen bestaansrecht heeft. Op 24 februari 2022 was het dan zo ver: Poetin lanceerde zijn 'speciale militaire operatie' om Oekraïne te demilitariseren en te denazificeren, hoewel er totaal geen nazi's aan de macht waren (p. 325-326). De Russische overmacht was groot, maar de Oekraïners hielden stand, dank zij duizenden vrijwilligers. De FSB (Russische veiligheidsdienst) had opiniepeilingen gehouden: slechts 2% zag de inval als een bevrijding. De aanval op Kiev mislukte totaal. In Boetsja hebben de Russen dan vermoord en verkracht als beesten. Rusland en zijn complotdenkers in het Westen ontkennen alle bewijzen. In het oosten en zuiden van Oekraïne was de invasie wel een succes. Met de verwoesting van Marioepol verwezenlijkten de Russen een oude droom: een landbrug naar de Krim (p. 339). Europa en Amerika kwamen ter hulp, maar telkens 'too little, too late': Rusland mocht niet verliezen. Als het Westen sneller en meer had geholpen, zou de oorlog eerder beëindigd zijn (p. 333). De sancties waren wel serieus: Rusland werd door SWIFT afgesloten van het internationale betalingsverkeer en de tegoeden bij Euroclear werden bevroren. Bovendien deden voor het eerst ook duizend private bedrijven mee. Maar West-Europa was toen voor 40% afhankelijk van Russische olie en gas en het kreeg de Russische economie niet klein: China, Kazachstan en

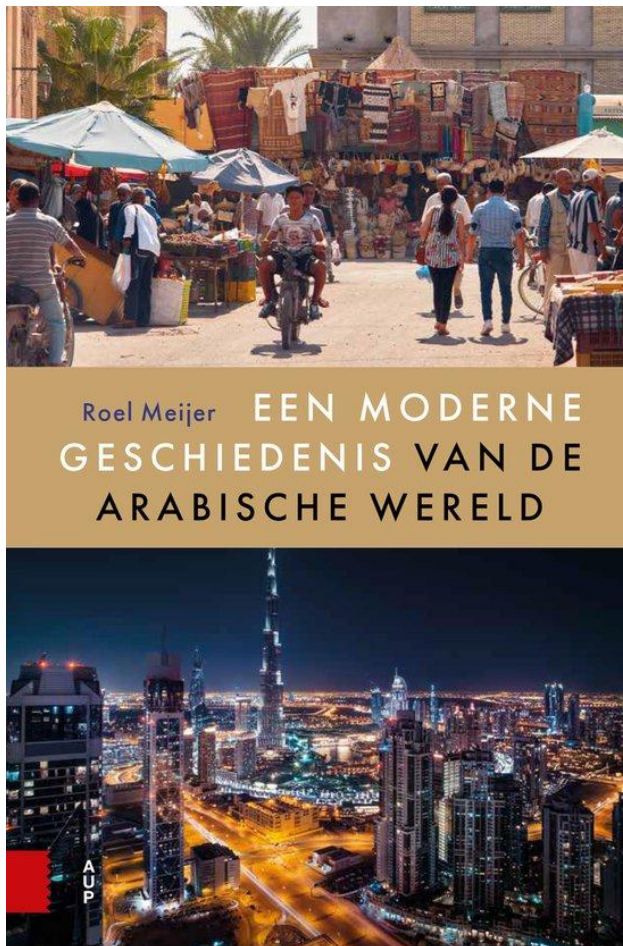
Armenië zorgden voor alle import (p. 334-335). De Chinees-Russische handel steeg van 110 miljard \$ in 2019 naar 245 miljard in 2024 (p. 366).

China levert elektronica voor raketten, auto's en alles wat nodig is om de winkels te vullen. Europa koopt nog altijd meer olie en gas dan Oekraïne aan steun krijgt: 253 t.o. 239 miljard \$. Daarmee kan Rusland zijn militairen 2.000 € per maand betalen, het veelvoud van hun normaal loon. En hun nabestaanden krijgen zo hoge premies dat ze niet protesteren bij het verlies van hun man of zoon. 40% van het budget gaat naar de oorlog (p. 368-369). In september-november 2022 heroverde Oekraïne stukken in het oosten en zuiden. Het heeft met drones de Russische vloot verdreven uit het westen van de Zwarte Zee, zodat het weer graan kan uitvoeren via Odessa (p. 371). Poetin besloot dan op 21 september 2022 tot de mobilisatie van 300.000 soldaten en tot aanvallen op de energiecentrales met Iraanse drones, die ook burgerdoelen vernietigden. Op 30 september hield hij nogmaals een lange antiwesterse speech (p. 342). Hij dreigde ook met kernwapens, maar Biden, Xi en Modi riepen hem tot de orde (p. 343). De vredesonderhandelingen in Istanboel eind maart/begin april waren mislukt, deels door de ontdekking van de gruwel in Boetsja, deels doordat Moskou vetorecht eiste omtrent veiligheidsgaranties voor Oekraïne en wellicht ook omdat in april 2022 een Oekraïense overwinning mogelijk leek (p. 346-347). Vanaf 2023 werd het een uitputtingsoorlog met veel slachtoffers, vooral bij de aanvallers, o.a. bij de verovering van Bachmoet door de Wagnergroep in mei 2023. Hun aanvoerder 'verongelukte' in augustus 2023 na zijn opstand tegen het Russische leger in juni 2023. Door de toenemende haat tegenover Rusland is het gebruik van het Oekraïens enorm toegenomen (en het aantal studenten Russisch in Europa is helaas afgenomen). De komst van Trump is een voordeel voor Poetin: Oekraïne moet zijn NAVO-lidmaatschap vergeten en grondgebied afstaan. Op 24 februari 2025 stemde de VS zelfs tegen een resolutie die Rusland aanduidde als agressor (p. 377)! En op 28 februari werd Zelensky door Trump vernederd in het Witte Huis. Europa zal zijn militaire uitgaven stevig moeten verhogen tegen de blijvende hybride oorlog van Rusland. Balliauw eindigt als volgt: Poetins droom is dat Rusland de dominante macht wordt in Europa en China in Azië. Trump helpt hem daarbij: hij houdt meer van autoritaire leiders dan van democraten. Het Westen had deze oorlog moeilijk kunnen vermijden: Rusland wou opnieuw een grootmacht worden, ten koste van Oekraïne en van de internationale rechtsorde. Daardoor heeft het zijn belangrijkste afzetmarkt wel grotendeels verloren. Via zijn desinformatie op sociale media heeft het veel leugens verspreid in West-Europa en Amerika. Toch pleit Balliauw ervoor om na de oorlog de contacten te heropstarten (p. 396-406).

Beoordeling

Jan Balliauw komt zeer geloofwaardig over. Hij was aanwezig bij Maidan, hij trok dikwijls naar de Donbas, hij interviewde in het Russisch vele betrokkenen, zowel Kiev-aanhangers als opstandelingen en Russen. Zijn verslag is zeer degelijk en netjes in chronologische volgorde. Het is veruit het beste boek van de 35 die ik in 2025 beoordeeld heb. Een paar details: Chroesjtsjov was geen Oekraïner (p. 123), maar een Rus uit Kalinovka, oblast Koersk, die in 1937-1941 als partijsecretaris van Oekraïne de 'zuiveringen' doorvoerde en daarbij ca. 55.700 mensen liet executeren. Kryvy Rih was niet de tiende Belgische provincie (p. 349): dat was de Donbas. En Nabioelina (p. 369) schrijft men met een dubbele l: Nabiolliena.

(Recensie) Roel Meijer, *Een moderne geschiedenis van de Arabische wereld* (Amsterdam University Press 2025). ISBN 9789048565245, 394 pp. €34,99.
Mark Beumer

De Arabische wereld weet de aandacht van de rest van de internationale gemeenschap vast te houden door haar enorme tegenstellingen. Terwijl zij enerzijds in de Gazastrook en in Soedan grote rampspoed kent, staat ze anderzijds bekend om de enorme welvaart van de Golfstaten. *Een moderne geschiedenis van de Arabische wereld* biedt een helder overzicht van de moderne Arabische geschiedenis, met aandacht voor de gevolgen van het koloniale verleden, de plek van de Palestijnse kwestie in een groter geheel, de rol van olie in de politiek en de invloed die de Arabische lente heeft gehad sinds 2011.

Daarnaast legt het de verschillen uit tussen monarchieën en republieken, de rol van de politieke islam en het effect van de opkomst van de oliestaten. Het boek benadrukt de groeiende invloed van het buitenland en duidt waarom de Arabische wereld steeds verder uiteenvalt in militiestaten. De vraag is wat deze verschuivingen betekenen voor de bevolking van de regio en voor Europa.

Dit boek bevat een lijst met Arabische termen, een transcriptie van die termen, inleiding, negen hoofdstukken, epiloog, woord van dank, acroniemen, bibliografische en theoretische verantwoording, bibliografie en index. Wat ik met toenemende zorgwekkend vind, is het steeds vaker niet meer opnemen van een notenapparaat, wat ook hier met de uitgever is afgesproken. Het gaat trouwens niet om het “opnemen” van noten, maar over het invoegen van voet- of eindnoten, zodat de lezer weet uit welke bron welke informatie is genomen. Nu is deze tekst niet falsifieerbaar. Dat doet echter niets af aan de inhoud van het boek. Het boek is zeer helder geschreven en goed te volgen en biedt de lezer een tijdloos standaardwerk over een geschiedenis die zo chaotisch is geworden, dat veel mensen niet meer weten wat er nu eigenlijk allemaal aan de hand is.

Dr. Meijer bespreekt in de inleiding al diverse misvattingen, zoals dat alleen de islam verantwoordelijk zou zijn de crisis in de Arabische wereld, terwijl de economie hier ook zeker een belangrijke rol in speelt met zaken als armoede. Zoals altijd met historische gebeurtenissen is er niet slechts één oorzaak, maar meerdere uit diepere lagen die verantwoordelijk zijn voor hoe bepaalde zaken tot stand zijn gekomen. Dr. Meijer heeft als doel om de dieperliggende historische achtergronden van de huidige crises in de Arabische te achterhalen met de begrippen *burgerschap* en *sociaal contract*. Burgers zijn de in de simpele vorm paspoorthouders en sociaal contract verwijst hier naar een zekere mate van consensus die als ideaal neer is gelegd in een grondwet. Deze begrippen zijn dynamisch en verschillen in plaats, tijd en context van inhoud.

Verder geeft dr. Meijer aan dat bijvoorbeeld het Midden-Oosten niet te begrijpen is zonder kennis van de koloniale opdeling van het Osmaanse of Ottomaanse Rijk. Datzelfde geldt ook voor de islamitische bewegingen die zonder context onvoldoende begrepen kunnen worden.

In deze negen hoofdstukken wordt dus telkens steeds een ander sociaal contract besproken met de bijbehorende begripsgeschiedenis van de term burgerschap. Er wordt geografisch onderscheid gemaakt tussen Noord-Afrika (Marokko, Algerije, Tunesië en Libië), het Midden-Oosten (Egypte, Palestina/Israël, Libanon, Jordanië, Syrië en Irak) en het Arabisch Schiereiland (alle Golfstaten en Jemen).

In hoofdstuk 1 wordt het klassiek islamitisch sociaal contract en zijn opvolgers in het Osmaanse Rijk behandeld. Dit contract is gebaseerd op de islamitische wet en is in eerste instantie gesloten tussen God en moslims, in tweede instantie tussen moslims onderling, en in derde instantie tussen moslims en niet-moslims. De aandacht gaat vooral uit naar het tweede deel van dat contract, dat de basis is voor alle islamitische bewegingen. Maar vooral belangrijk is het Pact van Omar uit 717 waarin christenen als *dhimmi* zich zouden onderwerpen aan de regels van de islam en tegelijk werden beschermd tegen discriminatie. In de 19^e eeuw verschoven deze regels en probeerde men gelijke rechten in te voeren voor alle religieuze groepen, gebaseerd op loyaliteit.

Hoofdstuk 2 handelt over het koloniale pact in de Arabische wereld, het sociaal contract zoals dat in de 19^e en 1900-1950 tussen de Arabische elite en den koloniale machten tot stand komt. Hier worden drie soorten van koloniale overheersing besproken, namelijk vestigingskoloniën, protectoraten en mandaten. Noord-Afrika als casus toont aan hoe het kolonialisme de ontwikkeling van gelijk burgerschap systematisch heeft geblokkeerd. De opdeling van het Midden-Oosten had langetermijnevolgen die nog steeds voelbaar zijn in het heden, omdat een stabiel contract nog steeds ver weg is. Zo heeft het nog steeds onthouden van gelijke rechten voor Palestijnen de basis gelegd voor het huidige conflict dat volgens sommige historici al in de 13^e eeuw v.Chr. gestart is. Bovendien heeft de verdeel- en heerspolitiek van Frankrijk en Engeland de verdeeldheid tussen religieuze en etnische groepen ernstig verdiept.

Hoofdstuk 3 bespreekt het verzet tegen de koloniale en sociale orde. Dit verzet werd geleid door de nieuwe middenklassen, de zogenaamde *effendieya* die een modern concept van modern burgerschap heeft ontwikkeld en cruciale maatschappelijke hervormingen voorstelt. Deze periode wordt geanalyseerd als een zelfstandige periode, waarin de democratische transitie naar onafhankelijkheid op basis van *effendi* als concept voor sociaal contract.

Hoofdstuk 4 analyseert het klassiek sociaal autoritaire pact in republieken na staatsgrepen. Voorbeelden zijn Egypte, Irak, Noord- en Zuid-Jemen en Libië in de jaren 50-60. Klassiek kenmerk is de uitruil van politieke rechten en vrijheden voor sociaaleconomische rechten als gratis onderwijs, gezondheidszorg en werkgelegenheid. Een groot nadeel is het ontstaan van een enorm verstikkende bureaucratie.

Hoofdstuk 5 bespreekt het proces van economische, maatschappelijke en politieke liberalisering als gevolg van de opname van de Arabische wereld in het globaliseringsproces van de jaren 1970. Hier vindt men een paradox, waarbij aan de ene kant grotere vrijheden ontstaan in bijvoorbeeld Egypte en Tunesië bij bijvoorbeeld het maatschappelijk middenveld en NGO's. Aan de andere kant groeit de macht van de politie en veiligheidsdiensten. Hierbij komt een ander probleem van overbevolking dat door de staat niet meer onder controle gehouden kan worden.

Hoofdstuk 6 is de monarchale tegenhanger van het 4^e hoofdstuk en bespreekt het paternalistische contract van monarchieën, dat in veel opzichten anders is dan republieken. Onderlinge verschillen komen ook aan bod en neemt Marokko versus Jordanië als eerste vergelijking qua flexibiliteitsdenken.

Hoofdstuk 7 bespreekt de opkomst van islamitische bewegingen binnen de Arabische wereld en hoe zij met een ander concept van burgerschap kwamen, dat afwijkt van het seculiere concept van het Arabisch nationalisme en socialisme, maar ook afwijkt van het islamitisch ideaal van Saoedi-Arabië. Dit sociaal contract slaat terug op de eerdergenoemde driedeling.

Hoofdstuk 8 gaat over de Arabische Lente 1.0 van 2011 en de Arabische Lente 2.0 uit 2019. Hierbij kwamen de eisen van vrijheid, brood en sociale rechtvaardigheid bij elkaar. Deze waren zo seculier dat de islamitische beweging zich erin kon vinden. Doel is het tot stand brengen van democratische hervormingen.

Hoofdstuk 9 richt zich op de uiteindelijke ineenstorting van het sociaal contract in de Arabische wereld met als enige alternatieven ultra-autoritaire of conservatieve staten. Al deze landen vechten onderling proxyoorlogen uit.

Wat zeer belangrijk is, is dat dr. Meijer veel aandacht besteedt aan de opkomst, verspreiding en karakter van de islam. Duidelijk is dat Arabisch altijd de taal van de islam en daarmee de Koran is geweest en lange tijd niet is vertaald. Verder is het islamitisch sociaal contract erg belangrijk dat op basis van drie aspecten de relatie tussen Allah en de moslims bepaalt. Verder geeft dr. Meijer een verdere verdieping van substromen binnen het sjiïsme, dat ervanuit gaat dat er onfeilbare imams hebben bestaan in de lijn van Ali, via zijn zoon Hoessein tot de 12^e imam die in “occultatie” (verdwijning) is gegaan. Deze laatste imam zal als verlosser terugkeren op aarde. Tot die tijd zijn alle wereldlijke heersers legitiem. Hierbinnen zijn dus drie substromen te onderscheiden: de “twaalver sjia”, die de occultatie laat beginnen bij de 12^e imam, de “imam-al-mahdi”. De ibadieten en de zaidieten erkennen slechts 7 en 5 imams. Naast de onfeilbaarheid van de imams is het grote verschil met soennieten dat zij de gouden periode van de 4 “rechtgeleide” kaliefen van de soennieten niet erkennen.

Daarnaast gaat dr. Meijer in op de geschiedenis van het Osmaanse Rijk tussen circa 1300 en 1918, waarbij hij het Verdrag van Karlowitz uit 1699 noemt. Wat hij echter niet noemt is dat het de Nederlandse diplomaat Jacobus Colyer (1657-1725) was, die dit verdrag tot bracht. Colyer is echter een onbekende figuur in de Nederlandse geschiedenis en zal waarschijnlijk ook blijven.⁵⁷ Op het einde maakt dr. Meijer de lezer er nog op attent dat veel hervormingen zijn teruggedraaid, waarbij het de vraag is wat er van al deze landen in de toekomst terecht gaat komen. Hoe gaan deze landen nu met hun burgers om? Dr. Meijer noemt Egypte die de oplossing heeft gezocht in centralisatie en oppressie door het leger. Demonstreren is er niet bij, want je zo wordt opgepakt, net zoals in Rusland het geval is. Irak is na de dood van Saddam Hoessein het slachtoffer geworden van sektarische bewegingen. Dr. Meijer pleit voor het opnieuw doorvoeren van verdere maatregelen, zoals het onder controle krijgen van deze sektarische bewegingen en de opheffing van *moekhassa*-systeem wat de verdeling van banen onder de elite bepaalt. Ondanks democratische hervormingen blijft Irak kwetsbaar.

⁵⁷ Mark Beumer, ‘[Jacobus Colyer and the Peace of Karlowitz \(1699\)](https://doi.org/10.20935/AL5706)’, in: *Academia Letters*, article 5706. <https://doi.org/10.20935/AL5706>.

Kortom, dr. Meijer heeft een zeer helder en duidelijk boek geschreven, waarin hij de lezer op rustige wijze stap voor stap meeneemt door de geschiedenis van de Arabische wereld. Hij heeft de islam op heldere wijze in blokjes geanalyseerd en ingevoegd in de diverse sociale contracten en concepten van burgerschap binnen de besproken landen. Hierbij voegt hij ook belangrijke details in, zonder dat deze lezer overstelpen met informatie. Ik voorspel dat dit boek nog jarenlang als standaardwerk zal gebruikt door historici, politici, diplomaten en beleidsmakers. Het boek is [hier](#) te bestellen.

Verder lezen

Mark Beumer, '[Jacobus Colyer and the Peace of Karlowitz \(1699\)](#)', in: *Academia Letters*, article 5706. <https://doi.org/10.20935/AL5706>.

Henk Driessen, *In het huis van de islam. geografie, geschiedenis, geloofsleer, cultuur, economie, politiek* (Boom 1997).

Bernard Lewis, *Het Midden-Oosten. 2000 jaar culturele en politieke geschiedenis* (Uitgeverij Luitingh-Sijthoff B.V. 2001).

(Recensie) Dick Harrison, *Heksenjacht. Een geschiedenis over angst, repressie en vrouwenhaat* (Omniboek 2024). 9789401920087, 412 pp. € 34,99.

Mark Beumer

In *Heksenjacht* beschrijft de Zweedse historicus Dick Harrison de grote heksenprocessen en hekserijvervolgingen in Europa sinds de oudheid. Daarbij heeft hij extra aandacht voor de vervolgingen in West-Europa in de 16^e en 17^e eeuw.

Het beeld van ‘de heks’ had voor talloze onschuldige vrouwen verschrikkelijke consequenties. Zij werden verbannen, besmeurd, aangeklaagd, mishandeld, veroordeeld en vermoord. Soms omdat ze als vreemd of gevaarlijk werden gezien, vaak alleen omdat ze ‘anders’ waren dan de gevestigde samenleving. Om deze gebeurtenissen te kunnen begrijpen, is begrip van de tijdsgeest nodig. Dick Harrison werpt licht op de culturele en politieke omstandigheden die ten grondslag lagen aan het geloof in en vervolgen van heksen en hekserij en legt uit hoe in al deze gevallen tal van vrouwen de ideale zondebok bleken.

Dat hekserij, heksen en heksenvervolgingen op dit moment erg actueel zijn bewijst het feit

dat naast dit boek er nog twee anderen zijn met dezelfde titel, namelijk *Heksenjacht. De vervolgingen in Europa en Amerika* (2025) van Ruud Vermeer en *Heksenjacht. De duistere geschiedenis van hekserijvervolgingen in de Lage Landen* van Maartje van der Laak. In vijf delen bespreekt Harrison de geschiedenis van hekserij vanaf de Oudheid tot heden in de moderne cultuur.

Harrison start in de Prehistorie met een korte verkenning langs grotten, en diverse heksen, zoals Kirke en Medea. Hierbij plaatst hij het thema vaak in de historische context met veel aandacht voor rechtsgeschiedenis. Soms is er zoveel historische context dat dit het eigenlijke thema van het boek verdringt. Veel aandacht schenkt hij ook aan demonen en de duivel. Hoewel hij zich zegt te richten op de Nederlanden en Scandinavië, kijkt hij ook naar Europese landen als Tsjechië en Zwitserland. Hij heeft ontzettend veel voorbeelden beschreven met hier en daar een titelverwijzing in de lopende tekst. Helaas zijn er net als bij Vermeer en Van der Laak geen voet- of eindnoten, waardoor onduidelijk is wat waar vandaan komt. Van een hoogleraar Geschiedenis mag je dat wel verwachten.

Naast de talloze voorbeelden van vliegen op bezems, het eten van kinderen, het betoveren van dieren en het doorstaan van talloze proeven als de water- en priktest, laat Harrison ook zien wanneer de vervolgingen ophouden, zogenaamd door succes. In de Nederlanden zou dit door de Gouden Eeuw komen. Waar Harrison aan voorbijgaat is dat de Gouden Eeuw maar voor een klein deel van de bevolking gold, namelijk de rijke bovenlaag. Voor de rest was dit meer een

Koperen Eeuw. Daarnaast worden er niet alleen voorbeelden van heksen gegeven, maar ook van vampiers, weerwolven en mylingen. Tot slot gaat Harrison nog in op de moderne cultuur. Hierbij kunnen nog heksen als Hortensia, Madam Mikmak (Donald Duck), Zwarte Madam (Suske en Wiske) en nog talloze andere voorbeelden genoemd worden.

Kortom, Harrison heeft een boek geschreven met veel informatie over hekserij dat vooral binnen de context van rechtsgeschiedenis is geplaatst. Voor een volgende druk is het goed een lijn te trekken met Griekse woorden. Dus als je Hekate schrijft, dan ook Kirke en niet Circe. Daarnaast is het beter voorbeelden van hekserij direct te verweven met de geschiedenis. Daarnaast zit het boek zo vol met talloze voorbeelden dat je het op gegeven moment wel gezien hebt. De twee andere boeken met dezelfde titel zijn wat dat betreft veel beter leesbaar. Ook dient er naast de literatuurlijst en index een notenapparaat te worden ingevoegd.

Ter vergelijking

Ruud Vermeer, *Heksenjacht. De vervolgingen in Europa en Amerika* (Noordboek 2025).

Maartje van der Laak, *Heksenjacht. De duistere geschiedenis van heksenvervolgingen in de Lage Landen* (Borgerhoff & Lamberigts nv 2025).

Verder lezen

Mark Beumer, [‘Onweermakers in de Middeleeuwen’](#), in: *Kleio-Historia*, nr. 10. (2019) 7-9.

Ronald Grimes, [The Craft of Ritual Studies](#) (Oxford University Press 2014).

Annemarie Nooijen, [„Unserm grossen Bekker ein Denkmal“? Balthasar Bekkers Betoverde Weereld in den deutschen Landen zwischen Orthodoxie und Aufklärung](#) (Radboud Universiteit 2009, proefschrift).

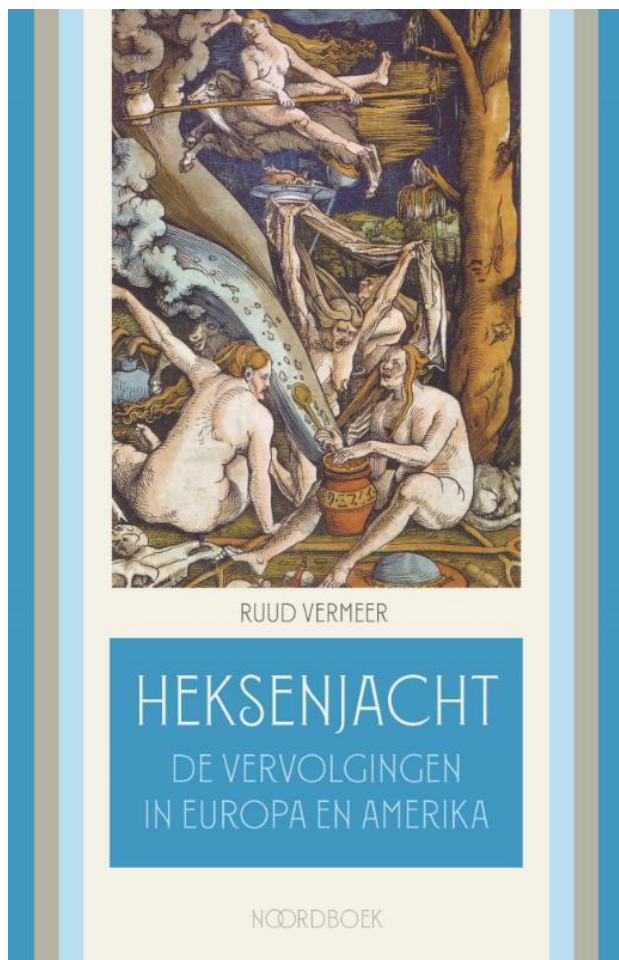
Johan Otten, [Duivelskwartier. 1595: heksen, heren en de dood in het vuur](#) (Uitgeverij Vantilt 2015).

Jean-Claude Schmitt, [Bijgeloof in de middeleeuwen](#) (SUN 1988).

Jan Stronks, [Toverij, contramagie en bijgeloof 1580-1800. Geleerde debatten over duivelse zaken](#) (Amsterdam University Press 2021)

(Recensie) Ruud Vermeer, *Heksenjacht. De vervolgingen in Europa en Amerika* (Noordboek 2025). ISBN 9789464713947, 351 pp. €34,90.

Mark Beumer

Heksen maken mensen, dieren en planten onvruchtbaar. Ze veroorzaken stormen, vliegen op bezems en beroven mannen van hun penissen. Dat is althans waarvan ze werden beschuldigd. De grote heksenvervolging kwam op in de zestiende en zeventiende eeuw, niet toevallig tijdens de Kleine IJstijd. De hoger gelegen gebieden in de Alpen werden door de kou onvruchtbaar en in heel Europa begon het meer te regenen. Vooral daarvan kregen oudere vrouwen, die niets meer konden bijdragen aan de lokale economie, de schuld. Ze werden beschuldigd van hekserij.

Ruud Vermeer beschrijft hoe de heksenjacht zich over Amerika en Europa verspreidde. De vervolgingen bereikten ook de Lage landen. Er vonden heksenprocessen plaats in onder meer het Vlaamse Nieuwpoort en de Nederlandse plaatsen Schiedam, Roermond, Amersfoort en Almen en het hoogveengebied De Peel.

Dat hekserij actueel is, blijkt wel uit het feit dat er op dit moment drie boeken circuleren met dezelfde titel. Naast dit boek van Ruud

Vermeer publiceerde Dick Harrison vorig jaar al *Heksenjacht. Een geschiedenis over angst, repressie en vrouwenhaat*. En onlangs verscheen ook *Heksenjacht. De duistere geschiedenis van heksenvervolgingen in de Lage Landen* van Maartje van der Laak. In dit zeer helder geschreven en inhoudelijke boek gaat Vermeer geografisch verder dan Maartje van der Laak. Vermeer kijkt naar hekserij in Europa en Amerika, waarbij de ontwikkeling van de heks vanaf de Oudheid in chronologische volgorde beschrijft. Binnen de Oudheid kijkt hij achtereenvolgend naar heksen binnen Mesopotamië, Egypte, het jodendom, en de Grieks-Romeinse wereld. Hij plaatst hekserij binnen een brede historische context, waardoor duidelijk wordt hoe politiek geladen de vervolging van heksen eruit ziet, maar heeft ook oog voor de sociaaleconomische context, zoals landbouw en de bewoningsgeschiedenis van een bepaald land of regio. Wanneer een graanoogst mislukt was het makkelijk om dit toe te schrijven aan heksen. Binnen de Griekse religie was Hekátē (niet Hecate) de godin van hekserij.

Tijdens de Middeleeuwen komt de strijd van de Kerk tegen zogenaamde ketters op gang, ofwel iedereen die zich houdt aan de strikte leer van de katholieke Kerk. Ook nam de strijd tegen magie hevig toe, omdat alleen God de macht over de mens en de wereld had. Later verschijnen er gravures en prenten van vliegende heksen, waarbij Vermeer ook naar de *Malleus Malificarum* ofwel *Heksenhamer* verwijst, de primaire handleiding voor de omgang met hekserij. Vermeer beschrijft dan ook vele rechtszaken tegen vrouwen (en soms ook mannen)

die van hekserij verdacht werden. Echter blijkt ook uit dit boek dat men op gegeven moment wel op juridische wijze overtuigend moest bewijzen dat iemand een heks was. Echter waren daar koud- en heetwaterproeven alsook naald- of prikproeven om te kijken of iemand een heks was. Sommige vrouwen gaven na foltering toe dat zij de kont van de duivel gekust hadden (schandkus). In tegenstelling tot Maartje van der Laak weet Vermeer wel dat de duivel gebaseerd is op het uiterlijk van de Griekse god Pan. Daarnaast noemt hij Kernunnos of Cernunnos, de gehoornde god van de Kelten die in de serie *Hercules. The Legendary Journeys* voorkwam. De duivel kon bok of als mooie man verschijnen. Vrouwen en mannen hadden seks met hem wat onprettig was, vanwege zijn grove penis. Bovendien was zijn zaad koud. Vermeer wijst ook op dorpsmagie dat in principe onschuldig van aard was, maar in de context van de vele religieoorlogen een pejoratief karakter kon krijgen.

Vermeer wijst ook op heksenwaan ofwel massahysterie, al is het moeilijk te begrijpen hoe een dergelijk fenomeen zomaar kan overslaan op een gehele bevolking. De Heksenhamer wordt uitgebreid beschreven. Wat staat er allemaal in? Hoe moet men omgaan met heksen en demonen als succubi en incubi? Hierna geeft Vermeer een heel helder overzicht van hekserij- en vervolgingen in Europese “landen” en “Amerika”. De grenzen lagen toen namelijk heel anders en het is heel goed dat Vermeer hier op wijst. Overal zie je soortgelijke straffen als verdrinking, verbranding en verminking. Ook zie je de twijfel toenemen of hekserij wel echt bestaat. Echter was kritiek op hekserij, zoals van Jan Wier nog niet echt gewenst. Een speciale casestudy bedraagt hekserij in Salem, dat een onuitwisbare indruk heeft gemaakt op de moderne cultuur, zoals de film *Hocus Pocus* en talloze andere series over hekserij. Ook komt bezetenheid en de rol van kinderen aan bod, tot zelfs in de Spaanse Koloniën. Hoewel de heksenjacht bijna overal teneinde is gekomen, zijn er nog een paar regio’s waar dit voorkomt. Bovendien wordt heks nog steeds gebruikt als scheldwoord, bijvoorbeeld in de politiek.

Dan nog wat opmerkingen. Vermeer heeft het vaak over “historici” die dit of dat zeggen, maar hij zegt nooit *wie wat* zegt. Daarnaast vindt men achterin een bibliografie, lijst van websites en een addendum over exacte aantallen, maar vinden we ook hier niet een notenapparaat. Geen voet- of eindnoten zodat de lezer precies weet uit welke bron wat komt, ondanks dat Vermeer op diverse plaatsen in de tekst naar literatuur of primaire bronnen verwijst. Ook de term “heidens” is achterhaald vanwege de conceptuele problemen. Wij gebruiken liever “niet-christelijk”. Daarnaast valt soms het woord ritueel, maar dit wordt niet omschreven. Ik verwijs hiervoor naar het veld van Ritual Studies. Het boek kent verder diverse zwartwit-afbeeldingen. Het zou mooier zijn om dit in kleur te plaatsen, mocht dit beschikbaar zijn. Verder is het latiniseren van Griekse namen achterhaald. Het Griekse alfabet kent geen c of y, waarbij de laatste makkelijk verward wordt met de gamma. Tot slot noemt Vermeer het boek Duivelskwartier in de tekst, maar niet in de bibliografie.

Kortom, Ruud Vermeer heeft een zeer helder geschreven en inhoudelijk boek geschreven dat in de brede historische context is geplaatst per land en regio. Echter mag van een historicus wel verwacht worden dat er bronverwijzingen worden ingevoerd. Het boek kan bij [Noordboek](#) besteld worden.

Ter vergelijking

Maartje van der Laak, *Heksenjacht. De duistere geschiedenis van heksenvervolgingen in de Lage Landen* (Borgerhoff & Lambrichts nv 2025).

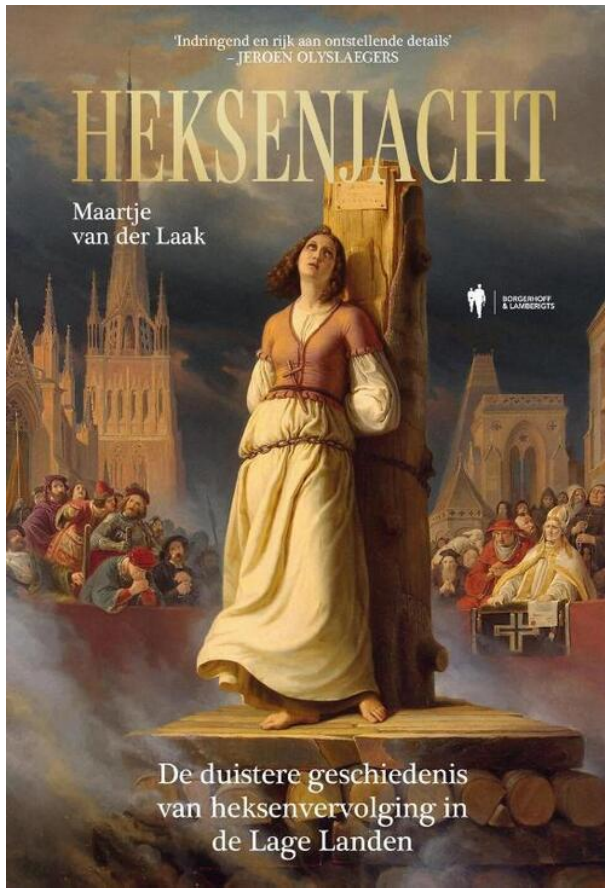
Dick Harrison, *Heksenjacht. Een geschiedenis over angst, repressie en vrouwenhaat* (Omniboek 2024).

Verder lezen

- Mark Beumer, '[The Foundation of Anthropology to Ritual Studies](#)', in: *Journal of Ritual Studies* 34.2 (2020) 20-30. DOI: 10.1093/acrefore/9780199340378.013.21
- Mark Beumer, '[Onweermakers in de Middeleeuwen](#)', in: *Kleio-Historia*, nr. 10. (2019) 7-9.
- Harry Eilenstein, *Cernunnos. Vom Schamanen zum Druiden Merlin* (Norderstedt 2018).
- Ronald Grimes, *The Craft of Ritual Studies* (Oxford University Press 2014).
- Annemarie Nooijen, „Unserm grossen Bekker ein Denkmal“? [Balthasar Bekkers Betoverde Weereld in den deutschen Landen zwischen Orthodoxie und Aufklärung](#) (Radboud Universiteit 2009, proefschrift).
- Johan Otten, *Duivelskwartier. 1595: heksen, heren en de dood in het vuur* (Uitgeverij Vantilt 2015).
- Jean-Claude Schmitt, *Bijgeloof in de middeleeuwen* (SUN 1988).
- Jan Stronks, *Toverij, contramagie en bijgeloof 1580-1800. Geleerde debatten over duivelse zaken* (Amsterdam University Press 2021)

(Recensie) Maartje van der Laak, *Heksenjacht. De duistere geschiedenis van heksenvervolgingen in de Lage Landen* (Borgerhoff & Lambergts nv 2025). ISBN 9789493410138, 378 pp. €35,00.

Mark Beumer

Bij het woord 'heks' komt wellicht het beeld van een lelijk, oud vrouwtje met een haakneus en een wrat in je op. Liefst roert ze ook nog in een kookpot met vreselijke ingrediënten, heeft ze een zwarte kat en kan ze elk moment op haar bezem wegvliegen.

Deze sprookjesheks karikaturiseert het typische slachtoffer van de heksenjacht uit de 16^e en 17^e eeuw. Een bloeddorstige vervolging die ook in de Lage Landen honderden slachtoffers maakte.

In dit boek duikt historica Maartje van der Laak in deze gitzwarte periode van onze geschiedenis. Ze citeert uit verslagen van gewelddadige ondervragingen en uit teksten die de heksenjacht aanzwengelden. Ze toont aan hoe angst, afgunst, roddel en onwetendheid tot de brandstapel konden leiden. En ze geeft enkele slachtoffers een gezicht door hun bloedstollend verhaal te vertellen. Van Elizabeth Vlamyncx uit Ninove over Janne De Deyster uit Nieuwpoort tot Heylken Brycken uit de Peel.

Heksenjacht beschrijft de vervolging van vrouwelijke én mannelijke heksen in onze contreien en plaatst die in een ruimere context. Door de mechanismen achter de heksenjacht bloot te leggen maakt dit boek ook een brug naar het heden, aldus de uitgeverij.

Dat hekserij, heksen en heksenvervolgingen op dit moment erg actueel zijn bewijst het feit dat naast dit boek er nog twee anderen zijn met dezelfde titel, namelijk *Heksenjacht. De vervolgingen in Europa en Amerika* (2025) van Ruud Vermeer en *Heksenjacht. Een geschiedenis over angst, repressie en vrouwenhaat* uit 2024 van Dick Harrison. Wat dat betreft was het marketing technisch wellicht beter geweest om voor een andere titel te kiezen.

Desalniettemin heeft historica Maartje van der Laak een zeer interessant en lezenswaardig boek geschreven over heksenvervolgingen in de Lage Landen. In negen delen en 80 korte hoofdstukken bespreekt zij de opkomst van hekserij en hoe men hierop heeft gereageerd. Van der Laak maakt een sterke connectie met het heden in relatie tot eerherstel voor de slachtoffers van deze heksenvervolgingen, waarvan zij achterin een complete lijst heeft opgenomen. Van der Laak bespreekt dit thema in een bredere context van mythologie, volksverhalen en actueel onderzoek, zoals van Stije Hofhuis. Zo begint met de Schikgodin, waarvan er eigenlijk drie zijn: Klotho, Lachesis en Atropos. Zij beschikken over het lot der mensen. Ook haalt zij Lilith als eerst heks aan, die voor Eva met Adam was getrouwd en Eva als slang heeft verleid. Lilith

wordt ook soms als eerste vampier beschreven. Dit beeld van de vrouw van ongehoorzaam en veroorzaakster van alle kwaad heeft ook een mythologische tegenhangster in Pandora, die de doos met alle ziekten en kwalen opende, waardoor de wereld duizend jaar lang werd geteisterd.

Kern van het boek is hoe wij aan ons beeld van heksen als zonderlinge ouder vrouwtjes met hakenneuzen op vliegende bezems zijn gekomen. Dit heeft een belangrijke connectie met de *Malleus Malificarum*, ofwel de *Heksenhamer*. Van der Laak besteedt veel aandacht aan het steeds herhalen van de titel met wisselende vertaling. Ze geeft aan geschokt te zijn door al deze voorbeelden van heksenvervolgingen, maar legt niet uit waarom. Ze bestempelt de *Heksenhamer* als het meest vrouwonvriendelijke boek ooit, wat naar mijn mening een grote interesse voor gendergeschiedenis aantoonde in de zin van emancipatiebewegingen voor gelijkheid tussen mannen en vrouwen. Hiermee verbonden zijn God en de Duivel, waarbij de Duivel een flinke transformatie heeft doorgemaakt. Van Lucifer als gevallen engel tot een zwarte bok wiens kont door de heksen gekust werd als teken van verbintenis. Het was echter de Griekse god wiens uiterlijk op de figuur van de Duivel werd geprojecteerd. Pan joeg mensen schrik aan door achter bomen plotseling tevoorschijn te komen. Vandaar ons woord pan-iek.

Van der Laak beschrijft vele voorbeelden van hoe zogenaamde heksen mensen en dieren hebben betoverd, bijvoorbeeld koeien die geen melk meer konden geven, of die het weer beïnvloedden met hun geestesoog of baby's kookten en vermaalden tot poeder. Hoewel de auteur ingaat op slechtweertoverij, noemt ze de *tempestarii* niet, ofwel onweermakers. De lokale overheden probeerden mensen te testen via de koudwater- of heetwaterproef, maar ook door de prikproef. Wanneer je verdronk was je onschuldig en wanneer je bleef drijven schuldig. Water was zuiver en zou geen onzuiverheden opnemen. Daarnaast werden katten aan heksen verbonden als ongeluksbrengers. Van der Laak gaat in op de herkomst van de kat in dit verband, maar laat de rol van de kat in de Egyptische mythologie weg als bewakers van de onderwereld. De evolutie van de kat in het oude Egypte tot hun rol als gezanten van heksen was een mooi onderzoek geweest. Later zien we ook tegengas komen met critici als de arts Jan Wier en Balthasar Bekker die totaal niet geloven in heksen, demonen en de duivel. Afwijkend gedrag moet veel meer in de hoek van geestesziekten gevonden worden die in dolhuizen (niet *dulhuizen*) verbleven. Helaas was men daar nog niet aan toe. De Kerk had nog steeds veel macht in de samenleving. Wetenschappelijke ontwikkelingen in gang gezet door bijvoorbeeld Francis Bacon worden niet gewaardeerd en twijfel aan God's almacht gezien.

Uiteindelijk betoogt Van der Laak dat de duivel in haar ogen niet bestaat. Echter waarschuwde de onlangs overleden paus Franciscus ervoor dat de grootste truc van de Duivel was de mens te laten geloven dat hij niet bestond. Heden zijn er nog steeds mensen die exorcismen nodig hebben en zijn er nog steeds mensen die zich bezighouden met hekserij en zwarte magie. Belangrijk is wel dit kritisch te toetsen. Het boek eindigt zoals gezegd met de lange lijst van slachtoffers waarvoor Van der Laak eerherstel wenst. Hoe dat eruit moet zien beschrijft zij niet, maar waarschijnlijk kan men hier een vergelijking trekken met de nazaten van de slachtoffers van slavernij.

Ik wil nog opmerken dat de term "heidens" niet meer wordt gebruikt. Wij gebruiken nu "niet-christelijk". De uitspraak "heidense godin" is dan ook een pleonasme, aangezien iedereen weet dat het christendom maar één godheid vereert. Ook wordt veelvuldig de term "ritueel" gebruikt, maar niet gedefinieerd. Een definitie heeft grote invloed op de rest van de tekst. Daarom adviseer ik de auteur het veld van Ritual Studies te verkennen.

Het boek beschikt over een uitgebreid bronnenoverzicht, waarbij archieven, onuitgegeven bronnen, boeken en tijdschriften, woordenboeken, bijbels, krantenartikelen, websites, social media accounts en films worden vermeld per deel. Dit is erg omslachtig, omdat titels bijvoorbeeld vaak herhaald worden. Het is overzichtelijker om een bibliografie te maken. Verder worden in tekst vaak primaire bronnen en moderne literatuur aangehaald, maar zonder voet- of eindnoten. Deze annotaties horen wel thuis in historisch onderzoek, zodat de lezer precies kan uit welke bronnen welke teksten gehaald zijn. Verder is het boek voorzien van zwart-wit afbeeldingen, die veel beter in kleur zouden passen, zoals de prachtige voorkant. Tot slot is de tekst van geciteerde bronnen in lichtgrijs, waardoor dit moeilijker te lezen is. Mijn advies zou zijn om ook deze tekst gewoon zwart te maken en in een groter lettertype.

Concluderend heeft Maaïke van der Laak een zeer lezenswaardig, goed geschreven boek met veel informatie gepubliceerd. Mijn tips zou zijn om de hierboven vermelde aanpassingen door te voeren.

Ter vergelijking

Ruud Vermeer, *Heksenjacht. De vervolgingen in Europa en Amerika* (Noordboek 2025).

Dick Harrison, *Heksenjacht. Een geschiedenis over angst, repressie en vrouwenhaat* (Omniboek 2024).

Verder lezen

Mark Beumer, ‘Onweermakers in de Middeleeuwen’, in: *Kleio-Historia*, nr. 10. (2019) 7-9.

Ronald Grimes, *The Craft of Ritual Studies* (Oxford University Press 2014).

Annemarie Nooijen, ‘„Unserm grossen Bekker ein Denkmal“? Balthasar Bekkers Betoverde Weereld in den deutschen Landen zwischen Orthodoxie und Aufklärung’ (Radboud Universiteit 2009, proefschrift).

Jean-Claude Schmitt, *Bijgeloof in de middeleeuwen* (SUN 1988).

Jan Stronks, *Toverij, contramagie en bijgeloof 1580-1800. Geleerde debatten over duivelse zaken* (Amsterdam University Press 2021)

(Recensie) Martijn Lauwens, *De schande van Gaza* (Uitgeverij EPO 2025). ISBN 9789462675605, 392 pp. € 27,50.

Jef Abbeel

De auteur is redacteur bij 'De Morgen'. Hij evolueerde van bewonderaar van Israël naar felle criticus. Zijn boek toont zijn verontwaardiging over de gruwel die Israël over Gaza heeft uitgestort en ook over de onverschilligheid van de wereld, die dit allemaal liet gebeuren en medeplichtig was. Het boek is dus niet neutraal, zijn activistische medewerkers evenmin, maar dat erkent Lauwens ook (p. 26). Het boek werd afgesloten op 1 augustus 2025, dus voor de wankelende wapenstilstand van oktober 2025.

De auteur begint met de eerste van zijn twaalf reizen naar Israël in 2004, toen hij het land van noord tot zuid verkende en o.a. de fameuze Muur van 712 km zag op de Westoever en in Oost-Jeruzalem. Die muur hecht de illegale nederzettingen voor 71% aan bij Israël. Samen met allerlei andere controles snijdt ze vele Palestijnen af van hun grond, hun werk, school of familie.

Lauwens duikt ook in de geschiedenis: een deel van de Palestijnen stamt af van Joden die al 2000 jaar in Palestina woonden en die zich na de

Arabische verovering in 638 bekeerden tot de islam: anders werden ze gedegradeerd tot dhimmi's, mensen die meer belastingen moesten betalen en minder rechten hadden dan de moslims. Sinds 1917 is het omgekeerd: in de Balfourverklaring van 1917 en in de VN-resolutie van 1967 werden de Palestijnen niet met naam vermeld. De vredesplannen van 1993 (Oslo), Camp David (2000), de 'roadmap' van 2003 en het meest ernstige plan Olmert van 2008 werden niet uitgevoerd, meestal door de schuld van Israël, in 2008 door Mahmoud Abbas (p.72-75). Onder Netanyahu, de langst zittende premier, komt er geen Palestijnse staat en hebben alle Joden ter wereld het recht op 'terugkeer naar Israël, ook al hebben ze er nooit gewoond. Nu zijn er allerlei discriminaties: Palestijnen krijgen minder drinkwater dan Israëlische kolonisten, hun bewegingsvrijheid is beperkt, Israël controleert hun economie en int hun belastingen, het verwoest Palestijnse huizen en gronden, het verdeelt de 2,1 miljoen Palestijnen in vier categorieën met elk eigen rechten en beperkingen. De 370.000 Palestijnen van Oost-Jeruzalem hebben geen stemrecht voor het Israëlische parlement en ook niet voor de Palestijnse verkiezingen (p.82-83). De 2,7 miljoen Palestijnen van de Westoever mogen niet naar Oost-Jeruzalem of naar Israël reizen. Ze wonen in geïsoleerde eilandjes die samen maar 40% van de Westoever beslaan. De 2,3 miljoen Gazanen hebben de ergste reisbeperkingen. En de 6 miljoen vluchtelingen in de buurlanden mogen nooit terugkeren. De 7,7 miljoen Joodse Israëli's hebben alle rechten en vrijheden. Sommigen beseffen zelfs niet dat ze in bezet gebied wonen.

Volgens Lauwens hebben de kolonisatie en de onderdrukking geleid tot de moordende Al-Aqsa-vloedgolf van 7 oktober 2023. Duizenden raketten hebben toen de Iron Dome verschalkt en de

invallers hebben, samen met Gazaanse burgers, de Israëlische dorpen en steden overrompeld. In 2018 hadden de Gazanen al geprobeerd om de Israëlische blokkade te doen beëindigen. Israëlische sluipschutters schoten toen 223 vreedzame betogers dood. Op 7 oktober was het geen bevrijding, maar een slachtpartij, vooral op het Nova-festival: 378 doden, 44 gijzelaars. In totaal werden 223 burgers en 31 militairen ontvoerd en vielen er 1.195 doden, van wie 815 burgers. Het was de donkerste dag in de geschiedenis van Israël. De veiligheidsdiensten hadden gefaald: ze hadden de signalen genegeerd of onderschat. Het was de grootste misser in hun geschiedenis. Maar Netanyahu laat geen onderzoekscommissie toe. De miserie in Gaza begon al in 1948, toen ca. 250.000 Palestijnse vluchtelingen zich daar vestigden tussen de 75.000 oorspronkelijke Gazanen. Tussen 1948 en 1956 doodden Israëlische soldaten 2.700 à 5.000 Palestijnen die vanuit Gaza naar hun oorspronkelijke huizen wilden terugkeren (p.104-113). Tijdens de Suez-oorlog van 1956 doodde Israël 275 à 520 Gazanen. Daarna sneuvelden er nog een paar duizend tijdens de Zesdaagse Oorlog van 1967, de Intifada's van 1987-1993 en van 2000 tot 2008. De kleinere Gaza-oorlogen van 2008-2009, 2012, 2014 en 2021 veroorzaakten nogmaals bijna 4.000 doden. De afgrendeling van Gaza begon eind jaren 80, de bouw van het hek in 1994. In 2005 werden de 8.000 Israëlische kolonisten uit Gaza weggehaald naar de Westoever. In 2007, na de overwinning van Hamas in de parlementsverkiezingen, kwam er een wurgende blokkade bij, in samenwerking met Egypte! In principe mocht niemand nog weg uit Gaza, ook niet om in Israël te werken (p.116-118). Lauwens noemt dan de motieven van Hamas: het verzette zich tegen de toetreding van Saoedi-Arabië tot de Abraham-akkoorden van Israël met vijf Arabische landen, tegen de blokkade van Gaza, de schending door Israël van de heilige plaats Al Aqsa, het kolonistengeweld op de Westoever en het wou weer aandacht krijgen voor het Palestijnse volk. Dat laatste is gelukt: wereldwijd is er betoogd tegen Israël (p. 128-129).

Hezbollah sloot zich aan bij Hamas, maar werd stevig aangepakt door het Israëlische leger. De Houthi's bestookten vanuit Jemen Israël en allerlei schepen met Iraanse raketten. Ook Iran werd afgestraft. En Gaza werd verwoest, met Hamas als medeverantwoordelijke (p.130-136). De auteur toont ook aan en nog wel met uitspraken van Israëlische politici, dat het begrip 'genocide' toepasselijk is op wat Israël doet en gedaan heeft: de totale vernietiging van Gaza, het afsluiten van water, voeding, medicatie, elektriciteit en brandstof (p.148-155). Hij bezoekt ook de Westoever en laat zijn gids vertellen over de mensonterende behandeling van de Palestijnen daar. Drie rechtszaken hangen Netanyahu boven het hoofd. Hij wil de rechterlijke macht hervormen om er meer invloed op te hebben. Honderdduizenden Israëli's betoogden tegen hem en tegen zijn oorlog (p.166-167). Lauwens vertelt over zijn vriend Ahmed, fotograaf, die met zijn gezin Gaza wou verlaten. Kostprijs: 5.000 \$ per volwassene, 2.500 voor minderjarigen, te betalen aan smokkelaars, samen dus 15.000 voor het gezin, veel meer dan een jaarloon. Hij zegt niet waarom hij weg wou en ook niet waarheen. Het mislukte omdat Israël op 7 mei 2024 de grenspost van Rafah veroverde. Door de blokkade mochten vrachtwagens met voedsel niet meer binnen en stegen de prijzen boven het niveau van hier. Gevolg: hongersnood en ondervoeding voor een hele generatie. Beelden van uitgemergelde kinderen schokten de hele wereld (p.179-181). Het aantal kinderen dat in deze oorlog gedood werd, bedraagt ongeveer 20.000. Sommige Israëli's beschouwen elk Palestijns kind als een toekomstige terrorist. Door de oorlog is de levensverwachting gedaald van ca. 75 naar ca. 40 jaar. In 2023 voerde Israël zelfs aanvallen uit op kraamafdelingen en op een fertiliteitskliniek. In mei 2025 was 92% van de woningen bewust vernield (160.000) of beschadigd (276.000). De kaart op p.231 geeft hier een beeld van, maar hier zegt men 70%. Zulke kleine contradicties komen wel meer voor. Tot 2023 werd van alles uit Egypte ingevoerd via tunnels en door Hamas veel duurder verkocht (p.216-233). De oorlog tegen de 36 ziekenhuizen krijgt een apart hoofdstuk: niet enkel patiënten en medisch personeel werden getroffen, ook tienduizenden burgers die er hun toevlucht hadden gezocht. Israël voerde ca. 700 aanvallen uit op de

gezondheidszorg. Ook het landbouwareaal is voor 83% vernield, de vissersboten voor 72% en alle universiteiten zijn met de grond gelijk gemaakt. Sinds de oorlog ligt alle onderwijs stil. Historische monumenten werden evenmin gespaard, journalisten ook niet. Israël weigert buitenlandse journalisten in Gaza, maar het is niet duidelijk of Hamas die voor de oorlog wél toeliet. Toch zijn er genoeg rapporten over de genocide en blijven Europa en Amerika de kant van Israël kiezen (p.250-318).

Beoordeling

Lauwens kan boeiend en vlot vertellen. Hij is zeer belezen en hij kent de geschiedenis en de huidige situatie zeer goed. Zijn aanklacht is goed onderbouwd. Hij vernoemt ook de Israëlische organisaties zoals 'Breaking the Silence' en 'Peace Now Settlement Watch' die wel voor vrede opkomen en de wandaden van Israël aanklagen. Aan Palestijnse kant zijn er blijkbaar geen die de wandaden van Hamas aanklagen, hoewel Hamas autoritair is, razzia's onderneemt tegen families die op hun zwarte lijst staan, geld opeist van al wie een zaak wil openen. De auteur zegt er niet bij dat Hamas de honderden miljoenen dollars uit Qatar grotendeels gebruikt voor tunnels, raketten en drones en minder voor het Palestijnse volk. En dat het voor de oorlog van 7 oktober 2023 al 10.000 raketten op Israël had afgevuurd. Op p. 14 beweert Brigitte Herremans dat Israël is opgericht op 78% van het grondgebied. Dat was 55% en zo staat het ook op p.71. Zij spreekt over een 'aangekondigde genocide' (p.19), maar zegt er niet bij dat Hamas wel een vreselijke aanleiding aanbood en dat Palestijnen ook geen respect toonden voor het internationaal recht toen Israël in 1947 werd opgericht door de VN. Lauwens noemt de bezetting van de Westoever terecht illegaal, maar dat zegt hij niet over de even illegale bezetting door Jordanië tussen 1948 en 1967 en voor Gaza door Egypte in dezelfde periode. Hij beweert dat het verdeelplan van de VN in 1947 nooit uitgevoerd werd: het werd wél uitgevoerd, maar opgeschort door de aanval van de Arabische landen in 1948 en het misbruik dat Israël daarvan maakte. Hij zegt dat Gaza verlaten volstrekt onmogelijk is. Dat klopt niet helemaal: smokkelaars laten Gazanen voor veel geld naar Egypte reizen, België haalt 'Belgische Gazanen' naar hier, hoewel ze hier enkel geboren zijn en nooit gewoond hebben, Israël liet op 28 oktober 2025 een vliegtuig met 176 Gazanen en op 13 november een groep van 153 naar Zuid-Afrika vertrekken (DM,15.11.25). Fotograaf Sanad Latifa vluchtte in 2022 naar Berlaar, omdat Hamas hem twee keer opsloot voor beelden die niet in hun kraam pasten (NB, 26.11.2022). Lauwens beweert op p. 131 dat Hamas het bestaansrecht van Israël erkent binnen de grenzen van 1967, maar in hun manifest van 1988 staat de vernietiging van Israël en de heerschappij over alles tussen de Jordaan en de Middellandse Zee als doel één. Hun manifest van 2017 is genuanceerder, maar geen enkele Israëli vertrouwt Hamas. Mosab Hassan Yousef, oudste zoon van Hamas-oprichter Sjeik Hassan Yousef, zei na de aanval van 7 oktober: "Hamas is niet alleen in oorlog met Israël. Het is in oorlog met joden, christenen en de fundamenteën van de beschaving zelf." (Gatestone, 26.10.25). Lauwens beweert ook (p.237) dat het jonge Israël verwoede inspanningen deed om de Joden uit het Midden-Oosten en Noord-Afrika aan te trekken. Dat was niet nodig: ze werden in 1948-49, na de eerste Arabisch-Israëlische oorlog, massaal verjaagd uit alle landen tussen Marokko en Irak. Een chronologische structuur ontbreekt: op vele plaatsen, o.a. op p. 235-245, worden verleden (1946-1949) en heden (2006-2025) door elkaar behandeld. Het aantal herhalingen is ook talrijk. Op p.180 staat één spelfoutje: "lijdt" moet "leidt" zijn. En op de kaart van p. 98 ligt Rafah op twee plaatsen.

(Recensie) Hanneke Ronnes, Conrad Gietman en Claartje Wesselink, *Schitterende ballast. Buitenplaatsen in de moderne wereld* (WBOOKS 2024). ISBN 9789462586376, 336 pp. €39,95.

Mark Beumer

Schitterende ballast beschrijft de Nederlandse kastelen en buitenplaatsen in de roerige 20^e en 21^e eeuw. Een tijd waarin dit erfgoed steeds kwetsbaarder werd als gevolg van maatschappelijke veranderingen. Hoe ga je dan om met deze ‘schitterende ballast’?

Huizen van de elite werden in toenemende mate gezien als ‘niet meer van deze tijd’ en werden verkocht, herbestemd of gesloopt. Landgoederen werden opgegeten door uitdijende dorpen en steden. Bewoners die tegen de tijdgeest in wilden vasthouden aan hun bezit, moesten op zoek naar creatieve en innovatieve oplossingen om de steeds hogere woonlasten en belastingmaatregelen te kunnen dragen. Dit boek belicht dit erfgoed en zijn oude en nieuwe gebruikers vanuit diverse invalshoeken: onder andere sociale, politieke, kunst- en cultuurhistorische, koloniale, feministische en landschappelijke aspecten komen aan bod.

In dit schitterend geïllustreerde boek wordt in twee delen en in 22 hoofdstukken de geschiedenis en ontwikkeling van talloze kastelen, buitenplaatsen en landgoederen beschreven met daarbij aandacht voor geschiedenis, cultuur, natuur, recreatie en de problemen waarmee eigenaren te maken hebben. Deze buitenplaatsen zijn deel van ons nationaal erfgoed en dienen dan ook met zorg en aandacht te worden behandeld. Dit prachtige boek beschrijft buitenplaatsen door heel Nederland, bijvoorbeeld van Kasteel Ubbergen nabij mijn woonplaats Millingen aan de Rijn tot aan Landgoed Twickel. Ook is er aandacht voor buitenplaatsen in voormalige koloniën, zoals Landhuis Tandjong Oost in Jakarta.

Een ander thema dat vaak voorkomt is de Duitse bezetting van buitenplaatsen zoals kastelen tijdens de Tweede Wereldoorlog en het Interbellum, waarbij de Nazi's buitenplaatsen gebruikten om deserteurs, Joden of ontrouwe Nederlanders weg te stoppen. Ook werden er feesten en soirees gehouden. Daarnaast is er veel aandacht voor de Natuurschoonwet en Natuurmonumenten in relatie tot natuurbescherming en beschermde landschappen en gezichtslijnen, waarmee buitenplaatsen te maken hebben. Zo werd duidelijk dat de rozentuin op de Wiersse moest verdwijnen vanwege de klimaatverandering. Ook kregen buitenplaatsen als particuliere huizen te maken met openstelling van hun landgoed en parken voor bezoekers. Sommige buitenplaatsen houden jaarmarkten of andere activiteiten om inkomsten te krijgen, die hard nodig zijn voor het noodzakelijke onderhoud.

Buitenplaatsen proberen ook bezoekers te trekken door zichzelf opnieuw uit te vinden, zoals Kasteel Amerongen dat met multimedia-installaties een digitaal verleden wil laten zien aan de

bezoekers. Het boek sluit ook af met de actuele problemen, zoals het steeds maar weer aanvragen van subsidies bij gemeenten, provincies en de overheid. Een grote bedreiging is Box 3, waardoor eigenaren straks het risico lopen 4-5 keer meer belasting te moeten betalen. Hierbij is het voor bezoekers belangrijk zich te beseffen door de grote huizen en landgoederen heen te kijken in de zin van vermogen. Deze vaak adellijke families mogen dan vaak titels als baron en barones dragen, vermogen is er niet voldoende aanwezig. Het is daarom belangrijk dat de overheid deze buitenplaatsen weer aantrekt en onder haar hoede neemt en zorgt voor levenslange financiering.

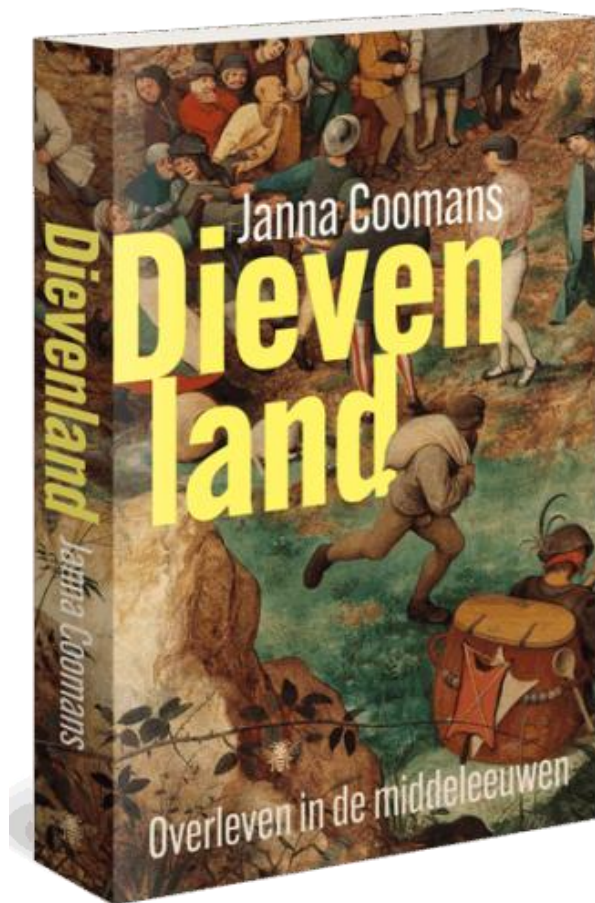
Concluderend heeft WBOOKS een schitterend, zeer leesbaar en informatie boek gepubliceerd dat nog vele jaren als standaardwerk zal gelden. Het boek is voorzien van prachtige kleurenfoto's van schilderijen, zwart-witfoto's, primaire bronnen als dagboeken, tekeningen en kaarten. Ik raad iedereen aan dit prachtige boek aan te schaffen bij de [uitgever](#). Daarnaast raad ik iedereen aan de website van [Stichting Kastelen, Buitenplaatsen en Landgoederen](#) te bekijken om al deze prachtige locaties te bezoeken.

Verder lezen

Ronald van Immerseel, Lex van Boetzelaer, Otto van Boetzelaer, Ilse Slootweg, Fred Vogelzang, [Eyckenstein. Op de grens van zand en veen](#) (Uitgeverij Matrijs 2010).

(Recensie) Joanna Coomans, *Dievenland. Overleven in de middeleeuwen* (De Bezige Bij 2025). ISBN9789403133775, 343 pp €27,99.

Mark Beumer

Een meisje dat stiekem een koe van een nonnenklooster melkt, een edelsmid die een molenaarsvrouw versiert met een gestolen boek, een gezin dat een gejatte jas voor de zekerheid uitrafelt en dan het draad verkoopt, of een knecht die het schaap van zijn stiefvader opeet: wat gestolen wordt, is waardevol. En wie iets steelt, geeft een inkijsje in zijn leven en inventiviteit.

Op basis van tot nu toe onontdekte dievenbekenissen verkent Janna Coomans de dagelijkse handel en wandel van de Late Middeleeuwen. *Dievenland* is een uitzonderlijk levendig boek over gewone mensen die geconfronteerd werden met instabiliteit en onzekerheid in de laatmiddeleeuwse Lage Landen.

In dit zeer interessante en innovatieve boek ontsluit Joanna Coomans niet gepubliceerde archiefstukken over met name Deventer en Kampen en met veel aandacht voor het hertogdom Gelre, waarbij ook de regio Nijmegen-Kleef aan bod komt.

In haar boek, dat uit drie delen en zeven hoofdstukken bestaat, beschrijft zij hoe misdaad eruit zag in de periode 1450-1550 aan de hand van diverse voorbeelden. Duidelijk is dat misdaad er toen heel anders uitzag. Zo werden destijds hele andere dingen gestolen, zoals vee, kleding en huisraad als mengkannen. Sieraden en geld werden minder gestolen. Wel werd er soms de doodstraf opgelegd bij zware misdrijven, maar dit kwam niet vaak voor. Men kon straf ontlopen of strafvermindering krijgen als men bijvoorbeeld aangaf arm te zijn, of gek of dat veel kinderen had. Af en heb je het idee dat je naar Bul Super en Hiep Hieper in Als je begrijpt wat ik bedoel zit te kijken, die door middel van observatie en geniepigheid sieraden stelen van de elite op het feest van Olivier B. Bommel.

Later gaat Coomans in op de reispatronen van dieven, waarbij zij ook schilderijen meeneemt, zoals de Markskramer van Jeroen Bosch. Ook bespreekt zij de kwestie van armoede in de Middeleeuwen. Hierbij bespreekt zij ook schijnbaar twee tegengestelde visies op de door haar bestudeerde periode. Enerzijds is er een groep wetenschappers die hier zeer positief tegenover staat, anderzijds een groep die het leven in de steden juist erg donker en negatief afschildert. Coomans bespreekt ook de gezondheidssituatie in steden met betrekking tot dieet, schone kleding ter voorkoming van ziekten en het in stand houden van hygiëne, door het bijvoorbeeld op afstand houden van vreemdelingen. Coomans beschrijft ook de opkomst van het sociaal werk, zoals gasthuizen en kerken. Dieven werkten vaak samen, maar moesten ook ergens slapen. In die tijd was faam nog een woord met een pejoratieve betekenis en stond toen

voor een slechte reputatie. De eerder genoemde angst voor vreemdelingen wordt beschreven in de context van de samenleving als lichaam in plaats van een driestandensamenleving. Binnen deze samenleving waren er armen, ouderen, vreemden, vagebonden en landlopers. Hierbij valt op dat juist gezonde armen niet in aanmerking kwamen voor liefdadigheid.

Tot slot beschrijft Coomans ook de bende van Knyp, die het gerecht in Deventer in 1549 op het spoor was. Deze bende gebruikte onderling een aantal geheimzinnige signalen. Hun leider Knyp tekende bepaalde symbolen op de deuren, zodat men hier geheim beraad kon voeren. Daarnaast voerden de bendeleden bijnamen met de nodige symboliek, zoals Belsebuch als verbastering van Beëlzebub.

Het boek bevat eindnoten, bibliografie en verantwoording. Was ik mis is een index. Voor een boek dat zoveel inhoud beschrijft qua politiek, sociaaleconomische factoren, religie en primaire bronnen is het wenselijk dat de lezer dit achterin kan opzoeken. Verder is het een uitstekend geschreven boek dat goed aansluit bij de studie tot sociaal werker.

Verder lezen

Mark Beumer, 'Christelijke liefdadigheid als instrument voor bekering van heidenen? *Philantropia* en *Caritas* in sociaaleconomisch perspectief vergeleken', in: *Kleio-Historia*, nr. 8. (2018) 8-11.

Jan Bijlsma en Hay Janssen, *Sociaal werk in Nederland. Vijfhonderd jaar verheffen en verbinden* (Uitgeverij Coutinho 2015).

Trevor Dean, *Misdaad in de Middeleeuwen* (Pearson Longman 2004).

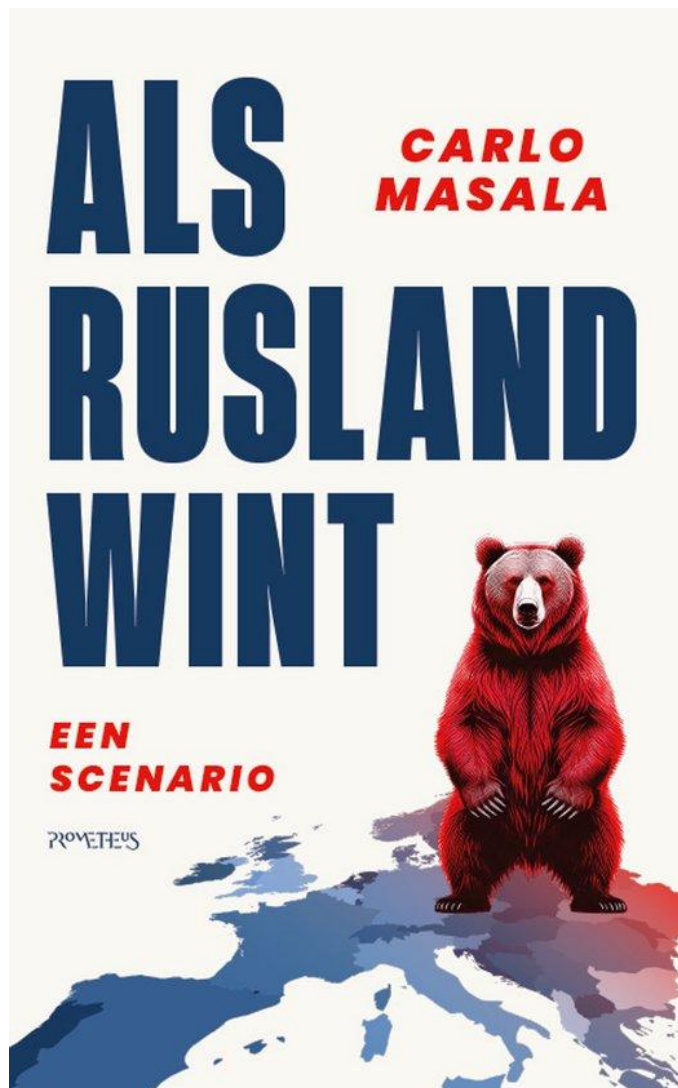
Maarten van der Linde, *Basisboek geschiedenis sociaal werk in Nederland* (Uitgeverij SWP 2016).

Dolly Verhoeven, Maarten Gubbels (red.), Michel Melenhorst, *Verhaal van Gelderland* (Boom 2022).

Dolly Verhoeven, Maarten Gubbels, Michel Melenhorst (red.), *Verhaal van Gelderland II. Gelderland als zelfstandig graafschap en hertogdom (van 1025 tot 1543)* (Boom 2022).

(Recensie) Carlo Massala, *Als Rusland wint. Een scenario* (Uitgeverij Prometheus 2025). ISBN 9789044660074, 134 pp. € 18,99.

Jef Abbeel

Masala (°1968) is professor internationale politiek in München en veiligheidsexpert. In dit boekje schetst hij een sombere toekomst voor Europa, met de bedoeling om lezers en politici tot nadenken aan te zetten over de vraag welke effecten een Russische overwinning in Oekraïne kan hebben voor Europa.

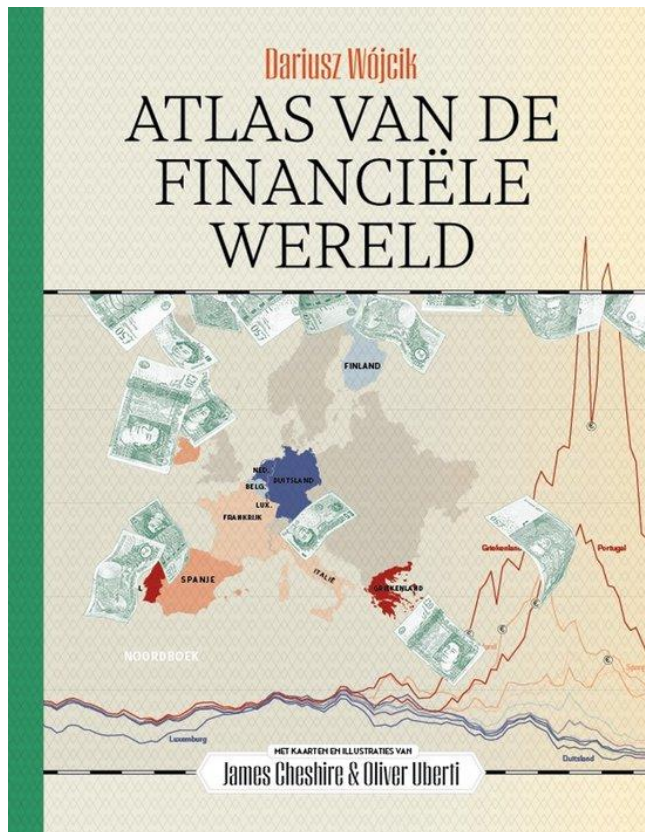
Oekraïne wordt in zijn scenario gedwongen om 20% van zijn grondgebied af te geven en geen NAVO-lid te worden. Het Westen reageert opgelucht, omdat de oorlog voorbij is. Een jaartal ontbreekt hier. Extreemrechtse en extreem-linkse partijen die de kant van Rusland kozen, triomferen: door hun kritieke op de steun voor Oekraïne hebben ze veel kiezers gewonnen. In de VS pleiten ze voor minder Amerikaanse troepen in Europa.

In Rusland zegt Poetin dat zijn taak volbracht is: Rusland is weer een grote mogendheid. Een econoom, Oleg Obmantsjikov, volgt hem op. De auteur vertelt er niet bij dat обманщик/Obmantsjikov in het

Russisch bedrieger betekent. In de bezette gebieden worden Russen gehuisvest. Oekraïners die het niet eens zijn, worden naar heropvoedingskampen gebracht. 'Vrij Oekraïne' is een puinhoop: het land is failliet, de werkloosheid piekt, er komt te weinig geld binnen voor de wederopbouw. Jonge Oekraïners verlaten het land. Oude conflicten steken weer de kop op, het aantal pro-Russische krachten neemt toe. In Europa zijn er onvoldoende soldaten en investeringen in defensie. Enkel Midden- en Oost-Europa blijven bezorgd om de toenemende Russische dreiging. Masala verwijst naar de bezetting van het Rijnland in 1936: Engeland en Frankrijk lieten Hitler toen ook begaan. Rusland heeft die techniek nu toegepast op de Krim en in Oost-Oekraïne. Europa wordt bovendien geconfronteerd met massale immigratiestromen uit Afrika en Azië. Ondertussen pakt China eilandjes af van andere landen in de Zuid-Chinese Zee. Washington aarzelt om ter hulp te komen. In zijn scenario laat Massala Russische troepen in 2028 de Estse stad Narva veroveren, die voor 88% Russischtalig is. En ook het eiland Hiiumaa wordt bezet. De NAVO-troepen in Estland, 700 Amerikanen en 1.700 anderen, reageren niet. Van op het eiland Hiiumaa stellen de Russen een zeeblokkade in, zodat 100.000 NAVO-soldaten moeilijk de Baltische landen kunnen bereiken. In de NAVO-raad zegt de Amerikaanse vertegenwoordiger dat Estland de rechten van de Russischtaligen niet geëerbiedigd heeft en dat

hij de inval dus begrijpt. Voor Narva met zijn 53.000 inwoners gaan de VS geen Derde Wereldoorlog riskeren. Amerika stelt dus zijn veto tegen Artikel 5. En Estland wordt gevraagd zijn verzoek om artikel 5 in te trekken. In het Kremlin wordt de verovering van Narva gevierd in aanwezigheid van de oude Poetin en Loekasjenko. De nieuwe president bedankt Xi en Modi voor hun jarenlange hulp. Xi beschouwt China al als heerser over de wereld. Rusland en Wit-Rusland worden bovendien één land met één parlement en één president. In het nawoord herhaalt Masala dat het gevaar van Rusland zal blijven komen en dat de nucleaire dreigingen het Westen blijvend bang zullen maken. Europa heeft veel te lang gewacht om Oekraïne echt te helpen uit angst voor nucleaire dreigementen van Rusland. Bovendien vreesde het een desintegratie als Rusland zou verliezen. De Westerse leiders hadden ook te laat door dat Poetin geen compromis-vrede wenst en een oorlog voerde om een nieuwe wereldorde met China, India en het Globale Zuiden te bewerkstelligen. Masala waarschuwt Europa dat het niet mag blijven vertrouwen op Amerika, dat Trump onberekenbaar is en te veel de kant van Poetin kiest. Die wil de Russische grootsheid herstellen en de Europese veiligheidsarchitectuur vernietigen. Om onze democratie te waarborgen, moet Europa zijn inspanningen voor Oekraïne doorzetten, zijn defensie-beloften van 800 miljard waarmaken en bereid blijven om op te treden tegen de hybride oorlog van Rusland. Onze politici weten dus waar ze aan toe zijn. Een andere Duitse auteur, econoom Hans-Werner Sinn, deelt deze mening in zijn nieuw boek *Trump, Putin und die Vereinigten Staaten von Europa* (oktober 2025). Het boek van Masala is vlot leesbaar, maar een kaartje van de Baltische landen ontbreekt.

(Recensie) Dariusz Wojcik e.a., *Atlas van de financiële wereld. De mondiale geschiedenis van geld in kaart gebracht* (Uitgeverij Noordboek 2025). ISBN 9789464712322, 240 pp. € 39,90. Jef Abbeel

Een team van de universiteit van Oxford ondernam in 2024 de ambitieuze poging om de geschiedenis van het geld in kaart en beeld te brengen. Geld nam in de loop van de geschiedenis verschillende vormen aan: schelpen, granen, munten, papieren biljetten, digitale valuta, cryptomunten. Ruilnetwerken hielden soms heel lang stand: dat van de inheemse Australiërs ging ca. 50.000 jaar mee zonder geld, totdat de Europeanen er arriveerden. De geschiedenis van kaarten en geld is al eeuwen met elkaar verweven, van maritieme kaarten voor de handel met de Nieuwe wereld tot kaartjes op munten en tot Google Maps. De grootste Europese kaartenmakers van de 15-17de eeuw leefden allemaal in de financiële centra van Europa: Venetië, Antwerpen,

Amsterdam. De auteurs beginnen in Mesopotamië rond 3.100 v.C. Daar ontstond het spijkerschrift op kleitabletten. De Romeinen namen van de Griekse kolonisten in Zuid-Italië de zilveren en gouden munten over. Die munten trof men later aan tot in Oekraïne, de Baltische landen en India. Rond 1000 n.C. ontstond het papieren geld in China. De Mongoolse veroveraar Koebilai Khan (1249-1294), stichter van de Yuan-dynastie, nam Khanbalik/Peking als hoofdstad en introduceerde er de yuan als munt. Mogelijk zat Marco Polo van 1275 tot 1292 in zijn regering. De vondst van de rijkste zilverlaag in Potosi (nu Bolivia) in 1545 zorgde ervoor dat de Spaanse real de eerste mondiale munteenheid werd. In de 17-19de eeuw werd Groot-Brittannië de eerste economie, volgens de auteurs dank zij het slaventransport van Afrika naar Amerika en naar Azië. Wellicht speelde de Industriële Revolutie een veel grotere rol in die opgang. Adam Smith (1723-1790) was de eerste toonaangevende econoom, later gevolgd door Karl Marx (1818-1893) en John Keynes (1883-1946). In de 17-18de eeuw was Amsterdam het belangrijkste financieel centrum, maar Londen nam die rol over in de 19de eeuw. Daar schreef Marx 'Das Kapital'.

De Brit Keynes kritiseerde het kapitalisme van Wall Street en in 1919 voorspelde hij al dat de zware schuld die Versailles oplegde aan Duitsland tot wrok en oorlog zou leiden. In zijn bekendste werk, de 'General Theory', legde hij uit waarom de overheid moet ingrijpen in de economie, o.a. om massale werkloosheid te voorkomen of op te lossen. Hij lag ook aan de basis van de oprichting van de Wereldbank en van het Internationaal Muntfonds (p. 25). In de 20ste eeuw werden de VS het financieel en economisch centrum: de meeste Nobelprijswinnaars voor economie zijn Amerikanen, de beste financiële

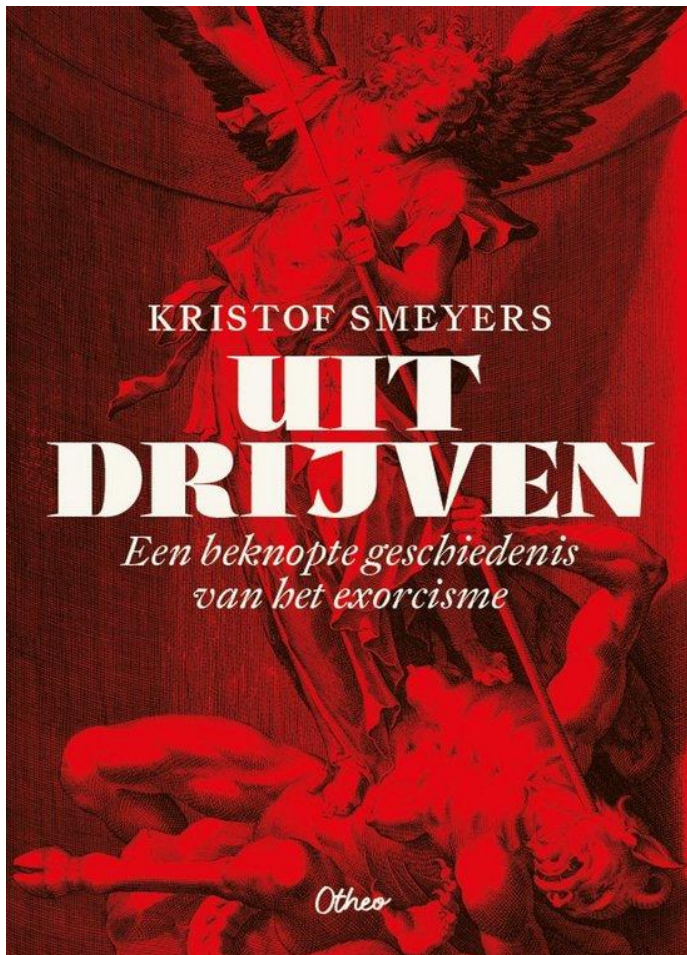
tijdschriften zijn Amerikaans, de meeste publicaties ook (p. 26-27). Kunstwerken kunnen hogere rendementen opleveren dan goud, onroerend goed of traditionele beleggingen. In de Geneva Freeport worden 1,2 miljoen kunstwerken opgeslagen (en verborgen voor de fiscus), drie keer zoveel als in het Louvre. Ook Singapore heeft zo'n vrijhaven. Bij Sotheby's in Londen en Christie's in New York halen ze de hoogste verkoopprijzen (p. 41). Helaas wordt er niet uitgelegd hoe die kunstwerken in Genève terechtkomen: zijn er overal tussenpersonen? Moet de eigenaar zelf naar Genève of komt die dienst naar hem? En wat heeft hij eraan als hij zijn kunstwerken nooit ziet? Enkel een veilige belegging? Hoe de fiscus omzeild wordt, lezen we evenmin: weet de fiscus dan niet wie bij Sotheby's of op de TEFAF koopt en voor welk bedrag? De auteurs geven alleszins geen tips om zelf te frauderen. Voetbal draait ook vooral om geld: de rijkste clubs domineren de competities. Uber en Didi tonen aan dat er ook in deze sector vele miljarden te rapen zijn. Verder vernemen we nog zeer uiteenlopende dingen: pensioenfondsen slurpen jaarlijks meer dan 50 miljard \$ op; de 166 rijksten bezitten meer dan de 50% armsten; met zijn Nieuwe Zijderoute heeft China sinds 2013 al meer dan 321 miljard \$ geïnvesteerd in 82 landen; de smartphone is blijkbaar het werkpaard van de financiële wereld (p. 89). We krijgen een overzicht van de financiële centra van de wereld sinds 1202 (p. 96-109, p. 112-115). We leren ook hoe islamitische banken functioneren en aan welke voorwaarden ze moeten beantwoorden (p. 110-111). Blijkbaar zijn er sinds 1600 al honderden financiële crisissen geweest (p. 118-137) en bovenop nog de diefstallen van tientallen miljoenen door hackers (p. 138-139). Regulering door centrale banken en internationale organisaties moet financiële crises voorkomen en ook vermijden dat er te veel geld naar belastingparadijzen vloeit (p. 140-147). De Big Four, Deloitte, Ernst&Young, PWC en KPMG bieden financiële en zakelijke diensten aan voor grote bedrijven. En drie kredietbeoordelaars zoals Moody's, Standard&Poor's, Fitch beoordelen samen bijna 93% van de particuliere bedrijven en overheden die geld willen lenen. Blanke mannen domineren deze wereld, maar de vrouwen maken een inhaalbeweging (p. 154-159). Financiële geletterdheid is een voorrecht van 32% van de wereldbevolking. In het gebruik van geld als sanctiewapen lopen de VS voorop en ondergaat Rusland de meeste sancties. Onze 'elektrische economie' is steeds meer afhankelijk van vele mineralen. De auteurs tonen de landen waar ze te vinden zijn (p. 170-175). Ze hebben ook oog voor de vervuiling van het milieu en van de oceanen en voor duurzame ontwikkelingsdoelen. Het boek eindigt met uitvoerige noten en referenties (p. 187-220).

Beoordeling

De auteurs zijn er goed in geslaagd de geschiedenis van het geld weer te geven in een stevig en mooi verzorgd boek. Dat kostte blijkbaar 12.000 aan werkuren. Het beeldend materiaal is zeer uitgebreid en veelzijdig. Ze bespreken niet enkel de aangename kant van het geld, maar ook de risico's en de destructieve kracht bij instabiliteit, bubbels en crisissen. De regelgeving probeert uitwassen te voorkomen, maar faalt daar soms in. Ook de impact op het milieu komt ter sprake. Ze storen er zich soms aan dat sommige werelddelen, m.n. Afrika en Latijns-Amerika, minder aan bod komen in de wereld van het geld. De meeste hoofdstukken zijn goed begrijpelijk, maar ze gaan vaak niet diep genoeg voor kenners. Sommige zijn enkel voor ingewijden: b.v. de forexhandel (valutahandel, p. 32-33), de SPAC (Special Purpose Acquisition Companies, p. 78-79), de digitale valuta van de centrale banken (p. 90-91), het energieverbruik van bitcoins (p. 92-93). Hopelijk slagen de auteurs erin om de financiële geletterdheid hiermee op te tillen.

(Recensie) Kristof Smeyers, *Uitdrijven. Een beknopte geschiedenis van het exorcisme* (Otheo 2025). ISBN 9789085288336, 245 pp. € 24,99.

Mark Beumer

Met de Verlichting dreef West-Europa zijn demonen uit. Demonische bezetenheid werd als bijgeloof verbannen naar de vuilbak van de geschiedenis. Maar dat was buiten de duivel gerekend. Zoals paus Franciscus in 2024 zei: ‘Door de deur verdreven, is de duivel door het raam teruggekeerd.’ Alle wensdromen van de moderniteit ten spijt bleef de vraag naar exorcisme – de rituele uitdrijving van de duivel en zijn dienaren – sinds de 19^e eeuw gestaag toenemen. In de laatste twintig jaar zag de katholieke wereld een ongeziene heropleving van de controversiële rite.

Om te begrijpen waarom dit gebeurt, moet je *Uitdrijven* lezen, een cultuurgeschiedenis van het exorcisme. *Uitdrijven* gaat over de kracht van een rite en de macht van een Kerk, maar ook over de limieten van die macht. Tussen rite en praktijk toont zich een geloofswereld in beroering. Vanuit de marges raakt deze geschiedenis aan een

aantal grote vraagstukken die de moderniteit aanstuurden: over goed en kwaad, over lichamelijke en geestelijke autonomie, over geloof en twijfel. Kristof Smeyers is historicus aan de KU Leuven. Hij doet er onderzoek naar de geschiedenis van religie, magie en wetenschap. Hij schrijft ook over fauna, flora en folklore.

In dit zeer helder geschreven boek legt Smeyers in 11 hoofdstukken de geschiedenis van het exorcisme uit, van Oudheid tot heden. Belangrijk is dat hij de rituele dynamiek van dit ritueel beschrijft, dat pas in 1614 officieel werd beschreven in het *Rituale Romanum*. Tot die tijd werd er diverse verklaringen gegeven om de duivel en demonische bezetenheid te definiëren alsook om deze uit te drijven. Jezus Christus wordt bijvoorbeeld genoemd die demonen uitdreef met het simpele gebod “Ga!” Hierna gaat hij in op voorbeelden van bezetenheid en daaraan gekoppeld hekserij in België. Met name in de Middeleeuwen en Nieuwe Tijd werden heksen gekoppeld aan de duivel. Met de Reformatie ontstond felle kritiek op de Katholieke Kerk, die deze kritiek pareerde met de Contrareformatie.

In de 19^e eeuw werd bezetenheid eigenlijk naar het rijk der fabelen en bijgeloof verwezen, terwijl tegelijkertijd de psychiatrie in opkomst was. Men geloofde niet meer dat de duivel letterlijk bestond wat vreemd is, aangezien men wel in God geloofde. Echter zien we ook dat in de 19^e eeuw toch weer het geloof in de duivel opkwam. Latere pausen waarschuwden om niet in de duivel te geloven, zoals paus Franciscus. Met de komst van de film werd bezetenheid

ook op het zilveren doek vertoond, zoals met de film *The Exorcist* die voor veel paniek zorgde. Echter gaat het in deze film niet om de duivel, maar om een Mesopotamische godheid genaamd Pazuzu. Toch renden veel mensen weg uit de bioscoop en verklaarden veel mensen over traumatische ervaringen. De duivel en bezetenheid zijn tegenwoordig populaire thema's, zoals in de filmreeks *The Conjuring*. Tegenwoordig wordt gewaarschuwd geen glaasje te draaien, omdat je zo de duivel kon uitnodigen. Smeyers beschrijft dit probleem ook, namelijk: waarom werd iemand bezeten? Wat heeft deze persoon gedaan? Kan de duivel überhaupt iemand bezitten als de ziel van God is? Maar ook werd gezegd dat de duivel met toestemming van God iemand kan bezitten, zoals Anneliese Michel die door zes demonen bezeten zou zijn, waaronder Hitler. Hitler is dus blijkbaar als verheven tot demon.

Smeyers heeft een zeer helder boek geschreven over bezetenheid. Het enige wat ik mis is de beeldvorming. De duivel wordt vaak afgebeeld als een bok of geit met hoorns. Echter is dit beeld overgenomen van de Griekse god Pan die met bokkenpoten en hoorns werd afgebeeld en mensen schrik aanjoeg (pan-iek). Het boek is zeer informatief en geeft genoeg voorbeelden om representatief te zijn. Het boek is daarnaast is de brede historische context geplaatst wat de thematiek zeer versterkt.

(Recensie) Tineke van Loosbroek, *Van pionier tot buitenstaander Marie du Saar 1860-1955* (Walburg Pers 2025). ISBN 9789464566321, 223 pp. €24,99.
Mark Beumer

Marie du Saar was de eerste vrouw die in 1890 aan de Universiteit van Amsterdam promoveerde en de eerste vrouwelijke medisch specialist in Nederland. Toch is zij steeds de grote onbekende gebleven tussen andere ‘eerste vrouwen’ zoals Aletta Jacobs of Cornelia de Lange. Het verhaal gaat dat zij zich twee jaar na haar promotie uit wetenschap en beroep terugtrok omdat ze ging trouwen. Ze praktiseerde echter na haar huwelijk tien jaar als zelfstandig gevestigd oogarts en had daarnaast de leiding over een polikliniek.

Du Saar was een pionier en in haar jonge jaren, de periode rond 1900, ontmoette ze veel mensen die openstonden voor nieuwe ontwikkelingen. Maar langzamerhand keerde het historische tij. Na een vliegende start eindigde haar beroeps carrière op trieste wijze. Ze moest haar praktijk sluiten, werd een buitenstaander en ook in haar persoonlijke leven was de tragiek nooit ver weg. *Van pionier tot buitenstaander* vertelt haar verhaal.

Dit boek een inleiding, tien hoofdstukken, een hoofdstuk zonder nummering, dankwoord, bibliografie, bronnen, literatuur en namenregister.

Dit boek beschrijft in feite een nog steeds actuele kwestie. Dr. Marie du Saar promoveerde als eerste vrouw *cum laude* aan de Universiteit van Amsterdam op een medisch-historisch proefschrift van 65 pagina's. Haar verhaal toont de actuele kwestie van hoe meisjes het doen ten opzichte van jongens in het onderwijs. Marie kon erg goed leren en werd hierin gestimuleerd, iets wat eigenlijk niet in die tijd paste. Haar ambities werden soms met argwaan bekeken, bijvoorbeeld toen zij in het buitenland wilde gaan studeren. Zij studeerde uiteindelijk geneeskunde dat toen standaard met een promotie werd afgesloten. Nog steeds wordt van afgestudeerde artsen verwacht dat zij promoveren tot doctor. Hierna besloot zij zich te specialiseren tot oogarts met een daarop een eigen praktijk.

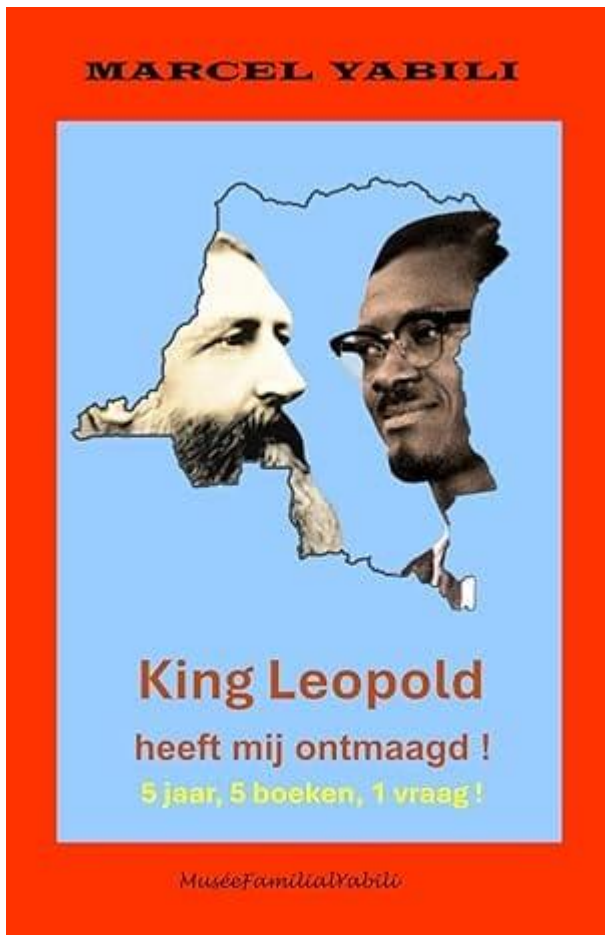
Een ander actueel thema is liefde tussen vrouwen. Zij leerde Betsy Repelius kennen die overduidelijk lesbische gevoelens voor haar had. Dit is duidelijk af te lezen aan de brieven die zij aan Marie stuurde. Ook blijkt hieruit haar jaloezie en onzekerheid met betrekking tot haar “relatie” met Marie. Marie vond de toon maar niets en liet dat merken ook. Toen Marie trouwde met Heinrich Hammer was dat helemaal een schok voor Betsy die zich thuis maar liep te

vervelen, maar uiteindelijk andere vriendinnen vond en zelf ook met een man trouwde. De liefde voor Marie bleef echter bestaan en op een aparte manier werd die liefde ook beantwoord, ook toen Betsy ziek werd en Marie haar bijna dagelijks bezocht.

Haar carrière werd niet wat zij ervan verwachtte. Echter bleef zij niet bij de pakken neerzitten werd actief in de strijd voor vrouwenkiesrecht. Ondertussen moest zij twee kinderen opvoeden, waarvan haar zoon voortijdig overleed. Uiteindelijk overleed zij zelf in 1955. Dit goed geschreven boek heeft haar aan de vergetelheid onttrokken. Voortaan weet iedereen dat het Marie du Saar was die als eerste vrouw (cum laude) promoveerde. Ik raad iedereen aan dit mooie boek aan te schaffen bij de [uitgeverij](#).

(Recensie) Marcel Yabili, *King Leopold heeft mij ontmaagd* (Uitgeverij Musée Familial Yabili 2025). ISBN 9782383541141, 102 pp. € 12,88.

Jef Abbeel

Dit boekje met zijn rare titel verscheen ook in het Frans als ‘King Leopold m’a dépucelé’. Het is één van de meer dan dertig publicaties van Yabili, advocaat in Lubumbashi en als schrijver gespecialiseerd in de geschiedenis van Congo. In vijf jaar tijd wijdde hij er vijf boeken aan.

Met dat ‘ontmaagd’ bedoelt hij: geschrokken door de onjuiste bevolkingscijfers van Stanley, die schattingen maakte zonder de gebieden verkend te hebben. Het verschil met de telling van 1920 werd dan verweten aan Leopold (p. 14). Yabili bewondert Leopold om zijn prestaties in Congo Vrijstaat en in China, dat nu veel genadelozer te werk gaat in Congo dan Leopold destijds (p. 21).

De schrijver uit ook kritiek op ‘vertellers’ zoals de Brit Morel, die beelden produceerden zonder de juiste informatie en die andere ‘vertellers’ zoals Mark Twain, Arthur Conan

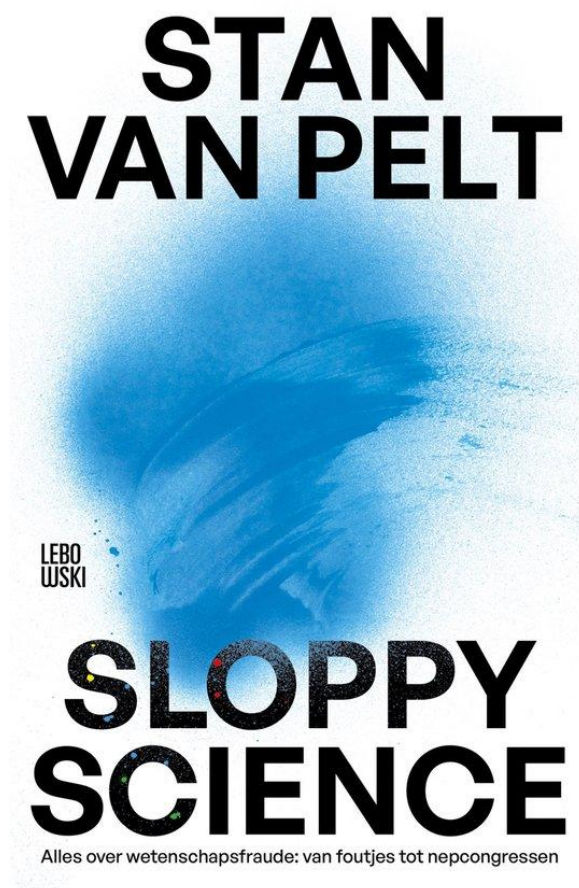
Doyle, Jules Marchal en Adam Hochschild inspireerden. Yabili bewijst ook dat Morel slecht geïnformeerd was: het 10.000 pagina’s dikke ‘Bulletin Officiel’ van Congo Vrijstaat had hij nooit ingekeken (p. 47) en de wapens die dienden voor de antislavernij-campagnes beschouwde hij als wapens om de Congolezen te onderdrukken. Zijn cijfers over de rubberexport bevatten ook de veel grotere hoeveelheden van de buurlanden Angola en Congo Brazzaville, dus niet enkel van Congo. Het Congolese deel bedroeg maar één derde van het Afrikaanse en slechts 10% van het mondiale: Zuid-Amerika en vooral Brazilië produceerden veel meer: 70% (p. 26-30). Hij toont ook aan dat het systeem waarbij ambtenaren premies kregen voor hogere rubberoogsten slechts één jaar bestond: van april 1894 tot maart 1895 en geen “23 jaar” (1855-1908), zoals vaak verteld wordt (p. 96-97). Yabili verzet zich krachtig tegen allerlei verhalen over Leopold en komt dan met zijn waarheid op basis van tienduizenden documenten die anderen niet bekeken. Hij beweert zelfs dat de antiklerikalen en de ‘vertellers’ de geschiedenis vervalsten: volgens hen was Thomas Kanza in 1956 de eerste Congolese universitair. Maar in 1907 was er al landbouwkundige Paul Panda Farnana, opgeleid in België en in 1917 priester Stefano Kaoze, opgeleid in Congo. Hij geeft nog andere voorbeelden van onjuistheden (p. 51-53). Nu wonen in Congo nog maar 2.746 Belgen tegenover 90.000 in 1960. Omgekeerd is het aantal Congolezen in België sinds de onafhankelijkheid gestegen van 300 naar 60.000, dat is x 200! Een ‘omgekeerde kolonisatie’ (p. 59). Zij eisen van alles voor zichzelf, niet voor de Congolezen in Congo (p. 61). Hij vermeldt ook dat een

Congolese delegatie wenste dat kunstvoorwerpen in Tervuren blijven, zodat bezoekers uit heel de wereld ze kunnen bewonderen, in plaats van ze naar Congo te brengen (p. 62-63).

Beoordeling

Yabili doet opnieuw een poging om de foutieve beeldvorming omtrent Leopold II recht te zetten. Bij momenten is hij dan zeer emotioneel en woedend op de geschiedvervalsers. In 2020 deed hij ook al een poging om de waarheid te tonen in zijn uitgebreide studie 'Le roi génial et bâtisseur de Lumumba', vertaald als 'Mijn waarheid over Leopold II: nepnieuws ontkracht'. Of hij de vele tegenstanders hiermee zal overtuigen, is een andere vraag. Bij p. 59-66 wordt verwezen naar 40 noten, maar die staan niet in het kleine boekje, wel in het grote. Soms is het nuttig om de Franse versie erbij te houden. Dan zie je dat er met 'Land buren' (p. 27) de buurlanden van Congo bedoeld worden. Tegelijk is het knap dat een Congolees beter Nederlands kent dan menig Belgisch minister. Aanbevolen lectuur voor wie een juist beeld wenst van de geschiedenis van Congo.

(Recensie) Stan van Pelt, *Sloppy science. Alles over wetenschapsfraude: van foutjes tot nepcongressen* (Lebowski 2025). ISBN 9789048871131, 304 pp. €24,99.
Mark Beumer

Van selectief shoppen uit meetresultaten, tot regelrechte datafabricage zoals in het geval van Diederik Stapel: onderzoekers nemen verrassend vaak een loopje met de werkelijkheid. Zo zegt zelfs de helft van de wetenschappers zich soms schuldig te maken aan bedenkelijke onderzoekspraktijken en worden er steeds meer wetenschappelijke artikelen teruggetrokken. In *Sloppy science* probeert wetenschapsjournalist en oud-onderzoeker Stan van Pelt te laten zien hoe dat komt. Hij beschrijft hoe wanpraktijken ontstaan, hoezeer integriteitsprocedures falen, wat de twijfelachtige rol is van wetenschappelijke uitgeverijen en hoe fraudedetectives problemen op het spoor komen.

In vier delen en vijftien hoofdstukken behandelt de auteur diverse misstanden in de wetenschap die voor het publiek oog vaak verborgen blijven. Wetenschap is van de belangrijkste pijlers van onze democratie en samenleving, omdat veel besluitvorming en beleid op wetenschap gestoeld is. Mensen vertrouwen

vaak op wetenschappers die schrijven over geneeskunde, natuurkunde en biologie. Bij andere disciplines als Geschiedenis en Filosofie zien we meer discussie over de interpretaties van onderzoek. Historisch en filosofisch onderzoek is immer nooit “af”. Uiteraard zien we binnen de geneeskunde ook nieuwe visies, maar minder vaak.

De auteur bespreekt diverse zaken uit met name de natuurwetenschappen. Zo bespreekt hij onderzoeken, waarin data zijn vervalst, verzonnen of achteraf aangepast. Gerenommeerde tijdschriften als *Nature* and *Science* zijn vaak populaire media vanwege hun hoge status. Sjoemelen met getallen, tabellen of zogenaamde verbanden en correlaties komen vaak voor. Sommige onderzoekers erkennen hun fouten en beloven beterschap, anders stappen naar de rechters en laten het er niet bij zitten. De drang naar status en zichtbaarheid is groot in de wetenschap. Het is een aantrekkelijk met vaak een goed salaris, helemaal als je hoogleraar bent. Zo ligt het salaris van deze functie nu tussen de € 8.110-€ 10.545 per maand, zoals [deze](#) vacature laat zien. Echter zijn er maar weinig mensen die hoogleraar worden. Velen zijn Universitair (Hoofd) Docent of Postdoctoraal Onderzoeker. Om deze fraude te onderzoeken zijn er diverse mensen die deze taak op zich hebben genomen, zoals [Elisabeth Bik](#). Zij is een van de meest gerenommeerde detectives op dit gebied die al diverse onderzoeken heeft ontmaskerd.

De wetenschappelijke wereld kent veel stress, waarin zoveel mogelijk en zo hoog mogelijke subsidies binnengehaald moeten worden. Men dient ook zoveel mogelijk A-publicaties te verwezenlijken in de beste tijdschriften voor hun vakgebied. Binnen de geneeskunde zien

bijvoorbeeld standaard artikelen met meer dan een auteurs, soms wel tien, terwijl bij Letteren een auteur standaard is. Hier kan men natuurlijk al vragen stellen. Als er tien auteurs van een artikel zijn, wat is dan ieders aandeel? Verder worden artikelen bedoeld voor peer review blind beoordeeld wat tot een jaar kan duren. Wat hier terecht speelt, zoals door de auteur gesteld, zijn talloze belangen. De auteur noemt ook diverse voorbeelden waarin onderzoek is ingesteld naar bijvoorbeeld artikelen en proefschriften van bedenkelijke kwaliteit. De vraag is dan wie hier verantwoordelijk voor is. Terecht wordt ook vriendjespolitiek aangestipt, zoals in het geval van journalist Ad van Liempt die in 2019 promoveerde aan de Universiteit Groningen, maar daarvoor al werd beschuldigd van plagiaat. Uiteindelijk werd geoordeeld dat er geen sprake was van plagiaat, maar wel van onzorgvuldigheden. Van Liempt was goed bevriend met zijn promotor. Daarnaast bevatte zijn proefschrift geen wetenschappelijke inleiding met vraagstelling of *status quaestionis*. Verder beschrijft de auteur dat bij sommige wetenschappers terecht de doctorsgraad is afgepakt. Hierbij komt ook wetenschappelijke integriteit om de hoek kijken. Elke promovendus dient zijn hoofdstukken door zijn promotor te laten lezen en te laten beoordelen. Het maakt dan niet uit of iemand betaald promovendus is of buitenpromovendus.

Over buitenpromovendi zegt de auteur “Universiteiten begeven zich op glad ijs met proefschriften van buitenpromovendi die hun onderzoek elders uitvoeren. Als hun werk al verschenen is in wetenschappelijke vakbladen, hoeven de betreffende publicaties in feite alleen nog even gebundeld te worden in een boekje.”⁵⁸ Dit is wat mij betreft zelf erg glad ijs. Het is niet alleen onvolledig, maar ook onjuist, smaad en laster jegens al die buitenpromovendi die druk zijn met het schrijven van een proefschrift. Ik ben zelf ook buitenpromovendus en was tussen 2012 en 2013 Voorzitter van Promovendi Overleg Nijmegen, waarbij ik mij inzette voor de zichtbaarheid van deze groep. Sowieso zijn er meerdere typen buitenpromovendi. Je hebt de klassieke buitenpromovendus die zonder financiering het onderzoek zelf moet volbrengen. Het zelf aanvragen van subsidies hoort hier bijvoorbeeld, al dan niet vergezeld van een aanbevelingsbrief van de promotor. Overigens worden buitenpromovendi gewoon geregistreerd en krijgen zij een medewerkerspas om gebruik te kunnen maken van bibliotheekdiensten. Verder heb je ook de contractpromovendus. Dat is iemand met een betaalde aanstelling die een paar dagen per week krijgt, om met zijn onderzoek bezig te zijn. De auteur beschrijft een aantal problemen met buitenpromovendi. Zelf kende ik ook iemand die zei buitenpromovendus te zijn aan Tilburg University en aan mij vroeg wijzigingen in zijn proefschrift aan te brengen. Bij navraag bij de desbetreffende promotor bleek het helemaal niet om een formele aanstelling als buitenpromovendus of promotor te gaan, maar de persoon in kwestie had het manuscript al wel helemaal af. Dus inderdaad zullen er af en toe zeker problemen met buitenpromovendi zijn, maar dat geldt net zo hard voor betaalde promovendi. Van Pelt scheert hier alle buitenpromovendi over een kwam en suggereert dat zij minder integer zouden zijn. Dit is zeer kwalijk en onjuist. Dit moet worden aangepast. Ik heb zelf honderden promoties bijgewoond, waaruit de laudatio's bleek hoeveel problemen er waren. Bovendien we daar vriendjespolitiek. Onderzoeksgroepen waarin promovendi een tak van het onderzoek van de promotor verkennen en die vervolgens gelijk als Postdoc aan de slag kunnen. Of je ziet promovendi die ineens stoppen en een functie krijgen die helemaal niet aansluit op de kennis en ervaring. Wetenschappelijke integriteit gaat dus verder dan alleen het publiceren van artikelen. In Praag bijvoorbeeld moet je aan de Karelsuniversiteit een Matriculation Oath voor integriteit ondertekenen, maar ook eerst een *Entrance Exam* halen, waarin de kandidaat-promovendus zijn onderzoeksvoorstel moet presenteren en direct moet verdedigen voor een kritische corona. Pas als zij hun goedkeuring geven, word je toegelaten als promovendus. In het begin word je aangeduid als PhD-Student, later pas als PhD-Candidate.

⁵⁸ (Recensie) Stan van Pelt, *Sloppy science. Alles over wetenschapsfraude: van foutjes tot nepcongressen* (Lebowski 2025) 124.

Van Pelt beschrijft diverse zaken, zoals die van Diederik Stapel die uiteindelijk zelf zijn doctorsgraad heeft ingeleverd. Echter dienen promotoren die promovendi onvoldoende controleren of laten weggkomen met fouten of laten weggkomen met een slecht proefschrift ook ontdaan van worden van de doctorsgraad, benoeming tot hoogleraar en intrekking van alle begeleidde promoties. Een *damnatio memoriae* wordt dat ook wel genoemd. De auteur bespreekt ook de impact hiervan op deze mensen, maar medelijden is niet op zijn plaats. Hoewel er belangen zijn, is het grootste belang natuurlijk het zelfrespect en de eigen maatschappelijke positie. Het is erg vreemd waarom iemand denkt weg te komen met fraude. Helaas blijkt dit dus vaker voor te komen dan men denkt. Het is tevens een klap in het gezicht van al die andere onderzoekers die wel hun netjes hun werk doen. Voorts worden ook rooftijdschriften en namaakcongressen als WASET genoemd die het werk van onderzoekers steelt en dat onder een andere naam publiceert. Ook worden namen van onderzoekers op websites geplaatst zonder hun medeweten. De auteur beschrijft hoe hij zelf een artikel door AI liet schrijven wat door een neptijdschrift werd geplaatst. De lijst van rooftijdschriften of *predatory journals* vind je hier: <https://www.predatoryjournals.org/>.

Kortom, Stan van Pelt stelt terecht diverse misstanden binnen de wetenschap aan de kaak. Hij benoemt hierbij diverse voorbeelden, alsook onderzoekers die deze fraude detecteren. Ook is het belangrijk dat vriendjespolitiek, wetenschappelijke integriteit, rooftijdschriften en namaakcongressen worden besproken. Zo worden wetenschappers in alle vormen en maten geïnformeerd over wat er mis kan gaan en wat er reeds mis is gegaan. De sectie over buitenpromovendi is echter onvolledig, onjuist, schadelijk en over een kam scherend. Dat moet echt worden aangepast. Tot slot had ik bronvermeldingen verwacht, maar helaas geen enkele voet-of eindnoot met gebruikte literatuur of websites en dat mag je van een gepromoveerd wetenschapper toch echt wel verwachten.

(Recensie) Paul-Louis Kabasubabo Koni, *Ma Vie, un rude combat* (Uitgeverij Musée Familial Yabili 2023). ISBN 9782383540519, 230 pp. € 10,66.

Jef Abbeel

De auteur (1927-2016) was blijkbaar de grootste Congolese schrijver van de generatie Lumumba. Tussen zijn 80ste en zijn 88ste schreef hij tien boeken. In dit werk beschrijft hij zijn leven als koloniaal ambtenaar en ook de jaren 1960-1972, toen hij een zeer hoge ambtenaar van zijn land was. Hij bewondert de Belgen, maar hij uit ook kritiek, o.a. op de blanken met dubbel huishouden: hun vrouw in België, concubines in Congo. De kinderen uit zulke relaties, halfbloeden of mulatten, werden al sinds 1890 beschermd door de staat, die zorgde voor hun onderhoud en onderwijs, zodat ze nadien een eervolle functie kregen.

Desondanks eisen ze nu een schadevergoeding van de Belgische staat. Daar spreekt men van 'gestolen kinderen' en 'misdaden tegen de menselijkheid' (p. 10). Bij die kinderen hoorden de auteur en zijn broer. Hun vader heette René Preys (niet te verwarren met de egyptoloog). Zij

kregen zeer degelijk onderwijs in Boma, bij de Broeders van de Christelijke Scholen. Soms waren die te streng en vernederden ze hun leerlingen. In 1935-1944 was dat onderwijs beperkt tot het lager en vier jaar middelbaar. Ze leerden er ook dansen, koken, kleren wassen, dagelijks douchen, typen, steno-dactylo en het land bewerken. Na die tien jaar onderricht gingen ze naar het leger of naar de administratie. Hij was altijd de eerste van de klas. De vriendschap tussen de scholieren was groot. Maar met de onafhankelijkheid stortte dat systeem in elkaar en verdween de onderlinge solidariteit (p. 32). Kabasubabo vertelt ook over de razzia's die sommige zwarte chefs hielden om slaven te vangen voor o.a. Tippu Tip (1837-1905), een zwarte chef uit Zanzibar, die ze verkocht aan Arabieren (p. 20). In 1945 werd de schrijver kantoorbediende. Hij kreeg 600 BF per maand, blijkbaar voldoende om ook zijn moeder en tante te financieren én een huisbediende aan te nemen. Deze pikte wel zijn spaarcenten. Kabasubabo controleerde de immigratie in de haven van Boma en constateerde dat de Belgen niet altijd de vereiste diploma's en bekwaamheden hadden. Hij zelf was vrijgezel, maar wel vader van een kind dat door zijn ouders opgevoed werd. In 1957 kreeg hij de 'Kaart van Burgerlijke Verdienste': een 'évolué' kreeg daarmee toegang tot privileges van de Europeanen: hotels, bars, bepaalde scholen, alcohol. Elk jaar werd hij geëvalueerd en kreeg hij telkens de hoogste score: "Elite". Hij slaagde in een examen waardoor hij toegang kreeg tot ambten die toen voorbehouden waren voor blanken.

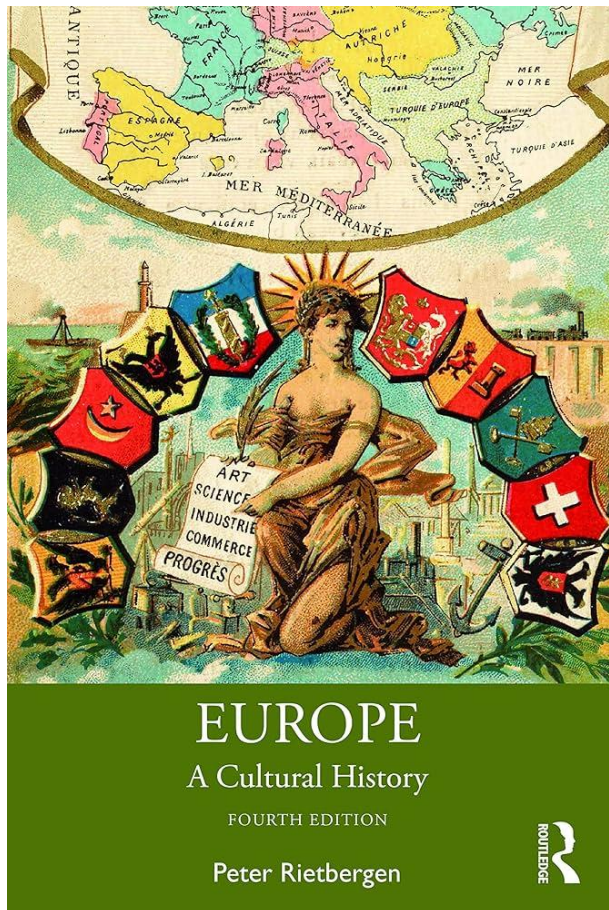
Hij beschrijft en betreurt de achteruitgang na de onafhankelijkheid. Na 25 jaar hard werken in Boma moest de auteur daar weg omdat hij partijloos was. Hij werd eerst bureauchef bij de centrale regering in Kinshasa, dan directeur personeelszaken, daarna secretaris-generaal van het ministerie van transport. Hij mocht Congo vertegenwoordigen op internationale conferenties. Na een muiterij van Congolese militairen in 1960, sloegen veel blanken op de vlucht. Zwarten namen onvoorbereid hun posten in. Er ontstond chaos. In 1963 waren de wegen al in staat van verval en de mensen waren armer dan in 1960, toen Congo aan de top van Afrika stond. Leraren werden zo slecht betaald dat ze op het bord schreven: 'J'ai faim' en geld eisten van de leerlingen. Politici hadden overal onbekwame partijleden op hoge posten gezet. Van 1964 tot 1970 was hij voorzitter van Otraco, de transportdienst voor het spoor, de rivieren en havens. Met Belgische en Franse technische hulp moest hij de scheve toestanden weer recht trekken. In eigen land had hij vaker tegenstand dan medewerking, ook van Mobutu, die zich overal mee bemoeide en niet hield van onomkoopbare ambtenaren. Toch benoemde die hem in 1971 tot directeur van een belangrijke spoorwegmaatschappij KDL, Kinshasa-Dilolo-Lubumbashi, die 2.612 km spoor beheerde en 17.000 personeelsleden had. Bij de BCK (Bas-Congo Katanga), die zich bezighield met de bouw en exploitatie van die spoorweg, waren na 11 jaar onafhankelijkheid nog alle belangrijke posten in handen van blanken (p. 149). Hij moest die dienst 'afrikaniseren'. Daarbij kreeg hij veel tegenkanting van zijn eigen minister, die de kant van de Belgen koos! President Mobutu en die minister ontsloegen hem in maart 1972. Zij kozen de kant van de voormalige kolonisator, die bovendien met Congolees geld een grote building zette in Brussel. Na zijn ontslag kreeg hij een pensioentje van 11 dollar per maand voor 27 jaar dienst, waarvan 16 voor de kolonisator en 11 voor de Congolese staat (p. 204). Het is me niet duidelijk hoe hij dan toch huizen kon bouwen en lid worden van een chique golfclub. Te meer omdat zelfs dat bedrag een jaar lang niet op zijn rekening verscheen (p. 209). Hij bouwde een huis, dat hij verhuurde, maar de huurder betaalde niet. Hij stichtte nog bedrijven, maar kreeg enkel tegenwerking. Hij werd gouverneur van de Lions Clubs van Congo, Rwanda en Burundi. In 1997 werd zijn huis in Kinshasa gedurende elf jaar in beslag genomen en geplunderd door soldaten van Laurent-Désiré Kabila. In 2007 was het herleid tot een ruïne en alles was gestolen of verwoest. Schadevergoeding kreeg hij nooit. Hiermee eindigt het boek in mineur.

Beoordeling

De auteur vertelt op een serene en trotse manier zijn harde levensloop, deels tijdens de kolonisatie, deels tijdens de onafhankelijkheid. Hij toont zich niet gefrustreerd, in tegenstelling tot vele Congolezen in de Belgische diaspora nu, die het falen van hun leiders op de Belgen steken. Kabasubabo toont net aan dat de Congolese leiders het slechter deden dan hun voorgangers: rechtszekerheid verdween, corruptie, verval, armoede, verwoestingen en verkrachtingen kwamen in de plaats. Het grootste deel is vlot leesbaar. Moeilijke materies zijn de discussies tussen leidinggevende ambtenaren en de Congolese regering en president, die zich moeiden met zaken waarvan ze niets kenden en die vaak tegenstrijdige orders uitvaardigden. En ook de juridische onderhandelingen tussen Belgische en Congolese instanties. Maar globaal gezien is het een zeer toegankelijk boek.

(Recensie) Peter Rietbergen, *Europe. A Cultural History*. Fourth Edition (Routledge 2021). ISBN 9781138326149, 730 pp. (paperback) €47,19, ISBN 9781138326118, 730 pp. (hardback) €180,00.

Mark Beumer

Deze vierde editie van Peter Rietbergens veelgeprezen boek *Europe. A Cultural History* is volledig herzien, bijgewerkt en uitgebreid met de belangrijke ontwikkelingen van 2021 en is een belangrijke en originele bijdrage aan de studie van Europa.

Het boek onderzoekt de culturele structuren in dit deel van Eurazië, vanaf het begin van de menselijke nederzetting tot aan het ontstaan van de agrarische samenleving, grotere politieke systemen en stedelijke systemen, en de langzame transitie die resulteerden in een (post-)industriële samenleving en de individualistische massacultuur van vandaag.

Aan de hand van zowel economische als sociaal-politieke analytische concepten schetst het boek de culturele continuïteit en verandering in Europa vanuit het perspectief van literatuur, kunst, wetenschap, technologie en muziek, om de voortdurend veranderende identiteiten van het continent te tonen. In een zeer leesbare stijl contextualiseert het op

deskundige wijze uiteenlopende en breed opgezette onderwerpen zoals de Keltische samenleving, het Romeinse rechtssysteem, de tegenstellingen tussen de “elite” en de “populaire” cultuur in pre-industrieel Europa, Michelangelo's wereldbeeld, de interactie tussen Verlichting en Romantiek, de groei van een maatschappij van tijd en geld, de aantrekkingskracht van fascisme en andere totalitaire ideologieën, en de manieren waarop de liederen van Sting het denken van de late twintigste eeuw verwoordden. De tekst, die zowel chronologisch als thematisch is opgebouwd, onderscheidt zich door de constante aandacht die wordt besteed aan de vele manieren waarop Europa is gevormd door zijn contacten met niet-Europese culturen, met name die van Azië en Amerika.

Deze editie besluit met een epiloog waarin wordt besproken hoe Europa's recente verleden – inclusief de langdurige inspanningen voor verdere eenwording en de verschillende vormen van verzet daartegen – zowel geïnterpreteerd als verkeerd is geïnterpreteerd; het belang van globalisering; en de grote uitdagingen waar Europa vandaag de dag voor staat, waaronder de gevolgen van de pandemie van 2020. Met een ruime selectie aan illustraties, kaarten, fragmenten uit primaire bronnen en zelfs songteksten van hedendaagse liedjes ter ondersteuning van de argumenten, blijft de tekst de definitieve cultuurgeschiedenis van Europa voor zowel de algemene lezer als studenten van de Europese geschiedenis en cultuur.

Het boek is onderverdeeld in vier delen met 17 hoofdstukken, proloog, epiloog en index en notenapparaat. Wat steevast ontbreekt in het werk van Rietbergen zijn bibliografieën. Rietbergen zegt in zijn Preface dat hij nu dossiers heeft toegevoegd, maar die zien we al in de vorige editie.

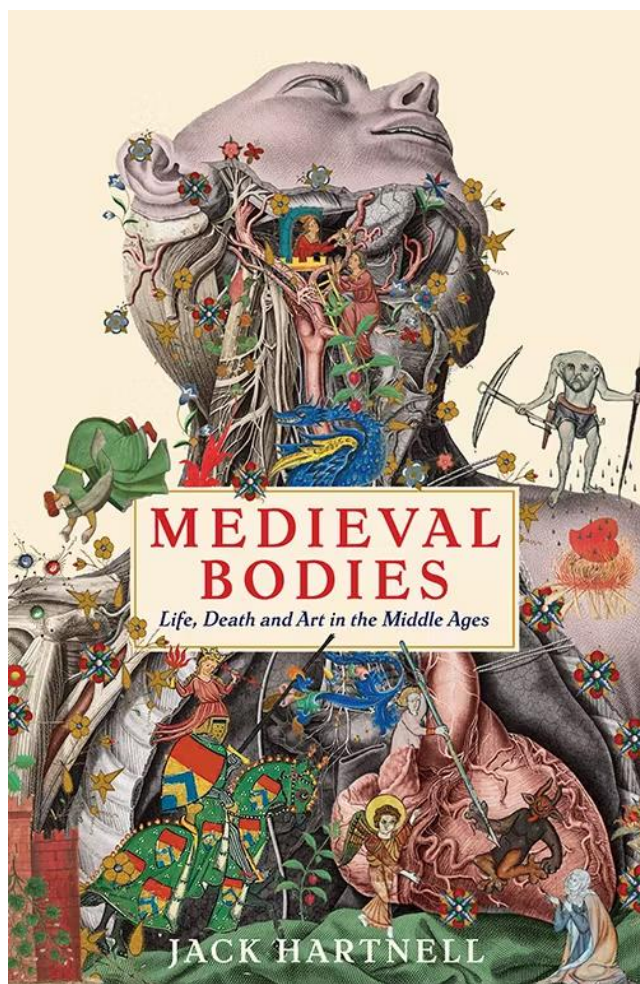
Rietbergen begint wederom met een verkenning van het concept Europa en laat hierbij zijn grote historische en filosofische kennis erop los, waarbij Max Weber nu nadrukkelijker wordt behandeld. Hij gaat verder kort in op de kritiek die hij heeft ontvangen als idiosyncratisch, maar geeft gelijk aan dat hij niet anders zou kunnen. Hierna bespreekt Rietbergen de Europese geschiedenis van de Prehistorie tot aan heden. Rietbergen laat duidelijk zien een alomvattende geschiedenis te willen schrijven. Hij wil alles zelf doen, waarmee ik doel op het feit dat er geen enkele publicatie van zijn collega's uit Nijmegen is geciteerd, zodat dat van Remco Ensel of Meindert Evers. Talloze onderwerpen passeren de revue: beschaving, religie, politiek, economie en migratie. Dit handboek is ook gebruikt bij de cursus Europa Historisch Beschouwd, waarbij de aantekeningen van zijn colleges duidelijk te herleiden zijn tot dit boek.

Sommige dossiers zijn nog steeds zeer actueel en belangrijk om de huidige stand van zaken in de wereld te begrijpen. Ik noem bijvoorbeeld het dossier "Islam in Europe", waarbij Rietbergen ingaat op de geschiedenis van de islam met Mohammed als stichter, maar ook diens introductie in de Nederlandse Republiek met beschouwingen als die van historicus Johan Nomsz die in 1780 *Mohammed, of de Hervorming der Arabieren*. Echter spreekt hij ook over de rol van Napoleontisch Europa en de actuele angst voor de islam in Europa, alhoewel kort van aard. Maar denk ook aan het dossier "War and Peace", wat verwijst naar de roman Oorlog en vrede van Leo Tolstoj die gaat over de oorlogen tussen Rusland en Frankrijk onder Napoleon (1805-1814), zoals die werden ervaren door vijf aristocratische families in Sint-Petersburg en Moskou. De roman was echter niet bedoeld als geschiedenisboek. Ook het dossier *European-ness?* is erg belangrijk voor het heden. Hoewel Rietbergen zich richt op de periode na de Tweede Wereldoorlog met de Europese integratie, is de vraag extra relevant voor het huidige Europa en de Europese Unie in relatie tot de dreiging van Rusland, China en Amerika. Problemen met betrekking tot één Europa spelen al decennia lang parten bij besluitvorming. Is Europa eenheid in verscheidenheid of anders? In zijn Epiloog kijkt Rietbergen nogmaals vooruit in de toekomst.

Concluderend blijft dit een zeer goed geschreven en actueel handboek over de Europese geschiedenis met daarin hoogstaande beschrijvingen van alles wat met Europa te maken heeft. Ik raad iedereen aan dit boek aan te schaffen.

(Review) Jack Hartnell, *Medieval Bodies. Life, Death and Art in the Middle Ages* (Profile Books • Wellcome Collection 2019). ISBN 9781781256800, 352 pp. €12,99.

Mark Beumer

Just like us, medieval men and women worried about growing old, got blisters and indigestion, fell in love and had children. And yet their lives were full of miraculous and richly metaphorical experiences radically different to our own, unfolding in a world where deadly wounds might be healed overnight by divine intervention, or the heart of a king, plucked from his corpse, could be held aloft as a powerful symbol of political rule.

In this richly-illustrated and unusual history, Jack Hartnell uncovers the fascinating ways in which people thought about, explored and experienced their physical selves in the Middle Ages, from Constantinople to Cairo and Canterbury. Unfolding like a medieval pageant, and filled with saints, soldiers, caliphs, queens, monks and monstrous beasts, it throws light on the medieval body from head to toe - revealing the surprisingly sophisticated medical knowledge of the *time in the process*.

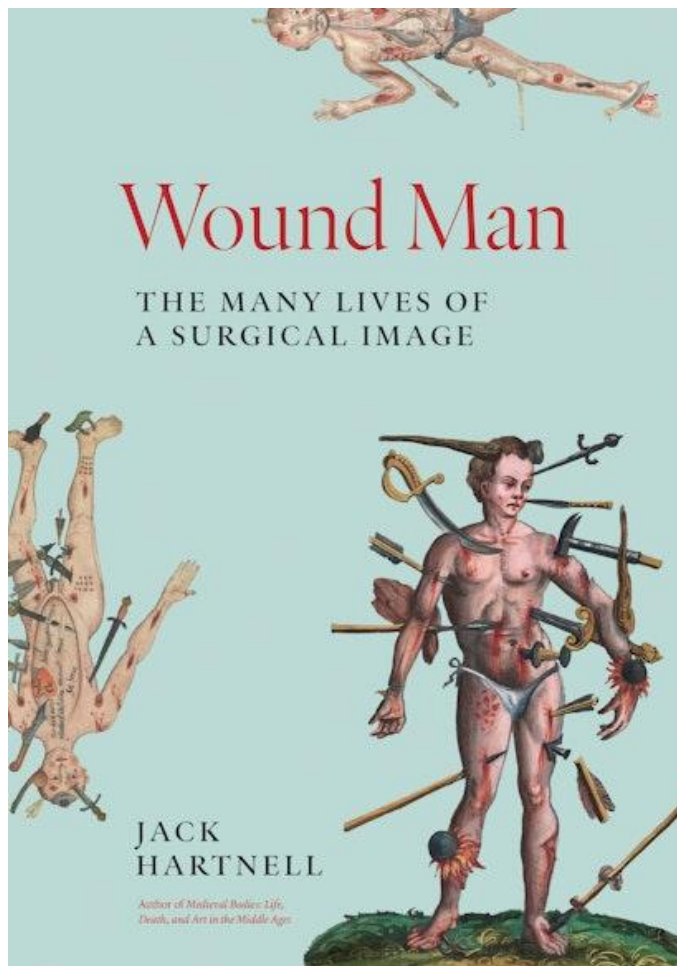
Bringing together medicine, art, music, politics, philosophy and social history, there is no better guide to what life was really like for the men and women who lived and died in the Middle Ages.

In twelve chapters, Jack Hartnell discusses human physiology, anatomy, and disease using various illustrations such as paintings, drawings, and engravings. Hartnell writes clearly and outlines how people in the Middle Ages viewed the human body. He does not limit himself to the Middle Ages, which he defines as between 300 and 1500, but also examines the influence of the Greco-Roman world, Judaism, and Islam. He places medical history within the broad context of general historical knowledge and the history of science. The head, heart, genitals, senses, skin, bone, blood, hands, stomach, feet, and future bodies are all clearly described, along with their corresponding illustrations, books, and authors.

One of the themes is Wound Man, which he published as a book in 2025 and which I awarded the first Kleio d'Or. My only advice would be to print this book in a standard size, using the same paper used for *Wound Man*. Furthermore, it is also recommended for medical historians and historians of medicine. Visit also the [Wellcome Collection](#).

(Review) Jack Hartnell, *Wound Man. The Many Lives of a Surgical Image* (Princeton University Press 2025). ISBN 9780691243481, 336 pp. \$39.95/£35.00/€33.96.

Mark Beumer

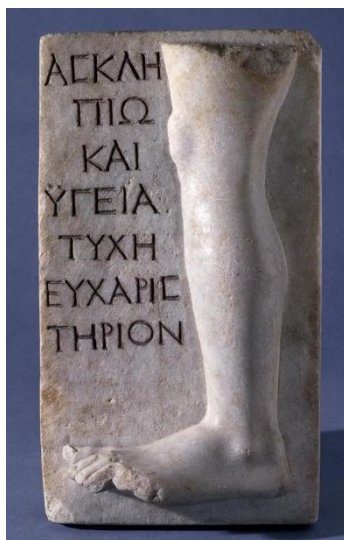
The Wound Man – a medical diagram depicting a figure fantastically pierced by weapons and ravaged by injuries and diseases – was reproduced widely across the medieval and early modern globe. In this panoramic book, Jack Hartnell charts the emergence and endurance of this striking image, used as a visual guide to the treatment of many ailments. Taking readers on a remarkable journey from medieval Europe to 18th-century Japan, Hartnell explains the historic popularity of this gruesome image and why the Wound Man continues to intrigue us today.

Drawing on a wealth of original research, Hartnell traces the many lives of the Wound Man, from its origins in late medieval Bohemia to its vivid reincarnations in hundreds of manuscripts and printed books over more than three hundred years. Transporting readers beyond the specifics of bodily injury, Hartnell demonstrates how the Wound Man's body was at once an encyclopaedic

repository of surgical knowledge, a fantastic literary and religious muse, a catalyst for shifting media landscapes, and a cross-cultural artistic feat that reached diverse audiences around the world. The Wound Man, we discover, held profound importance not only for healers and patients but also for scribes, students, nuns, monks, printmakers, and poets. Marvellously illustrated, *Wound Man* sheds light on the entwined histories of art and medicine, showing how premodern medical diagrams represent a unique site of contact between sickness, cure, painting, and print.

In this jaw-dropping, beautifully designed book, Jack Hartnell describes in five chapters, an introduction, an epilogue with acknowledgments, notes, biography, index, and image credits, the origins and spread of the Wound Man from the Late Middle Ages to its reception in the present day. Wound Man is part of a trilogy. Besides Wound Man, there are Disease Man and Disease Woman. However, we also see Bloodletting Man and Zodiac Man, as well as Christianized versions of Wound Man, appear in this book. Wound Man is the personification of the wounds known at the time and their locations on the body. These drawings, engravings, and paintings are actually the accumulation of all knowledge, displayed in an anatomical map of wounds on the male and female body, with an emphasis on surgical procedures. We also see the transition from Christus Medicus (Christ the Physician) to Christus chirurgus (Christ the Surgeon). At the beginning of the book, however, Bloodletting Man is discussed first, as this

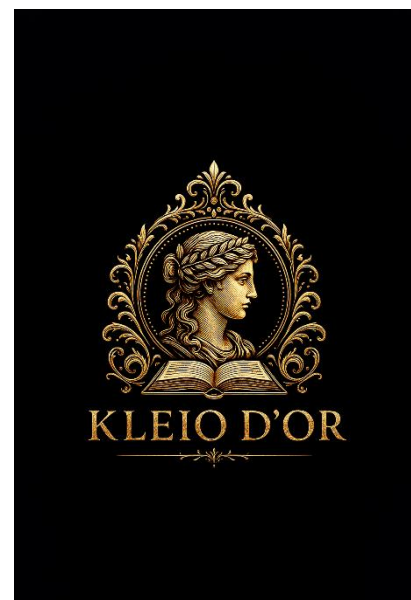
was long considered a legitimate way to cure people of certain conditions. Bloodletting took place during the time of Hippokrates and Galenos, whose theories together formed the theory of humors and were intended to ensure a balance of bodily fluids – something we would now call homeostasis. We also see Bloodletting Man appear in drawings, featuring animals, religious figures, and other objects. It is remarkable that female biology was long described by men. Initially, we didn't have Disease Woman images, but later, in the Late Middle Ages, we see these drawings appear alongside the male version. It is also clear that the wounded Christ on the cross appears as a Christianized version of Wound Man, since Christ was pierced by the spear of Longinus. This refers back to the metaphor of Christus Medicus in the Early Middle Ages. One sentence states that Apollo and Asklepios were the inventors of religious medicine. However, the epithet Medicus was adopted from these healing gods. It was Asklepios, in particular, who, through temple sleep, cured people of their illnesses in their dreams by touch, surgery, or prescription. The emerging Christianity pitted Christ against Asklepios and adopted his epithet to compete with him. However, Christ never cured people through dreams; saints like Kosmas and Damianos did so for him with his permission.

Later in the book, Hartnell discusses the dissemination of these images through printing in various countries, such as the Low Countries (now the Netherlands), the Czech Republic, Germany, and Japan. The author's effort to explore foreign languages is highly commendable, as this is not often seen. We see images of Disease Man, Disease Woman, and Wound Man appear in printed books, almanacs, encyclopedias, philosophical and botanical works. Later, it becomes clear that these images will appear on various title pages, but we also suddenly see Wound Leg appear. This seems new, but it is not the case. The illustration on page 215 (figure 5.17) bears a striking resemblance to an anatomical relief dedicated to Asklepios. Meanwhile, Saint Sebastian is used as a model for Wound Man. Finally, the epilogue discusses

Nuclear Wound Man in the context of warfare.

In short, after reading this magnificent book, I can only come to one conclusion: this is the perfect book! Everything about it is perfect, from the paper and its smell, to the layout, illustrations, and font colour, including the clear notes, bibliography, and comprehensive index. The author and publisher should be truly proud. As director of Kleio-Historia, I hereby award this book the Kleio d'Or! I recommend everyone to purchase this magnificent and highly readable book from [Princeton University Press](https://www.princeton.edu/).

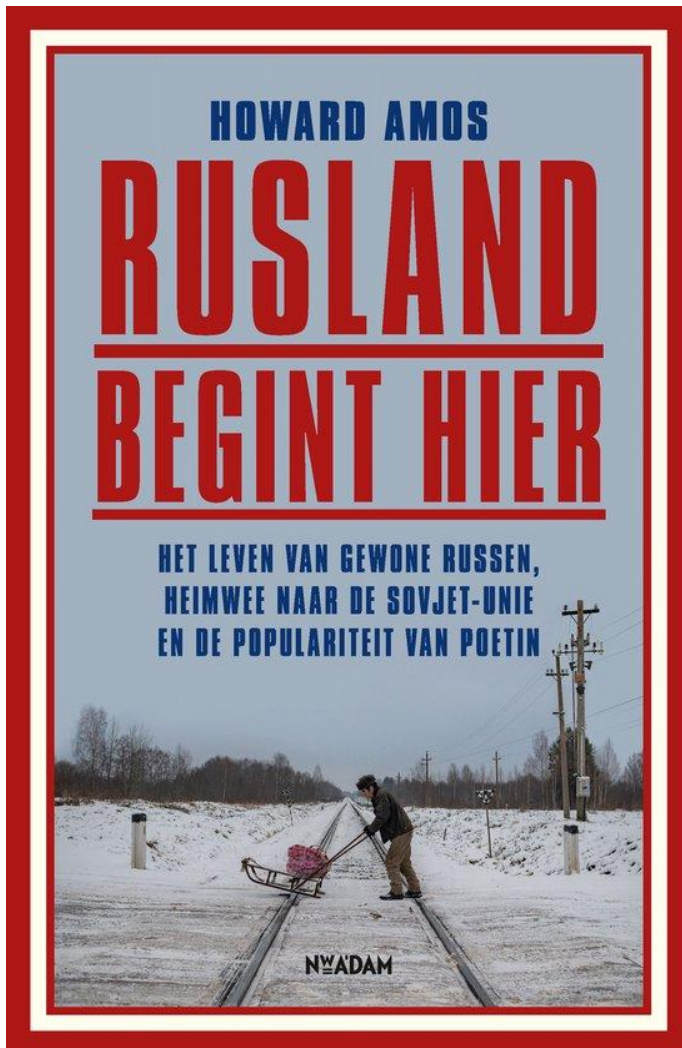
Further reading

Mark Beumer, 'From Asklepieion to Kosmidion. Temple Sleep: A Dynamic Ritual in Late Antiquity' (Archaeopress 2025). *Forthcoming*

Mark Beumer, 'De tempelslaap', in: *Geschiedenis Magazine*, jaargang 53, nr. 6. (2018) 25-27

(Recensie) Howard Amos, *Rusland begint hier. Het leven van gewone Russen, heimwee naar de Sovjet-Unie en de populariteit van Poetin* (Uitgeverij Nieuw Amsterdam 2025). ISBN 9789046828731, 335 pp. € 27,99.

Jef Abbeel

De auteur is een Brits journalist. Hij woonde in Rusland tot de invasie in Oekraïne; die deed hem veel pijn. Gedurende vijftien jaar (2007-2022) nam hij honderden interviews af in de oblast (provincie) Pskov, bekend voor het landgoed van Poesjkin, en in buurland Estland. Hij beschrijft het leven van gewone Russen, vooral in die arme oblast. Daar wonen slechts 630.000 mensen in een gebied van 55.000 km², dus groter dan Nederland. De titel van het boek is ontleend aan een tekst die bij de rivier Velikaja staat, maar ook elders in Rusland te zien is, onder andere in Jelizova op Kamtsjatka.

Amos bezoekt eerst een oud echtpaar, Nina en Nikolaj, in een gehucht met vier huizen, zonder stromend water of ander comfort. De bevolking van het platteland is sinds 1991 gehalveerd. Wolven, elanden, beren en everzwijnen hebben hun plaats ingenomen. De landbouwproductie liep met 40% terug. De oudjes bewonderen Poetin, die voor stabiliteit zorgde na jaren van hyperinflatie, niet-betaalde lonen en

werkloosheid. Ze staan volledig achter zijn oorlog tegen Oekraïne: die wordt voorgesteld als voortzetting van de 2de Wereldoorlog tegen de nazi's. In die regio lagen massagraven van Duitse soldaten. Stalin had ze in 1944-45 laten vernielen. Nu komen overal botten naar boven. Sinds 1991 spoort de Volksbund die op en herbegraaft ze, met de hulp van een Rus die volledig achter Poetin staat. Sinds 1991 zijn er ca. één miljoen Duitse en andere militairen herbegraven. Rusland zelf heeft geen instituut zoals de Volksbund. De vlasindustrie in Pskov en elders in Rusland is in de jaren 90 teloorgegaan. In de 19de eeuw was Rusland nog de grootste vlasexporteur. Nu heeft het de ambitie om de erfgenaam te zijn van het Byzantijnse en van het hele christelijke Russische rijk. Rilke zei: "Alle landen grenzen aan andere landen, maar allen Rusland grenst aan God." De auteur ontmoet Lev Sjlosberg, politicus en medewerker van een lokale krant. Hij bewees in 2014 dat Russische troepen vochten in Oekraïne, wat het Kremlin ontkende. Hij werd het ziekenhuis in geslagen. Sindsdien gebruikt het Kremlin steeds vaker dodelijk geweld tegen critici.

We krijgen ook een portret van de conservatieve bisschop Tichon, Poetins biechtvader en misschien de volgende patriarch. Hij is overtuigd imperialist: Rusland is voorbestemd om een

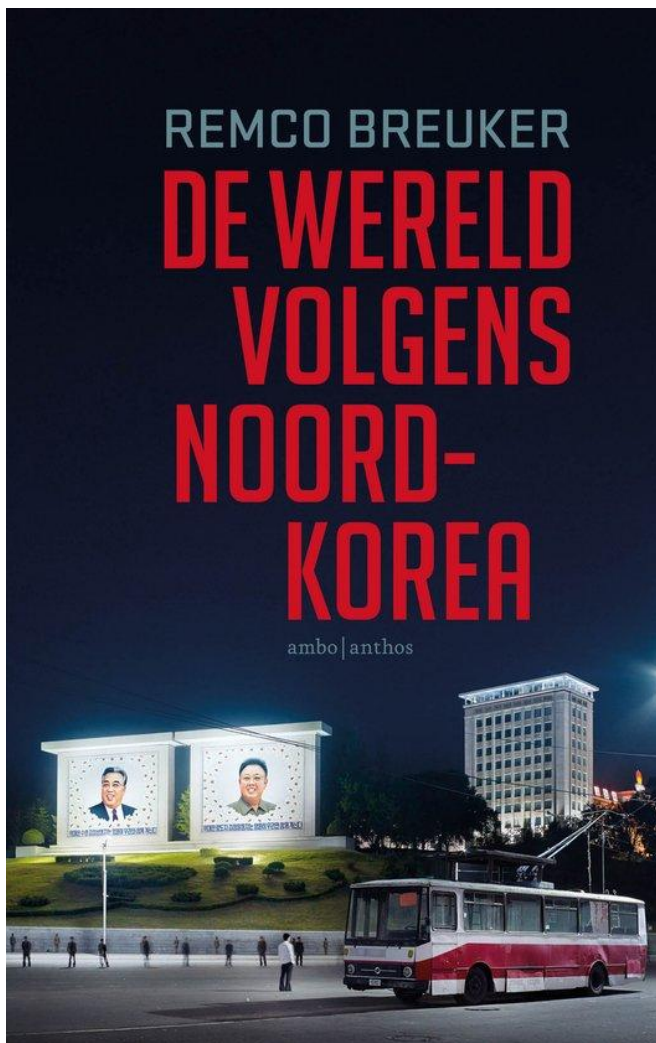
groot rijk te zijn (p. 121). Volgens hem voert Rusland oorlog tegen Oekraïne omdat het Westen van Rusland een vazalstaat wilde maken. In 2014 werd hij bisschop van de geannexeerde Krim. In 1892 schreef Tsjechov 'Zaal 6'. Het was een metafoor voor Rusland en voor de toestanden die er toen heersten en nu nog heersen: geweld en alcoholisme. De auteur noemt dan een aantal plekken die vroeger indrukwekkend waren en maar nu in verval en geplunderd zijn. Het verhaal van Michajlov, politicus en gouverneur van Pskov, toont de achteruitgang van Rusland in de jaren 90 en het psychologisch effect van het verlies van een groot rijk, dat leidde tot de inval in Oekraïne. De inname van de Rijksdag in april-mei 1945 gebeurde op 30 april door soldaten uit Pskov, Minin en co, maar anderen kregen de eervolle erkenning en een plaats in de schoolboeken: Jegorov en Kantaria, die er na hen een mooiere vlag plantten. De memoires van Minin mochten zelfs niet gepubliceerd worden (p. 192). Nu bootsen Russische soldaten dat na bij de verovering van steden in Oekraïne. Soldaten uit Pskov hebben in Boetsja zware oorlogsmisdaden begaan (p. 234-235). In de Sovjettijd werd de godsdienst zwaar vervolgd: deelname aan een christelijke groep kon negen jaar gevangenis met martelingen opleveren (p. 249). In Nevel, oblast Pskov, woonden in 1915 wel 12.333 Joden. In 1941 waren er veel minder. 800 werden uitgemoord door de nazi's. Nu zijn de laatste sporen van Joodse cultuur er bijna uitgewist (p. 261-269). Van de Seto's, een etnische minderheid in het grensgebied tussen Estland en Pskov, blijft ook niet veel meer over. Door de oorlog kunnen ze hun familieleden niet meer bezoeken. Een eiland in het Peipusmeer, ooit een verbinding tussen Estland en Rusland, is nu een grens geworden.

Beoordeling

De ondertitel van het boek zegt veel: vele gewone Russen hebben heimwee naar de Sovjettijd en staan achter Poetin. De algemene toestand in oblast Pskov is representatief voor heel het Russische platteland. In de steden gaat het veel beter, maar die komen in dit boek niet aan bod. De 17 artikels staan los van elkaar. Een chronologische volgorde ontbreekt. Ze vertellen weinig positieve zaken. Het hoofdstuk over een fotograaf die vooral marginale figuren trok en zelf voortijdig stierf aan drugs en hiv, staat vol met het woord 'fucking', tot zeven keer toe op p. 226. Een paar details: 'woren' geboren (p. 28) moet zijn: werden. 'Het zijde' (p. 52) is 'de zijde'. 'Jedoechovnik' (p. 121) moet in twee woorden: 'je doechovnik'. Afkortingen zoals 'VDNKh' (p. 119) en 'VGIK' (126-127) moet je zelf opzoeken. Soms staan er achteraan titels van boeken, die niet bestaan in het Nederlands, b.v. p. 319: Mikhailov, 'De last van een imperiale natie', bestaat enkel in het Engels. Amos prijst fotograaf Dimitri Markov, maar de foto's van hem in dit boek zijn van matige kwaliteit. De lezer wordt niet opgewekt van dit boek, je krijgt medelijden met de mensen die beschreven staan en je beseft in wat voor welvaart en vrijheid wij leven. Het helpt ook de meerderheid van de Russen te begrijpen.

(Recensie) Remco Breuker, *De wereld volgens Noord-Korea* (Ambo|Anthos 2025). ISBN 9789026371509, 220 pp. €22,99.

Mark Beumer

Het nieuws dat Noord-Koreaanse militairen aan Russische zijde vochten in Oekraïne kwam in 2024 voor velen als een verrassing. Noord-Korea is toch die in zichzelf gekeerde dictatuur waar op grote schaal mensenrechten worden geschonden? Maar het land blijkt juist ook in het buitenland grote ambities te hebben en zijn greep op de wereld te willen versterken.

Noord-Koreakenner Remco Breuker legt uit hoe dat zit. Waaruit bestaat nu precies de connectie met Poetin? Waarom is het land zo actief in zuidelijk Afrika? En wat zijn de banden met bewegingen en landen in het Midden-Oosten? Terwijl de wereldorde op haar grondvesten schudt, staat Noord-Korea aan de vooravond van wellicht zijn grootste bloeiperiode sinds de Koreaoorlog in de jaren vijftig.

In een Voorwoord met opdracht, elf hoofdstukken met daarin een conclusie en een bibliografie vertelt prof. dr. Remco Breuker, Hoogleraar Koreastudies aan de Universiteit Leiden. Hij studeerde Japans, Koreaans, Chinees aan Universiteit Leiden, en Koreaanse

geschiedenis aan Seoul National University. Dit is erg belangrijk, omdat hem dit in staat stelt alle relevante bronnen op hun eigen merites te kunnen beoordelen, zonder dat er vertalingen nodig zijn die altijd afbreuk doen aan de originele verwoording.

Dit boek is geschreven in zeer helder Nederlands. Breuker legt alles wat hij schrijft goed uit aan de lezer. Hij begint eerst met een gedetailleerde verantwoording voor de keuze van spelling van diverse termen. Uit het lezen van dit boek blijkt dat het westerse beeld van Noord-Korea als een volledig streng geïsoleerd, communistisch land met een heerserscultus, slechts een van de vele gezichten is die Noord-Korea in verschillende delen van de wereld laat zien. Dat begint al met de verbazing over hoe Noord-Korea zichzelf noemt, namelijk Democratische Volksrepubliek Korea. Veel mensen zullen dit beeld niet herkennen, wanneer ze naar het Achtuurjournaal kijken. Echter blijkt dat Noord-Korea veel minder geïsoleerd is dan doet vermoeden. Men drijft handel met andere landen, bijvoorbeeld op het continent Afrika, al zijn daar wel strenge regels aan verbonden. Daarnaast heeft het land vroeger talloze bevrijdingsbewegingen geholpen met militaire steun, zo om tegen Israël te strijden. Hoewel de geschiedenis van Noord-Korea teruggaat tot de Vroege Middeleeuwen, kennen wij Noord-Korea echter alleen door de Korea-oorlog van 1953. Nog steeds is die oorlog nooit officieel

beëindigd. Verder is ook van belang te weten dat Rusland al eeuwenlang geworteld is in de geschiedenis van Noord-Korea, als mede communistisch en er nog steeds een grote invloed op heeft. Noord-Korea heeft onlangs zelfs soldaten aan Poetin verstrekt in zijn oorlog tegen Oekraïne. Verder komt ook China veel aan bod, waarvan Noord-Korea zeer afhankelijk is qua voeding, kunstmest en handel. Andere zaken die beschreven worden zijn bijvoorbeeld het hacken van instanties voor miljarden aan euro's door de Lazarus-groep. Het voeren van elektronische oorlogen is blijkbaar iets wat Noord-Korea al lang geleden heeft geleerd.

Een ander verrassend feit is dat Breuker zegt, dat hoewel het veel moeite en geld kost, je als toerist toch naar Noord-Korea kan afreizen. Jaarlijks bezoeken tussen de 3000 en 10000 toeristen Noord-Korea, hetzij wel onder strikt toezicht van een Noord-Koreaans gids. Het land heeft echter een chronisch financieel tekort en men zal toch aan geld moeten komen. Dit tekort uit zich ook in het feit dat Noord-Koreaanse ambassadeurs voor hun eigen salaris moeten zorgen, vaak door verboden sterke drank te verkopen. Een andere manier om aan geld te komen is het verkopen van wapens, ook al zijn ze niet altijd van even goede kwaliteit. Daarnaast blijkt ook dat Noord-Koreanen over de hele wereld werkzaam zijn.

Verders tipt Breuker het terechte punt aan dat daadkrachtige reacties van de VN en NAVO uitblijven, toen bekend werd dat Noord-Koreanen meevochten in Oekraïne. Het bleef bij een slechts moralistische veroordeling van Secretaris-Generaal Mark Rutte. Het is duidelijk dat Rutte totaal ongeschikt is voor deze functie. Als premier lachte hij alle problemen weg totdat hij niet meer kon. Datzelfde geldt nu ook voor de Russische drones die door talloze luchtruimen vliegen en die gewoon uit de lucht geschoten moeten worden. Zelensky én Trump hebben de daadkracht van de VN onlangs terecht bekritiseerd. Uiteindelijk win je alleen door de beste wapens, tactiek en strategie te hebben. Met alleen praten over vrede en sancties kom je nergens. Poetin voelt dit haarfijn aan. Trump is zelf als kameleon die op elk moment van de dag van kleur kan veranderen. Het is belangrijk dat de VN en de NAVO ook echt hun tanden moeten laten zien richting Noord-Korea. Dreigen met daadwerkelijk geweld, zoals de inzet van een (atoom)bom is waarschijnlijk het enige waarnaar geluisterd wordt. Terecht stelt Breuker aan het einde de vraag: Hoe nu verder? Dat is inderdaad de grote vraag. Op dit moment staat Trump weer aan de kant van Zelensky en heeft hij zelfs geopperd dat ze het volledige bezette grondgebied terug kunnen krijgen. Hoe gaat Kim Jong Un hierop reageren? Volgens Breuker is een langdurige oorlog gunstig voor Noord-Korea, omdat ze zo veel ervaring op kunnen doen, maar oorlogsvoering is ook erg duur.

Concluderend is dit een zeer belangrijk boek dat Noord-Korea heeft ontmaskerd als een zogenaamd streng geïsoleerd land, waarbij men niet zomaar binnen zou komen. Dit boek heeft diens geschiedenis geplaatst in de actualiteit van financiële en politieke afhankelijkheid van bijvoorbeeld China. Het is daarom belangrijk deze informatie ook te verwerken in lesmethoden voor Geschiedenis in het voortgezet onderwijs. Daarnaast zou het ook aan te bevelen zijn de talen aan te vullen met Japans, Koreaans, Chinees, Turks, Russisch en Oekraïens, zodat leerlingen al vroeg deze bronnen zelf kunnen bestuderen en duiden.

(Recensie) Rob Jetten, *Hoe het wél kan. Alleen echte doorbraken brengen Nederland vooruit* (Prometheus 2025). ISBN 9789044660791, 93 pp. €13,99.
Mark Beumer

ROB JETTEN

Rob Jetten (1987) is politiek leider van D66. Sinds zijn entree in de Tweede Kamer geldt hij als vertegenwoordiger van een nieuwe generatie politici. Als eerste minister voor Klimaat en Energie (2022-2024) bracht hij de klimaatdoelen binnen bereik.

In dit helder geschreven boek, wat gelezen kan worden als een liefdesbrief aan Nederland of een huwelijksaanzoek met huwelijkse voorwaarden, beschrijft Rob Jetten zijn idealen voor Nederland. Persoonlijk ken ik Rob Jetten uit de Nijmeegse uitgaanswereld. Vriendelijk, knap en intelligent.

In dit boek vertrekt hij vanuit de moord op Theo van Gogh in 2004. Rob was hier erg door geschrokken, temeer omdat een week later een islamitische basisschool in zijn toenmalige woonplaats in brand werd gestoken. Uit woede ging hij samen met anderen de straat op om te laten zien dat Uden geen racistisch dorp was waar moslims niet meer de straat over konden komen. Dit triggerde zijn interesse in maatschappelijke vraagstukken, waarbij hij met name geboeid werd door D66 Tweede

Kamerlid Ursie Lambrechts. Zij stelde goede vragen, maar luisterde ook naar het antwoord. Maar Rob was ook niet blind voor de visie van anderen. Zo las hij de boeken van Pim Fortuyn, de welbespraakte dandy die zeker wist premier te worden, maar in 2002 werd vermoord op het Mediapark. Hoewel Rob zijn boeken las, was hij het niet eens met zijn oplossingen. Wel erkent hij dat Fortuyn zijn visie goed en helder kon verwoorden, iets wat een verademing was in wollige wereld van Den Haag waar politici nooit directe antwoorden op vragen. Dit is een van de grootste irritaties onder burgers.

Hierna vraagt Rob zich af waarom het politici maar niet lukt om problemen op te lossen. Hij verwijst hierbij naar het boek *Abundance. How we build a better future*, geschreven door Ezra Klein en Derek Thompson uit 2025. Deze auteurs maken gebruik van tijdreizen, waarbij mensen uit 1875 plotseling wakker worden in 1905 en een totaal veranderende wereld zien, of toch niet? Rob erkent dat Links de koers te lang heeft overgelaten aan Rechts, maar de vraag is wat zij ervan gemaakt hebben. Mark Rutte was jarenlang premier van vier kabinetten, waarin D66 ook zitting nam. Rob was zelf minister van Klimaat, maar merkte van binnenuit hoe stroperig alles verliep. De helft van de tijd heeft men externe experts en bureaus nodig voor

advies en om beslissingen te adviseren. Dit is natuurlijk een belangrijk kenmerk, waarom de politiek zo traag is. Alleen onder hoge druk of acute crisis wordt er met daadkracht gehandeld. Ook dit is een grote irritatie onder burgers. Politici zijn alleen met zichzelf bezig, horen zichzelf graag praten in talkshows, nemen collega's onder vuur en strijken ondertussen 10.000 euro bruto per maand aan salaris op. Burgers willen daadkracht. Geen woorden, maar daden. Ook staan veel politici te ver van de gewone wereld af. Waarom krijgen zij wachtgeld, terwijl burgers het met WW en bijstand moeten doen; overigens wil D66 de WW verhogen, maar wel inkorten. Dat is geen goed idee en laat zien dat men zich niet kan inleven in mensen die onder druk staan zo snel mogelijk een andere baan te vinden.

Rob gaat ook in op zijn idealen voor Nederland. Ten eerste de woningmarkt. Veel mensen zoeken een huis, maar kunnen die niet vinden of betalen. Er moet gebouwd worden, minstens 900.000 op een opgespoten eiland. Dit is een groot probleem in Nederland, ook door de stikstofcrisis. Partijen als de PVV en BBB zijn fel tegen dit soort plannen en houden zo woningbouw tegen. Ook het onderwijs wordt genoemd, waarbij hij naar zijn vader verwijst die in het mbo heeft gewerkt. D66 noemt zich al jaren dé onderwijspartij van Nederland. De bezuinigingen van dit demissionaire kabinet logen er niet op. Onderwijs en wetenschap zijn vakkundig de nek omgedraaid. Het lerarentekort wordt in dit boek helaas niet genoemd, maar moet sterk genuanceerd worden. Voor het vak Geschiedenis zijn er bijvoorbeeld teveel docenten voor te weinig banen. Ook vasten contracten zijn erg moeilijk binnen te halen. Dat moet veranderen. Scholen moeten verplicht worden zonder smoesjes om na het derde contract een vast dienst verband aan te bieden. Rob verhaalt over een ideale wereld waarin onderwijs deuren opent en voor iedereen toegankelijk is. Hierbij moet ook worden opgemerkt dat leerlingen steeds brutaler en agressiever worden. Als docent geschiedenis met 16 jaar ervaring kan ik hierover wat zeggen. Ook energie komt aan bod. Met de oorlog in Oekraïne is gas erg duur geworden. Rob heeft hierop direct gehandeld en ervoor gezorgd dat wij niet meer afhankelijk zijn van Russisch gas. Groningen heeft jarenlang problemen ervaren van de gasboringen en nog steeds zijn huizen beschadigd en hierdoor in waarde gezakt. Het was D66-er Hans Vijlbrief die zich kwetsbaar opstelde en in Groningen naar de Groningers kwam luisteren.

Terug naar besluitvorming. Rob zegt dat de overheid goed in het opslaan en beheren van informatie. Dat is niet zo. Men werkt met ProZa, een documentair opslagsysteem dat alleen toegankelijk is voor rijkspersoneel. Daarnaast worden stelselmatig WOB-verzoeken geweigerd of getraineed óf men ontsluit bronnen met grote passages zwartgelakte teksten. De reden dat besluitvorming zo traag is natuurlijk omdat men gewoon niet wil. Politieke en economische belangen zitten besluitvorming in de weg. Concrete doelen zijn goed, maar dan moeten die wel geëvalueerd worden waaraan bindende conclusies verbonden zijn. Anders heeft het nog geen zin. Rob noemt ook gezondheid en noemt onder andere overgewicht een probleem. Dat probleem kan eenvoudig verholpen worden door bijvoorbeeld afvalmedicatie als Ozempic, Mysimba en Wegovy toegankelijk te maken, zonder dat zorgverzekeraars hier een beslissende stem in hebben. Dit geldt ook voor liposuctie waarmee je in een klap af bent van overgewicht. Echter overheersen nu rigide modellen van leefstijlidealisme die niet voor iedereen haalbaar zijn. Gezond voedsel is duur, sporten is duur en kost tijd. Het is belangrijk dat de overheid ons hierin steunt niet steeds dwarsligt. Kortom, het zijn allemaal mooie idealen, maar Nederland is een coalitieland waarin je moet onderhandelen. Ik zou graag van Rob en alle andere politici willen weten hoe hun verkiezingsprogramma eruit zien vanuit dat perspectief. Wat blijft er dan over? Politici gaan nu campagnes voeren waar we niks aan hebben. De vraag is: waar blijf je keihard voor strijden en welke idealen kunnen een tandje minder als het erop aankomt? Nu is duidelijk dat iedereen de PVV uitsluit. De VVD met Yesilgöz heeft veel vertrouwen in de politiek kapot

gemaakt. Het is iemand die niet echt en niet oprecht is. Zij speelt een rol die niet lang meer is vol te houden.

Rob Jetten is een jonge politicus met het hart op de goede plaats, maar daar red je het niet mee. Het eindeloze praten in Den Haag helpt niets en niemand. Autocraten en dictators als Poetin, Netanyahu en Trump worden aangepakt en worden afgezet en vervangen worden. Zolang dat niet gebeurt, heeft alle morele verontwaardiging voor de camera geen zin. Daar is niemand van onder de indruk. Ook moet er veel strenger tegen falende of gevaarlijke politici worden opgetreden. Partijen die de democratie bewust ondermijnen als PVV, VVD en FvD moeten verboden worden. Je kunt dit geen democratie meer noemen als dit soort partijen belangrijke moties blokkeren vanwege een pro-Israël-lijn of omdat men alleen voor ondernemers is. Nederland wil politici die zich kunnen inleven in mensen die geen 10.000 euro per maand verdienen, die niet het beste onderwijs kunnen betalen of drie keer per jaar op vakantie. De burger wil dat er gehandeld wordt in plaats van eeuwig overleggen zonder uitkomst. Zolang dat niet verandert zullen idealen idealen blijven. Daarom is het belangrijk dat echte doorbraken Nederland vooruit helpen, maar dat kan alleen als die dijken worden doorbroken.

Concluderend is dit boek een mooie liefdesverklaring met het verzoek om verkering met de burgers van Nederland tegen de achtergrond van een mooi, vrij en liefdevol Nederland, waarin iedereen mag trouwen met wie hij/zij wil en waar iedereen de primaire levensbehoeften ontvangt. Ik wens Rob en D66 veel succes in de komende verkiezingen, maar wees ook zelfkritisch en spreek vanuit jezelf.

(Recensie) Peter Rietbergen, *Rome, Kerk, Wereld. Het spiritueel imperialisme van de pausen* (Bekking & Blitz Uitgevers B.V. 2025). ISBN 9789061096399, 148 pp. €19,50.

Mark Beumer

Een spiritueel imperium: dat is de Katholieke Kerk. Een wereldwijd-opererende organisatie, bezield door één idee. Maar ook: een hiërarchische machtsmachine, geleid door één man, de paus, en zijn bestuursapparaat, de Curie, vanuit één centrum, Rome, en dat al bijna 2000 jaar lang.

Al in de eerste eeuw van de christelijke jaartelling breidde het christendom zijn invloed uit in alle de landen rond de Middellandse Zee. In de volgende eeuwen organiseerde deze godsdienst zich duidelijk als een Kerk, en die drukte, vanaf de 4e eeuw, haar religieus-culturele stempel ook op delen van Noord- en Oost- Europa, voorbij de Romeinse rijksgrens. Vanaf de twaalfde en dertiende eeuw trokken haar missionarissen naar Centraal-Eurazië, en bereikten zelfs China. Sedert de zestiende eeuw verspreidden zij het katholieke christendom in sub-Sahelliaans Afrika en de beide Amerika's. En tenslotte werd de 'Kerk van Rome' in de late negentiende eeuw een 'Wereldkerk', met tegenwoordig meer dan 1.4 miljard gelovigen in alle vijf continenten.

Dit boek schetst hoe de Katholieke Kerk die positie heeft veroverd, soms met middelen die haaks stonden op de kern van haar boodschap, haar ideologie. Het laat ook zien hoe de Kerk in haar bestuurscentrum en spirituele hart, Rome, door de eeuwen heen haar wereldomspannende ambities en pretenties heeft uitgedrukt en kracht bijgezet door architectuur, beelden, schilderijen en andere vormen van (visuele) propaganda. De meest indrukwekkende voorbeelden, de fresco's in het Quirinaalpaleis, de Fontein van de Vier Rivieren, het Pietersplein en, natuurlijk, de St Pieter zelf, worden nader geanalyseerd, evenals de organisatie en betekenis van de zogenaamde Heilige Jaren, waarvan 2025 het meest recente en voorlopig laatste is.

Dit boek is de uitgebreide versie van zijn afscheidsrede uit 2016 als Hoogleraar Cultuurgeschiedenis van de Middeleeuwen. In een proloog, elf hoofdstukken en een epiloog neemt Rietbergen de lezer mee door de geschiedenis van de pausen vanaf de Oudheid tot aan het overlijden van paus Franciscus in 2025. Het boek is in zeer begrijpelijk – soms simplistisch, en hier en daar archaïsch Nederlands – geschreven. Ik ken Rietbergen van zijn cursus ‘Europa. Historisch Beschouwd’, waarbij hij naast Peter Raedts een van de beste hoogleraren was die het meest duidelijk zijn colleges kon overbrengen. Zijn behoefte om compleet te zijn is volop te lezen in dit boek dat prachtig versierd is met de mooiste afbeeldingen van schilderijen en gravures. Hoewel Rietbergen in de proloog ingaat op zijn blijvende fascinatie voor pausen, blijft een uitgebreide verantwoording achterwege. Het is interessant om te weten waarom hij die pausen zo intrigerend vindt. Wilde hij misschien zelfs priester worden en waren er zaken die hem deden terugdeinzen? In de proloog legt Rietbergen van alles uit wat cultuurfenomenen, religie, het christendom en imperialisme zijn.

Daarna start de rondreis door de pauselijke geschiedenis, waarbij hij begint in Rome met Jezus Christus en daarna snel overspringt naar de 4^e eeuw, waarin keizer Constantijn de christenen vrijheid van religie gaf in 313, twee jaar nadat keizer Galerius al bepaalde vrijheid verleende. De apostel Petrus staat duidelijk centraal als eerste paus, waarbij de vraag is wie hem zouden opvolgen. Hierbij springt hij van Jezus naar de 15^e eeuw en weer terug naar het oude Rome tot de 20^e eeuw, waarin paus Pius XI in 1939 werd bijgezet in de Vaticaanse basiliek. Dan gaat hij weer terug naar 300, 1962 en 1968. Hij vervolgt met christelijke keizers en koningen, waarbij gelijk Karel de Grote (768-814) aan bod komt die zich door Paus Leo liet zalven en kronen. Dit is maar een zeer kort hoofdstuk. In het derde hoofdstuk staan de Kruistochten centraal die in 1095 door de paus waren uitgevaardigd. Het doel van de pausen was volgens Rietbergen het Heilig Graf bevrijden, maar ook de hervestiging van hun prestige als opperste leiders van de Christenheid. Dan volgt al snel hoofdstuk IV waarin missionarissen naar Cathay in Mongolië aan bod komen om diens heersers te bekeren via een top-down benadering. Ook de Franse koning Lodewijk IX en de Nederlandse franciscaan Willem van Roebroek worden gepresenteerd, waarbij Rietbergen met name over Van Roebroek uitweidt. In hoofdstuk V keren we weer terug naar het antieke Rome wanneer het gaat om Rome als het nieuwe Jeruzalem. Onder andere het ontstaan van het jubeljaar wordt beschreven rond 1300. Hierna zegt Rietbergen dat er in de laatste jaren van de 13^e eeuw geen Romeinse keizers meer waren, maar het Oost-Romeinse Rijk bestond tot 1453. Er waren dus nog steeds Romeinse keizer in het Oost-Romeinse Rijk aanwezig. Het jaar 1300 zou de Eindtijd inluiden, maar helaas. Geen wederkomst van Christus. Hierna wordt paus Bonifatius VIII beschreven vecht met de Franse koning. Hij probeerde zijn eigen macht te vergroten. Ook waren de Heilige Jaren vanaf dat moment een feit. Ook paus Nicolaas V komt aan bod.

In hoofdstuk VI komen we in de 14^e en 15^e eeuw terecht, waarbij ontwerp en bouw van de Sint Pieter centraal staat. Rietbergen gaat uitgebreid in op het ontwerp met oog voor de symbolische elementen als de vier windrichtingen alsook tekst en uitleg bij de obelisk die op het Vaticaanplein te zien is. In hoofdstuk VII komen we ontdekkingsreizen van Spanje en Portugal aan, waarbinnen pausen diverse bullen uitgaven om de koningen toestemming gaven de wereld te verkennen en het geloof te verspreiden. Hierbij komen Azië en Afrika ruimschoots aan bod; thema's waarover Rietbergen veel heeft geschreven. Rietbergen gaat hier verder in op het interne ontwerp met oog voor kamers en diens inrichting. Hoofdstuk VIII behandelt beelden van vrouwen en mannen met speciale aandacht voor sculpturen van Bernini. Rietbergen gaat in op de macht van het Vaticaan, waarbij de reliekcultus uitgebreid wordt besproken. Ook vier heiligen, waaronder Andreas worden uitgebreid gepresenteerd. Rietbergen noemt alleen niet dat Andreas een geneesheilige was die via kerkslaap mensen genas. Veel aandacht is er voor

Helena, de moeder van Constantijn, die als eerste het kruis gevonden zou hebben. Rietbergen gaat ook in op het visioen van Constantijn in 312 waarbij hij het chi-rho teken gezien zou hebben evenals een stem die hem gebod dit teken op de schilden van zijn soldaten aan te brengen. Ook is er veel aandacht voor de Heilige Veronica, de Vrouw met de Zweetdoek. Het negende hoofdstuk gaat weer naar Rome, daar de Piazza Navona met paus Innocentius X die het ontwerp verzorgde. Rietbergen bespreekt vervolgens de uiterlijke kenmerken zoals de gepersonifieerde rivieren. Hierna komen de ontdekkingsreizen weer aan bod, zoals die van Portugal in Kongo, gevolgd door Amerika versus Spanje in de 16^e eeuw, Japan en China. Hoofdstuk X behandelt de ontwikkeling van onderwijs door paus Urbanus VIII met zijn Collegium Urbanus. Dit zeer korte hoofdstuk wordt gevolgd door hoofdstuk XI dat begint met Sixtus V in 1586. Vervolgens wordt ingegaan op de bouw van de tweede Sint Pieter. Het boek eindigt met de epilogo waarin Rietbergen terugkijkt en kritische conclusies trekt.

In de eindnoten zie ik uiteraard veel literatuur van Rietbergen zelf, maar niet van zijn collega's aan de Radboud Universiteit. Ook zie ik nooit bibliografieën in zijn boeken. Dat is jammer. Hier en daar zie ik wat zaken die niet goed afgedrukt zijn, zoals op pagina 144: P. Rietbergen, *Europa: A Cultural History* (Londen 2021), 102-108, passim. Londen 2021 met haakjes moeten uiteraard rechtop staan.

Concluderend is dit een prachtig vormgegeven en zeer duidelijk geschreven boek dat grotendeels overeenkomst met mijn aantekeningen van zijn colleges Europese geschiedenis. De hoofdstukken sluiten helaas niet overal even goed op elkaar gaan en geeft soms blijk van een encyclopedisch werk. Het boek is rijk aan snijvlakken van geschiedenis. Niet alleen het Westen komt aan bod met nadruk op Rome, maar ook het Oosten met veel aandacht voor Mongolië, India, China en Japan. Het boek verdient gelezen te worden, omdat het op toegankelijke wijze geschiedenis en heden van het pausdom voor iedereen inzichtelijk maakt.

Verder lezen

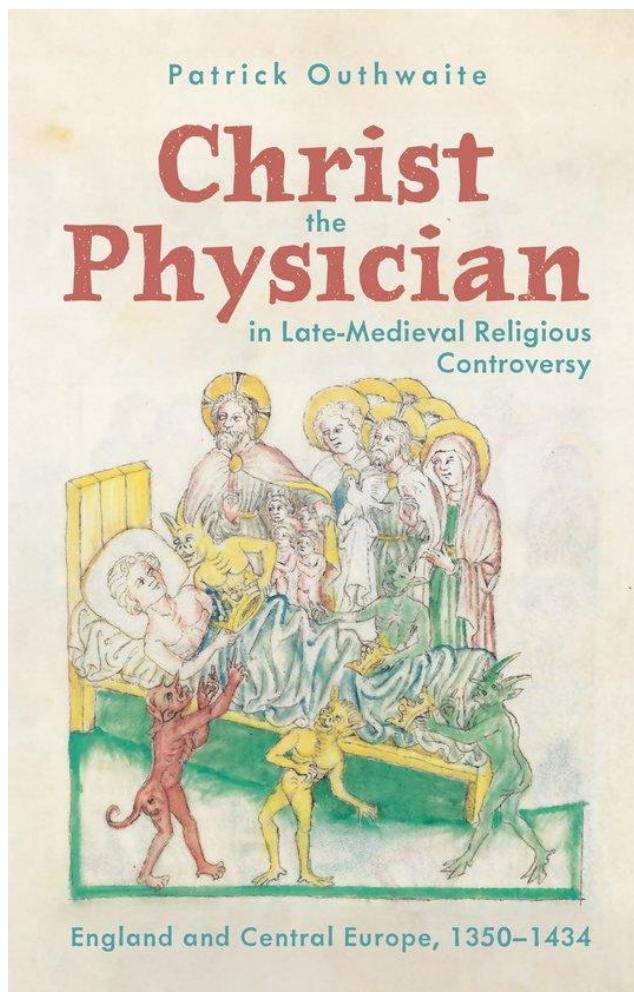
Mark Beumer, 'Van Jupiter tot Jezus. De keizercultus van Constantijn de Grote nader bekeken', in: *Kleio-Historia*, nr. 2. (2015) 21-28.

Martin Hoondert, *Om de parochie: Ritueel-muzikale bewegingen in de marge van de parochie. Gregoriaans – Taizé jongerenkoren* (Abdij van Berne 2006, PhD cum laude)

Peter Raedts, *De uitvinding van de rooms-katholieke kerk* (Wereldbibliotheek 2013).

(Review) Patrick Outhwaite, *Christ the Physician in Late Medieval Religious Controversy. England and Central Europe 1350-1434* (York Medieval Press 2024). Health and Healing in the Middle Ages Volume 7. ISBN 9781914049262, 256 pp. €110,50.

Mark Beumer

Discourses of physical and spiritual health were intricately entwined in the Middle Ages, shaping intellectual concepts as well as actual treatment. The allegory of Christ as Divine Physician is an example of this intersection: it appears frequently in both medical and religious writings as a powerful figure of healing and salvation, and was invoked by dissidents and reformists in religious controversies.

Drawing on previously unexplored manuscript material, this book examines the use of the *Christus Medicus* tradition during a period of religious turbulence. Via an interdisciplinary analysis of literature, sermons, and medical texts, it shows that Wycliffites in England and Hussites in Bohemia used concepts developed in hospital settings to press for increased lay access to Scripture and the sacraments against the strictures of the Church hierarchy. Tracing a story of reform and controversy from localised institutional contexts to two of the most important pan-European councils of the fifteenth century, Constance and Basel, it argues that at a

point when the body of the Church was strained by multiple popes, heretics and schismatics, the allegory came into increasing use to restore health and order.

This book consists of five chapters, index, bibliography and introduction.

Patrick Outhwaite's book *Christ the Physician in the Late Medieval Religious Controversy* demonstrates the concept that discourses on physical and spiritual help in the Middle Ages were inextricably linked. While the concept of *Christus Medicus* has often been studied in the Early Middle Ages, this is not the case for the Late Middle Ages (1300-1500). Even rarer is the implementation of Christ as physician in relation to the religious controversies of the Late Middle Ages. Using previously unstudied manuscripts and an interdisciplinary approach that examines literature, sermons, and medical texts, Outhwaite takes the reader on a journey through the "tradition of Christ the physician" during the Reformation, beginning at the institutional level and ending with the pan-European Councils of Constance and Basel. The book explicitly examines the situations in Prague, England, and Basel. Using extensive Czech literature, he also incorporates that aspect of historiography, rather than limiting himself to English and German literature. The book begins with an introduction in which the author rightly focuses on the most famous divine physician: Asklepios. This kindly deity helped everyone in

exchange for certain offerings, such as incense, wine, or dice. Through dreams, he cured his patients by touch, surgery, or prescription. Together with his most important daughter, Hygieia, he ministered to countless patients who visited his temples. Christianity later adopted this image in the form of *Christus Medicus*, which gained a foothold in the 4th century. Outhwaite then discusses the book's content and highlights its main points of interest.

Chapter 1 follows, which follows medieval hospitals that supported a charitable mission for poor relief and focused on apostolic and Augustinian principles regarding physical and religious care. While Outhwaite agrees with other historians (such as Carole Rawcliffe), he differs in his analysis of the higher healing practices of nurses. Nuns performed practical wound-care acts imbued with a spiritual meaning that connected the nurses' daily tasks to the example of the Virgin Mary. Outhwaite's research into devotional literature, including Henry of Grosmont's *Le Livre de Seyntz Medicines* demonstrates that nurses embodied the ideologies associated with the Virgin Mary: applying ointments and caring for wounds imitated allegories associated with Mary's healing tears and milk. In this context, Mary appears as Maria Medica, a kind of nurse within the Passion of Christ. I am surprised that the author does not address the origin of the epithet Medica, as we know it from goddesses like Minerva Medica and Isis Medica. Many of Isis Medica's qualities, in particular, have been projected onto Mary.

The second chapter discusses sacramental medicine in Prague and Kraków. The core of this chapter is that the Church abhors the frequent use of hosts as medicine or preventative. For example, the book discusses a woman who regularly consumes the host without any problems until she stops. Then, suddenly, she experiences all sorts of problems and begins to ridicule the practice. The Church is rightly critical. The host is not intended as a preventative medicine, but symbolizes the body of Christ, which is handed over during Holy Mass.

In the third chapter, the image of *Christus chirurgus* (Christ the Surgeon) suddenly emerges, in which Christ is no longer seen as a physician, but as a surgeon. The focus is now on England during the Wycliffite era. John Wycliffe (1328-1384) is traditionally believed to have advocated for or made a vernacular translation of the Vulgate Bible into Middle English, though more recent scholarship has minimized the extent of his advocacy or involvement due to a lack of direct contemporary evidence. The reason for this metaphor is that it is believed that God was actually the first surgeon when he created Eve from Adam's rib. Furthermore, attention is paid to a new kind of historiography: *chirurgia*, treatises on how surgeons worked and the challenges they encountered. This also reveals how carefully surgeons already worked, citing Hippocrates and his idea of not operating without due diligence. *Chirurgica* historiography, or surgical historiography, is the study of the history and evolution of surgery, focusing on changes in surgical understanding, techniques, instruments, and outcomes over time. It examines how surgery progressed from empirical craft and superstition to a more scientific discipline.

The 4th chapter discusses Jan Hus of Prague, who was burned in 1415 for his support of the Reformation. The church is seen as an organological model that is ailing. The criticism of the Hussites is central to this, as is the fact that they could not be persuaded to change their minds. Despite all the criticism, it was only Christus Celestis who could redeem man. Another group often mentioned are the Utraquists from Prague. The Utraquists (also Calixtines) are adherents of the doctrine that the Lord's Supper (communion, Eucharist) is administered to the laity in both forms, bread and wine (*sub utraque specie*). This principle was first proclaimed in 1414 by Jacob van Mies, professor at the University of Prague. Earlier, Jan Hus, influenced by the ideas of John Wycliffe, an English theologian and researcher, incorporated it into his Protestant-oriented doctrine. The names Utraquists and Calixtines were later used by the moderate

Hussites. The more radical branch of the Hussites was known as the Taborites. As a result, the idea arose that the Antichrist had infiltrated the Church through the humours. The Utraquists and Taborites applied humoral pathology to the corruption of the clergy.

The final chapter discusses the various views on medical imagery within dissidents and ecumenical councils in Basel, particularly those in England, Bohemia, and Poland. This demonstrates that the metaphor of *Christus Medicus* was subject to a strong ritual dynamic, given the diverse interpretations of Christ as a physician.

In the “Afterword,” the author reflects on the book, summarizes the key points, and offers a concluding remark.

In conclusion, this is a very interesting and innovative book, particularly on Central Europe, which examines the figure of *Christus Medicus* in detail, both in Prague and England. The innovations include the images of *Maria Medica*, *Christus chirurgus*, *chirurgia* as a new historiographical discipline, and *Christus Celestis* against the backdrop of the Reformation. However, I believe that if the author had also included the history of *Christus Medicus* from the Early Middle Ages onward, as well as that of Asklepios, even greater coherence would have been achieved. Nevertheless, it is a very important book that everyone should purchase.

Read more

Mark Beumer, ‘A Woman’s Touch. Hygieia, Health and Incubation’, in: *Journal of History of Sciences and Technology/DVT - Dejiny ved a techniky, Volume LV – 2022 /Number 1*, pp. 25-55.

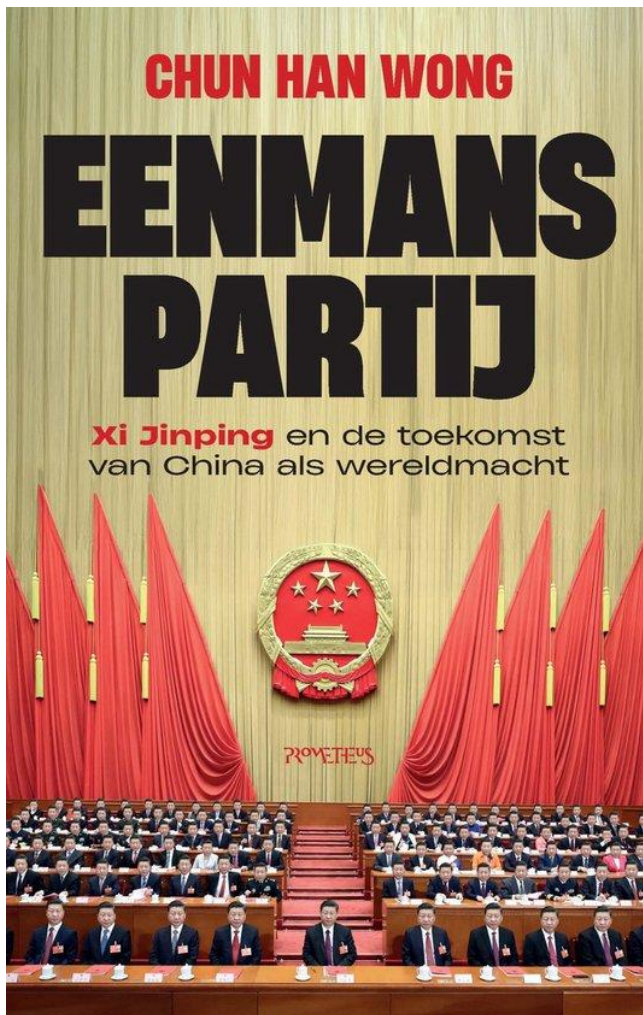
Mark Beumer, ‘De tempelslaap’, in: *Geschiedenis Magazine*, jaargang 53, nr. 6. (2018) 25-27.

Lee M. Jefferson, *Christ the Miracle Worker in Early Christian Art* (Fortress Press 2014).

Ferdinand Peter Moog, ‘Zum Kampf der frühen Christenheit gegen die Isis Medica – Bruch und Kontinuität von Traditionen im Übergangsfeld von Heil und Heilung’, in: *Würzburger Medizinhistorische Mitteilungen*, Band 28 (2009) 256-275.

Jan Royt, *The Prague of Charles IV* (Karolinum Press 2016).

(Recensie) Chun Han Wong, *Eenmanspartij. Xi Jinping en de toekomst van China als wereldmacht* (Uitgeverij Prometheus 2025). ISBN 9789044657609, 413 pp. € 27,50.
Jef Abbeel

De auteur is een Chinees uit Singapore. Hij was correspondent voor The Wall Street Journal in Beijing van 2014 tot 2019 en in Hongkong vanaf 2019, toen de Chinese regering hem dwong het vasteland te verlaten. De Engelstalige editie dateert van mei 2023: toen waren er in de Westerse pers nog geen geruchten over een einde van de macht van Xi.

Chun beschrijft de CCP (Chinese Communistische Partij) als pragmatisch en als ideologisch in verval sinds Deng. Xi (°1953) beteugelde de kapitalistische ondernemers, vooral als ze zich met de politiek moeiden en hij keurde Westerse ideeën over mensenrechten, vrije pers en onafhankelijke rechtspraak af in zijn Document Nummer 9 (p. 227). Zijn macht is even groot als die van Mao, zijn beeltenis is overal aanwezig, maar hij is niet zo begeistertend als Mao (p. 22-23).

Ik twijfel eraan of de partij ideologisch in verval is: de Chinezen moeten het gedachtegoed van Xi op hun gsm hebben en geregeld bestuderen. Chun vermeldt ook niet dat de dissidente journalist Gao Yu, die in juli 2013 Document nr. 9

bekend maakte, 7 jaar cel kreeg wegens 'lekken van staatsgeheimen'. Xi bestrijdt de Westerse dominantie met zijn indrukwekkende Nieuwe Zijderoute, met de Asian Infrastructure Investment Bank en met een agressief optreden in Azië. Deng had in 1982 een beperking van de machtstermijnen in de grondwet gezet, maar Xi veranderde dat in 2018 en werd 'Voorzitter van Alles', met de goedkeuring van 99,8% van het Nationaal Congres (p. 32-34). De auteur beschrijft ook de jeugd van 'prins Xi': 6 jaar (1969-1975) mocht hij doorbrengen in een grot en tussen de vlooiën op het troosteloze platteland van Liangjiahe, nu een bedevaartsoord. In 1975 werd hij toegelaten aan de universiteit, hoewel hij zijn middelbare school niet had beëindigd. Het universitair onderwijs was meer marxistisch dan academisch. In 1979 studeerde hij af. Zijn eerste huwelijk mislukte. In 1987 trouwde hij met Peng Liyuan, de beroemde zangeres van het Volksbevrijdingsleger. In 1992 kregen ze hun enige dochter, Mingze. Al in 1989 waarschuwde Xi voor de 'chaos die een democratie veroorzaakt' (p. 58). Rond 2000 haalde Xi nog een diploma in de rechten, met een proefschrift dat door iemand anders geschreven was (p. 63). In 2007 werd hij partijbaas van Shanghai. De voorbereiding op de Olympische Spelen van 2008 werd verstoord door bloedige rellen in Tibet (maart 2008), een aardbeving in Sichuan met meer dan 80.000 doden, onder wie veel schoolkinderen door slordig gebouwde scholen én door protesten in West-Europa en Noord-Amerika tegen het beleid in Tibet. Maar de Spelen verliepen vlekkeloos en China was de grote winnaar! Vanaf november 2012 nam Xi de macht

en liet hij miljoenen corrupte functionarissen straffen. Hij roeide de armoede op het platteland grotendeels uit: de promotie van kaderleden werd gekoppeld aan hun resultaten in armoedebestrijding. Hij streed ook tegen privéonderwijs voor rijke kinderen, een tak waarin 100 miljard dollar omging. Onderwijsbedrijven waren zelfs beursgenoteerd. De privélessen worden nu ondergronds gegeven (p. 109). Het nul-coronabeleid werd pas losgelaten in 2023, na veel protest.

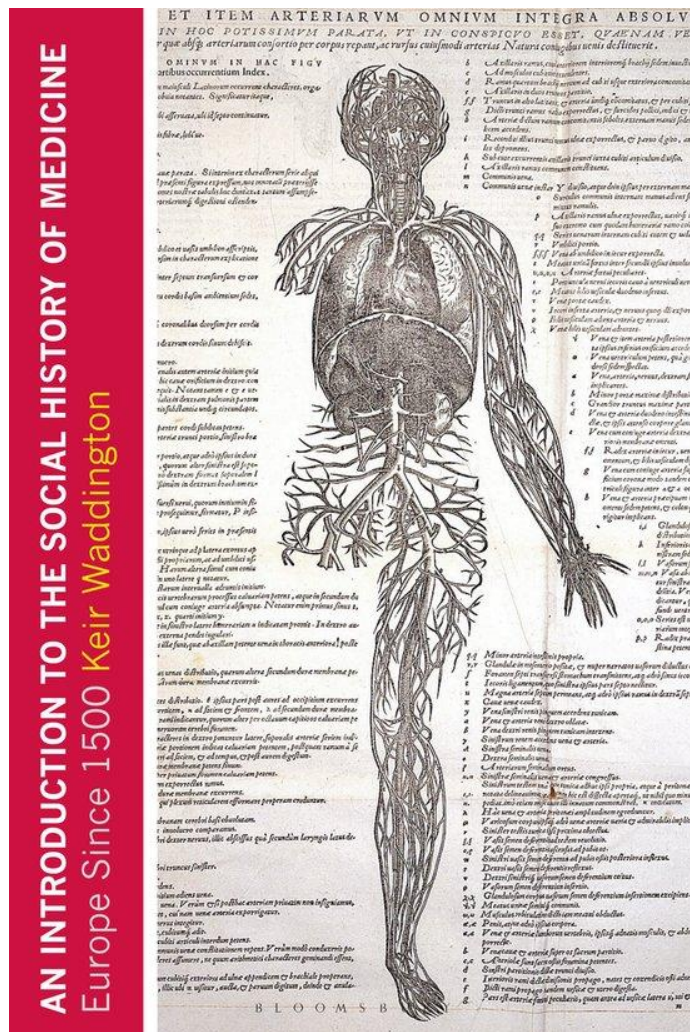
Mensenrechten-advocaten kunnen 's nachts opgepakt worden en langdurig of definitief verdwijnen. De overheid bepaalt hoe de rechters moeten oordelen en straffen. Sociale controle, voorspellende surveillance en technieken om gegevens uit computers en smartphones te halen zorgen dat de partij bijna alles weet over iedere Chinees (p. 122). Dat geldt nog meer voor Tibetanen en Oeigoeren. Xi gedraagt zich als een autoritaire opper-wetgever, die zelfs een voorzitter van Interpol kan doen verdwijnen (p. 131-139). Toen Mao stierf, was de bevolking straatarm en de economie een ramp. Deng en Jiang Zemin maakten er een socialistische markteconomie van, waardoor de export verdrievoudigde tussen 1992 en 2001, maar de ongelijkheid werd groter dan in de VS (p. 163). In de partij was er wel onenigheid over de economische koers: premier Li Keqiang wou de privé-industrie stimuleren, Xi de overheidsbedrijven. Xi won, Li verdween geruisloos. Debatten over Xi's economische politiek werden taboe (p. 164-166). Jack Ma werd in oktober-november 2020 ingetoomd en vernederd door Xi: de beursgang van de Ant Group mocht niet doorgaan, omdat Jack Ma kritiek had geuit op de overheidsbanken. Ook andere techbedrijven en de gamesector werden lamgelegd. Xi ergerde zich ook aan Ma's ontmoetingen met Hollande, Obama, Trump: dat was het domein van Xi. Bedrijven die wantoestanden in Xinjiang durfden aan te klagen zoals H&M, Nike en Adidas, werden zwaar geboycot (p. 185). Xi en de CCP herschrijven de geschiedenis geregeld, wat Mao ook al deed. Kritiek op Mao en op de CCP heet dan 'historisch nihilisme' en wordt zwaar bestraft. De persoonscultus van de alomtegenwoordige Xi kent geen grenzen. De censuur neemt toe en treft niet enkel Chinese wetenschappers en schrijvers, maar ook Britse en Franse uitgeverijen. De harde vervolging van de Oeigoeren begon na drie aanslagen in 2014. Een groot aantal werd gearresteerd en veroordeeld tot dwangarbeid. Duizenden moskeeën werden vernield, Han-Chinezen logeren bij moslimgezinnen en houden ze dag en nacht in 't oog (p. 215-233). Ook het beleid tegenover Binnen-Mongolië, Tibet, Hongkong en Taiwan wordt harder. Sinds 2021 mogen enkel nog China-gezinde patriotten Hongkong besturen. Xi wil Taiwan inlijven en zet andere landen aan om met Taiwan te breken. Taiwanese politici zoals ex-president Tsai Ing-wen en huidig president Lai Ching-te zien hun eiland al sinds 2016 als een de facto onafhankelijke staat. In 2019 verklaarde Xi dat de gewapende eenmaking een optie blijft. Voorlopig voert Beijing een 'grijze-zone-oorlog' van permanente intimidatie om de inwoners te demoraliseren en het Taiwanese leger uit te putten. China geeft 13 keer zoveel uit aan het leger en bezit 10 keer meer soldaten (p. 234-257). Ook bij de Chinese diplomaten is de assertiviteit en vechtlust toegenomen sinds Xi. Chun geeft concrete voorbeelden van bot en agressief gedrag van Chinese diplomaten, o.a. toen China in 2020 terecht beschuldigd werd van de verspreiding van corona. Of toen China in 2016 in Den Haag veroordeeld werd voor zijn aanspraken op de Zuid-Chinese Zee. Zuid-Korea, Australië, Canada, Litouwen en Singapore ondervonden hoe agressief China kan zijn (p. 260-290). Deng adviseerde om zich bescheiden op te stellen, maar Zhou Enlai had al in 1949 gezegd dat diplomatie niets anders is dan vechten met woorden en 12 van de 17 eerste ambassadeurs kwamen uit het leger (p. 260-265). Xi zorgde dat China meer ambassades en consulaten telt dan de VS. Pas in het laatste hoofdstuk legt Chun uit wat hij bedoelt met de titel 'Eenmanspartij': enkel Xi bepaalt wie hem opvolgt en wanneer; hij schrapte de twee termijnen die Deng opgelegd had. In 2016 riepen naamloze partijleden Xi al op om af te treden wegens te veel persoonlijke macht, zijn persoonlijkheidscultus en 'het veroorzaken van ongekeerde crises voor China'. Er wordt niet verteld welke crises dit dan

waren. De partij reageerde fel. Eén criticus, Ren Zhiqiang, kreeg 18 jaar cel. De auteur eindigt als volgt: “Kan de partij van Xi de boel bij elkaar houden zonder hun alomtegenwoordige leider? De tijd zal het leren” (p. 324). In het Nawoord voegt Chun eraan toe dat sinds Xi veel meer buitenlandse journalisten het land zijn uitgezet en dat Xi de volledige controle heeft over de media: wie over Xinjiang schrijft, wordt het land uit gezet en Chinezen die interviews toestaan, lopen grote risico’s. Academische en culturele uitwisselingen worden bemoeilijkt (p. 325-328).

Beoordeling

Chun schrijft kritisch, verhelderend en verontrustend, met veel kennis van zaken en met veel informatie van Chinese insiders. Hij kent genoeg activisten die iets durfden publiceren en vervolgens jarenlang de cel in vlogen. Hij onderschat Xi: die kan nog wel een aantal jaren aan de macht blijven. De acht hoofdstukken staan niet in chronologische volgorde en kunnen ook apart gelezen worden in een andere volgorde. Soms is het omslachtige literatuur, minder concreet dan wij gewoon zijn. Wie China dagelijks volgt, herkent vele situaties en vindt niet zoveel nieuws in dit boek. Er staan ca. 42 Chinese begrippen in die één keer uitgelegd worden, maar niet in een alfabetische woordenlijst opgenomen zijn. Op p. 229 staat dat China Xinjiang (“Nieuwe Grens”) veroverde in de 18de eeuw, op p. 230 was het in de 19de eeuw. Het was rond 1755-1759. Tenslotte nog enkele details: ‘Latin’ (p. 261) moet ‘Latino’s zijn; land die (p. 294) moet zijn: land dat; idem voor Rode Boekje ‘die’ (p. 304). Deng legde de termijn van 10 jaar op, niet Hu Jintao (p. 306).

(Review) Keir Waddington, *An Introduction to the Social History of Medicine. Europe Since 1500* (Bloomsbury Academic 2023 [2011]). ISBN 9781403946935, 408 pp. €45,99.
Mark Beumer

A one-volume, detailed survey of the major debates and themes in the history of western medicine, from the early modern period to the present. Combining specialised knowledge with new ways of thinking about the subject, this lucidly written, illustrated text explores traditional views and questions existing orthodoxies.

Perceptions of the history of medicine have undergone significant change in recent years. The traditional history of ‘great men’ has shifted to make way for a more problematized discipline; one that now scrutinized the social and cultural roles played by medicine and its practitioners over time.

In sixteen chapters, Keir Waddington describes the history of medicine from 1500 to the present. The book is written in great detail, with a good geographical spread. Various countries are discussed, such as the Netherlands, the Czech Republic, England, and France, each carefully studied.

In the 1st chapter, Waddington examines the development of historiography, distinguishing between various traditions and also considering academic developments within historiography itself. This gives the reader a first impression of how people viewed health, illness, medicine, and healthcare, and how this view has evolved over time. The 2nd chapter examines the concepts of disease, illness, and society in relation to each other. The concepts of disease and illness are closely related, and it also becomes clear that what we now consider a disease or symptom has undergone a historical development. How society viewed these concepts is also important. The author occasionally looks back to before 1500, when illness was caused by God or the devil, and to the present day, where certain diseases can be cured through improved techniques and medicine. The third chapter delves deeper into the relationship between medicine and religion. Here, he briefly discusses the Early Middle Ages, when God, demons, and the devil were held responsible for illnesses, and at a certain point, people began performing exorcisms. Unfortunately, he does not consider ancient medicine, where gods like Asklepios, Hygieia, and Amphiaraos healed people through temple sleep, that is, through dreams. Christianity adopted this ritual as church sleep, in which martyrs and saints, with the permission of God and Christ, would henceforth heal people through dreams. Hippocrates and Galenos are sometimes mentioned, but always as a reference, not a starting point. The author does address faith healing, which can be seen as a

continuation of church sleep. Chapter 4 addresses the position of women in relation to illness and health. In early modern medicine, it was believed that the reproductive organs controlled women and were therefore also responsible for illness. Gender also plays a role here, where it was important to consider that not every woman had the same body. Even today, the man, not the woman, remains the starting point for medicine. Waddington then discusses the medical market and self-help in chapter 5, where people could choose from a multitude of options, such as doctors, quacks, and religion. Some quacks were trained as physicians but still marketed magic water. Here too, the author could have learned from the medical market of Antiquity, the Early and High Middle Ages, where, in addition to the aforementioned options, people also used gods, God, magic (sorcerers, amulets), and homeopathy as remedies. The 6th chapter discusses the development of anatomy, where, for example, Vesalius revised Galen's ideas about the heart and circulation. Through dissections of dead bodies, as seen in the painting by Nicolaas Tulp, people quickly learned much more about where things were located in the body. Chapter 7 discusses the concepts of surgery, where surgeons were initially often seen as surgeons rather than doctors. The author also rightly points out that surgeons were always men from the upper elite. Women were not (yet) afforded these opportunities and would later primarily function as nurses.

Chapter 8 describes the development of hospitals, with only a brief mention of the period before 1500. The first hospitals, such as xenones and xenodocheia, emerged in the Early Middle Ages. Monasteries often cared for the sick based on the ideal of charity. After this, hospitals developed into specialized centers, offering various locations for different illnesses. The development of science also played a significant role in how patients were treated. Was surgery permitted, and which medications were useful? The 9th chapter focuses on healthcare professionals and their training. The Hippocratic Oath, which prohibits doctors from harming patients, remains the guiding principle. Over time, patients have become much more assertive and no longer readily accept the authority of physicians. Chapter 10 revisits the development of science, including explorations and serendipitous discoveries such as penicillin. Chapter 11 follows, which focuses on nursing. Women dominated this profession. Especially during the First and Second World Wars, nurses had a lot of work dealing with casualties caused by grenades, bullets, and barbed wire. Florence Nightengale played a central role as the nurse. However, the nurse became increasingly important as a support for the doctor and to reassure the patient. The history of nursing, for example, receives considerable attention in the Netherlands.

Chapter 12 describes public healthcare. Before 1500, it was the churches that took charge of healthcare and also cared for the poor. Later, the question arises as to how states intend to organize healthcare, what treatments cost, and how people are insured. The availability of healthcare is also important. Which treatments are available in their own country and which are not? Chapter 13 builds on this by examining the role of the state, ultimately introducing us to the first forms of social security and the welfare state. The Netherlands, in particular, enjoys high-quality care. Much is covered by the health insurance fund, while in America, for example, it took Obama to force people to take out health insurance because care was otherwise unaffordable. Chapter 14 examines the overlap between colonial and tropical medicine. Once again, the voyages of discovery from Spain and Portugal are discussed, during which, for example, Western diseases were brought to isolated indigenous civilizations. But also consider malaria, a serious disease caused by the tiger mosquito, or yellow fever. Related to this is war medicine, as discussed in Chapter 15, which flows from previous chapters, covering the First and Second World Wars and the Cold War. Also of note is the Spanish flu of 1918, about which the Dutch medical historian Dr. Leo van Bergen has written extensively. Finally, the establishment of the asylum is mentioned in relation to psychiatric healthcare. Leo van Bergen

has written extensively on this as well, particularly about Professor Dr. Jan Bastiaans, who treated patients with war trauma with LSD.

In conclusion, this is a very erudite and detailed book on the history of medicine from 1500 onwards. Nearly all areas are covered extensively, with a thorough geographical overview. However, I continue to regret that the period before 1500 was not included. This would have provided a complete curriculum. Nevertheless, this is an excellent book that complements the course “The History of Medicine: Philosophy, Science, and Psychology” at the University of Santa Cruz. I recommend this excellent book to every medical historian.

Further reading

Leo van Bergen en Eric Vermetten (red.), *‘de Villa’. Over Jan Bastiaans, het KZ-syndroom, LSD en geestelijke bevrijding* (Uitgeverij Verbum 2025).

Leo van Bergen, *Bevrijd. Het concentratiekampsyndroom en de LSD-behandeling van Jan Bastiaans* (Quo Vadis Uitgeverij 2022).

Leo van Bergen, *Pro Patria et Patienti. De Nederlandse militaire geneeskunde 1795-1950* (Vantilt 2019).

Mark Beumer, ‘A Woman’s Touch. Hygieia, Health and Incubation’, in: *Journal of History of Sciences and Technology/DVT - Dejiny ved a techniky*, Volume LV – Number 1-2 (2022) 25-55.

Heidi Marx, ‘Religion, Medicine and Health’, in: Josef Lössl and J. Baker-Brian (eds.), *A Companion to Religion in Late Antiquity* (Wiley Blackwell 2018) 511-528.

Vivian Nutton, ‘Healers in the medical market place: towards a social history of Graeco-Roman medicine’, in: Andrew Wear (ed.), *Medicine in Society. Historical Essays* (Cambridge University Press 1992) 15-58.

Vivian Nutton, *Ancient Medicine* (Routledge 2013).

Joris Vandendriessche, *Medical societies and scientific culture in nineteenth century Belgium* (Manchester University Press 2018).

Faith Wallis (ed.), *Medieval Medicine. A Reader* (University of Toronto Press 2010).

Tiffany A. Ziegler, *Medieval Healthcare and the Rise of Charitable Institutions. The History of the Municipal Hospital* (Springer International Publishing 2018).

(Recensie) Marlène Langbroek-Claessen, *Wat wil ik nu echt? Een loopbaanstrategie voor gedreven hbo'ers en academici die meer waarde willen realiseren in hun werk* (Haystack 2020) ISBN 9789461264244, 251 pp. €24,50.

Mark Beumer

Heb je het gevoel dat je niet al je kwaliteiten benut? Wil je waarde toevoegen met wat je te bieden hebt? Neem zelf de regie over je loopbaan.

Met de strategie in dit boek realiseer je het werk dat je echt wilt. Met de inzichten op basis van onderzoek en ervaring en de praktische tips vind of creëer je werk waarin je een bijdrage kunt leveren die voor jou van betekenis is. Je ontdekt:

- Dat je voor fijn werk niet afhankelijk bent van vacatures, recruiters of werving- en selectiebureaus.
- Hoe je je overtuigend profileert met wat jij te bieden hebt.
- Hoe je je ideale baan creëert door een werkgever een voorstel te doen.
- Hoe je na het doorlopen van het stappenplan de moed hebt om je huidige baan op te zeggen en je droom achterna te gaan.

In dit handboek biedt Marlène Langbroek-Claessen in 12 hoofdstukken diverse tools aan voor mensen die op zoek zijn naar andere baan. In officiële bewoordingen heet dit “zich

oriënteren op de arbeidsmarkt”. De auteur geeft werkzoekenden veel informatie en tips om zich te bezinnen op hun verkenning op de arbeidsmarkt. De hoofdvraag is wat iemand nu écht wil. Dat is ook gelijk de moeilijkste vraag, aangezien niet alle doelen realistisch zijn. Realistisch is bijvoorbeeld als je eenzelfde functie wil vervullen, maar dan dichterbij huis vanwege de kinderen. Minder makkelijk is bijvoorbeeld betaald promoveren aan een universiteit, gezien de hoge eisen qua opleiding en gemiddelden. Sommigen zullen dan voor een onbetaald promotietraject in hun vrije tijd gaan om hun doel toch te bereiken.

De auteur stelt de lezer diverse belangrijke vragen, zoals hoe bevlogen jij bent in je werk, Ze maakt hierbij onderscheid tussen bevlogenheid en betrokkenheid. Met bevlogen wordt bedoeld op het helemaal opgaan in je werk, waarbij betrokkenheid zich meer richt op jouw identificatie met een bedrijf. Dit is echter wel cruciaal om op voor een bepaalde functie te gaan. Verder wordt ook gevraagd of je in je huidige baan wil blijven zitten of toch wil gaan voor een nieuwe baan. Redenen om te blijven zijn bijvoorbeeld baanzekerheid en dus verzekerd van inkomsten. Wisseling van baan levert echter nieuw enthousiasme op. Het is hierbij belangrijk de voor- en nadelen op een rijtje te zetten. Ook belangrijk is te omschrijven waar je goed in bent. De auteur benadrukt dat alleen kwaliteiten opsommen onvoldoende is. Hoe precies belichaamt jij een bepaalde kwaliteit? Dat kost tijd. Terecht komt ook de werkomgeving aan bod. Gebouwen, sfeer en ruimtelijke indeling zijn erg belangrijk. Het is niet alleen de vraag waar je wil werken, maar

ook hoe dat gebouw eruit ziet. Houd je van kleine ruimtes of grote ruimtes met veel licht en planten? Het werk wat je doet moet voor jou waardevol zijn. Terecht zegt de auteur dat je niet leeft om te werken of werkt om te kunnen leven. Werk moet aansluiten bij jouw persoon en moet je zien als een verlengstuk van wie jij bent. Het is hierbij belangrijk dat je in je werk jezelf kunt zijn. Wat ik zeer goed vind zijn de acht factoren van werkgeluk: plezier, voldoening, competentie, autonomie, waardering, verbinding, vertrouwen en zingeving. Deze kun je koppelen aan de vier niveaus van een organisatiecultuur: mensgericht, innovatief, beheersgericht en resultaatgericht. Tevens zijn de vier soort zingeving belangrijk: zinnelijk (lijflijk), zintuigelijk (synthetisch), zinrijk (rationeel) en zinvol (motiverend). Deze matrix is erg handig om jouw als persoon te verbinden met een bepaalde vacature bij een bepaald bedrijf. Vervolgens komt de ideale baan naar voren. Dit is een mooie gedachte, maar niet altijd realistisch. Je moet hiervoor de middelen hebben en de mogelijkheden van een werkgever. Het tiende hoofdstuk vind ik het meest belangrijk, namelijk hoe je verborgen banen boven water krijgt. Hierin betoogt de auteur dat solliciteren met een brief en cv eigenlijk achterhaald is, omdat de werkgever de persoon in kwestie nooit heeft ontmoet. Bellen met vragen is dan een oplossing of contact zoeken met mensen die die functie uitoefenen. Dergelijke netwerkgesprekken kunnen eng zijn als je dat nog nooit hebt gedaan, maar je kunt gewoon klein beginnen. In dit hoofdstuk wordt een stappenplan aangeboden om onderzoek te doen binnen de arbeidsmarkt. Tot slot wordt ingegaan op belemmeringen en overtuigingen. Wanneer je regelmatig afwijzingen krijgt, ga je daarin geloven dat je een nieuwe baan niet waard bent. Dit is gevaarlijk en onnodig. Een veel gehoorde tip is: vraag om feedback. Dit levert waardevolle informatie op waarom jij het niet bent geworden. Als je geen reactie krijgt weet je ook genoeg. Voor zo'n bedrijf moet je niet willen werken.

Dit boek is een handig instrument voor werkzoekenden. Ik mis echter ook wat zaken. Er wordt niet ingegaan op mensen die bijvoorbeeld in een WW of bijstandsuitkering zitten. Een WW duurt tegenwoordig nog maar drie maanden, waarna je bijstand moet aanvragen. Vanuit de WW wordt gevraagd minimaal vier keer per maand te solliciteren. Dit moet je opgeven en bewijzen. In de bijstand wordt de druk nog hoger, omdat men hier alleen geïnteresseerd is in het zo snel mogelijk weer aan een baan komen. Dat kan ook werk zijn dat niet bij je past. Na verloop van tijd gaat men meer druk uitoefenen wat tot geestelijke problemen kan leiden, zoals een burnout. Het zou fijn als hier ook aandacht aan wordt besteedt door loopbaanbegeleiders. Daarnaast is het niet voor iedereen mogelijk om met loopbaanbegeleiders te werken, vanwege de kosten. Gelukkig zijn er vaak gratis intakegesprekken of spreekuren. Wanneer je echter in een uitkering zit is het van belang om te besparen gezien de onzekerheid van je toekomst. Het zou een uitkomst zijn als dergelijke loopbaanbegeleiders voorlichting geven aan het UWV of Werkbedrijven. Zij kunnen hun rigide denkwijzen dan doorbreken met hun kennis en ervaring over hoe de arbeidsmarkt steeds verandert.

Tot slot zou ik iedereen willen aanraden dit boek aan te schaffen, omdat het je helpt je gedachten te ordenen. Het boek kan [hier](#) en [hier](#) besteld worden. Voor informatie Marlène Langbroek-Claessen zie <https://www.meerwaardeinwerk.nl/>.

(Recensie) Leo van Bergen en Eric Vermetten (red.), *'de Villa'. Over Jan Bastiaans, het KZ-syndroom, LSD en geestelijke bevrijding* (Uitgeverij Verbum 2025). ISBN9789493028807, 322 pp. €29,50

Mark Beumer

'de Villa'

Over Jan Bastiaans, het KZ-syndroom, LSD en geestelijke bevrijding

Leo van Bergen en Eric Vermetten (red.)

Na de Tweede Wereldoorlog ontwikkelden de nodige overlevenden van concentratiekampen en het verzet ernstige psychische problemen, later bekend geworden als het KZ-syndroom. Vanaf de jaren zestig groeide de aandacht hiervoor, mede door een bredere, maatschappelijke openheid over psychische problematiek.

Een van de voorvechters van erkenning van het syndroom was de Leidse hoogleraar psychiatrie Jan Bastiaans, die in 1957 was gepromoveerd op het proefschrift *Psychosomatische gevolgen van oorlog en verzet, over de psychische en lichamelijke impact van oorlogservaringen*. Hij zocht naar manieren om langdurige behandelingen te verkorten. Hij geloofde dat, voorafgaand aan verwerking, verdrongen trauma's onder woorden moesten worden gebracht. Om de voor heling noodzakelijke doorbraak van psychische blokkades te doorbreken, experimenteerde hij met psychedelische middelen, met name met LSD. De LSD-behandelingen van Bastiaans in 'de Villa' werden een begrip.

Dit was voor een groot deel het gevolg van de film *Begrijpt u nu waarom ik huil...* Die beleefde zijn première in 1969, maar kwam tijdens de discussie over de vrijlating van de Drie van Breda (1972) op televisie. De term KZ-syndroom lag op ieders lippen. Bastiaans werd een bekende Nederlander. Deze bundel belicht het werk van Bastiaans, het KZ-syndroom, en de vraag in hoeverre LSD bijdroeg aan geestelijke bevrijding. Centraal staat een vierdelig, historisch artikel over de film *Begrijpt u nu waarom ik huil...*, aangevuld met bijdragen van verschillende onderzoekers die 'de methode-Bastiaans' opnieuw tegen het licht houden. Daarnaast zijn er stukken van een filmregisseur die een documentaire maakte over een door Bastiaans behandelde Israëlische schrijver en Auschwitz-overlevende; van een patiënt die als kind een bombardement overleefde, en van een verpleegkundige van 'de Villa'. De bundel schetst een veelzijdig beeld van een medicus die eerst werd gevierd maar later in diskrediet raakte – een ontwikkeling die eveneens wordt belicht. Nu psychedelische therapieën zoals MDMA-ondersteunde behandelingen bij PTSS opnieuw in belangstelling staan krijgt ook Bastiaans' werk hernieuwde aandacht.

Het boek bestaat uit een Preambule, Voorwoord, negen hoofdstukken en vier intermezzo's over de film *Begrijpt u nu waarom ik huil*. Teven zijn aanwezig: auteursgegevens, lijst van

afkortingen, begrippenlijst en personenregister. De omslag is ontworpen door Irma Jansen.

Ondanks de diverse auteurs is duidelijk dat alle auteurs toch beginnen, eindigen of Jan Bastiaans in het middelpunt van de belangstelling zetten. Jan Bastiaans (27 mei 1917 – 31 oktober 1997) was zenuwarts en hoogleraar psychiatrie. In 1957 promoveerde hij op het proefschrift *Psychosomatische gevolgen van onderdrukking en verzet*. Bastiaans was een geleerde die veel bekendheid verwierf, maar steeds omstreden was. Zijn “methode Bastiaans” hield de behandeling van getraumatiseerde volwassenen met een kampsyndroom met LDS of pentothal in. Patiënten dienden hun oorlogsverleden opnieuw te beleven, omdat men anders nooit zou kunnen genezen. Bastiaans beweerde op deze manier te kunnen genezen. Heden zou dit als placebo of kwakzalverij gelden. Volgens Bastiaans zouden lijdens aan het syndroom een pantser te zelfverdediging hebben ontwikkeld, dat doorbroken moest worden. Zijn methode riep twijfels en weerstand op toen de behandeling van een van zijn meest prominente patiënten, PvdA-senator Eibert Meester, leidde tot een schandaal. Eibert loog, wellicht in het kader van *pseudologia phantastica*, een verzetsverleden bij elkaar wat Bastiaans niet door had. Hij publiceerde een boek over deze patiënt en diens verzetswerk, de vermeende gruwelijke gevangenschap in Duitsland, neurosen en de succesvolle therapie. Pas toen het boek al gepubliceerd was, zocht de ex-vrouw van Meester de publiciteit met de mededeling dat Meester nooit in het verzet had gezeten en nooit gevangene in een Duits concentratiekamp was geweest. Bastiaans was directeur van de Jelgersmakliniek. Hij mocht deze functie echter niet combineren met de directie over het door hem zozeer gewenste nieuwe Centrum ‘45 toen dat in 1973 in Oegstgeest geopend werd. In de film *Begrijpt u nu waarom ik huil...* van Louis van Gasteren liet Bastiaans in 1972 zijn behandelingsmethode op tv zien. Achtergrond was de discussie rond de drie van Breda, drie oorlogsmisdadigers die zouden worden vrijgelaten. De film riep veel weerstand op bij experts. In het boek uiten buitenlandse experts ook expliciet hun twijfels bij Bastiaans’ methode.

Zijn methode doet echter denken aan het Griekse genezingsritueel tempelslaap, waarin mensen met een bepaalde aandoening de Griekse genezingsgod Asklepios opzochten en hem vroegen hen te genezen. Tijdens de slaap verscheen de god in hun dromen die hen genas via aanraking, operatie of recept. Belangrijk stap in de voorbereidende rituelen was wel het offeren aan Mnemosyne, de Griekse godin van het geheugen, om bij wakker worden de droom te herinneren zodat de priester hem konden duiden en handelen.⁵⁹ Tegenwoordig zijn er wetenschappers die tempelslaap als een vorm van placebo, hypnose of vroege vorm van hypnotherapie zien.⁶⁰ De methode Bastiaans zou als een moderne voortzetting gezien kunnen, aangezien hypnose, het geheugen en de confrontatie daarvan belangrijke pijlers zijn om patiënten te genezen.

Tijdens de jaren 70 ging Bastiaans zijn inzichten over trauma’s ook toepassen op andere groepen van getraumatiseerden onder wie slachtoffers van marteling, incest en verkeersongevallen. Bij terreuracties zoals de treinkaping in het Drentse Wijster en de gijzeling van het personeel van het Indonesische consulaat in Amsterdam door Molukse jongeren voorzag hij de gebeurtenissen in de media van commentaar. Bastiaans publiceerde hierover in 1979 een boek onder de titel *Psychologisch onderzoek naar de gevolgen van gijzelingen in Nederland (1974–1977)*. Hij trad op als beleidsadviseur van de Nederlandse regering en was op de televisie een veelgevraagd deskundige. Aan de Universiteit Leiden bleef Bastiaans in deze periode het middelpunt van

⁵⁹ Mark Beumer, ‘De tempelslaap’, in: *Geschiedenis Magazine*, jaargang 53, nr. 6. (2018) 25-27.

⁶⁰ Olympia Panagiotidou, *Healing, Disease and Placebo in Graeco-Roman Asclepius Temples. A Neurocognitive Approach* (Equinox 2022); Carl Alfred Meier, *Healing Dream and Ritual. Ancient Incubation and Modern Psychotherapy* (Damon 2009).

conflicten. Hoewel hij in de medische wereld steeds meer geïsoleerd raakte, wist hij zich telkens weer gesteund door een intensieve lobby vanuit het voormalige verzet en door zijn contacten aan het Nederlandse hof, in het bijzonder met prins Bernhard. Dit maakte het voor het College van Bestuur vrijwel onmogelijk om hem beperkingen op te leggen, ondanks groeiende twijfels over zijn manier van werken op het ministerie en bij de Inspectie van de Volksgezondheid. Bastiaans werd echter door zijn patiënten op handen gedragen. Helaas blijkt ook dat hij weigerde zijn methode wetenschappelijk te onderbouwen, wat uiteraard nog meer voer voor kritiek opleverde. Gezien zijn omstreden persoonlijkheid, aan de ene kant bevlogen en betrokken, was hij ook nors en arrogant. Hij zou zo in het programma *Het Zwarte Schaap* plaats kunnen nemen. Begin jaren 80 was Bastiaans sterk vervreemd geraakt van de academische wereld in het algemeen en die van de geneeskunde in het bijzonder. Binnen de Jelgersmakliniek had hij zich met een aantal medewerkers teruggetrokken in een villa die de annex van de kliniek was. Het is deze kliniek die in dit boek centraal staat. Zijn vertrek als directeur van de Jelgersmakliniek in 1982 gaf aanleiding om met zijn methode te stoppen, maar leidde ook tot veel problemen omdat hij, ondanks eerdere toezeggingen, weigerde vrijwillig te vertrekken, en hij zijn villa als hoogleraar bleef gebruiken voor opnames en behandelingen. De film *Begrijpt u nu waarom ik huil..* laat deze filmopnames zien, waarin patiënten van Bastiaans gefilmd werden; iets was destijds niet eerder was voorgekomen. Toen zijn emeritaat naderde, ontstond opnieuw publiciteit en werden er zelfs Kamervragen gesteld. De gezamenlijke verzetsorganisaties wisten ondanks alle bezwaren toch te bereiken dat eind maart 1985 de Tweede Kamer een motie aannam die bepaalde dat Bastiaans na zijn vertrek als hoogleraar per 1 juni 1985 zijn werk moest kunnen voortzetten. Een onderzoek door de Inspectie op de Volksgezondheid kwam tot de conclusie dat de gebruikte methoden onverantwoord waren. Omdat vele dossiers van Bastiaans onvolledig waren, kon de effectiviteit van zijn methode in 1987 onvoldoende worden gecontroleerd of worden bewezen. Na het verlies van zijn praktijk en een verbod op het verstrekken van lsd ging Bastiaans met emeritaat. Hij bleef echter de geneeskunde praktiseren in Oosterhout en zijn praktijkruimte aan huis in Oegstgeest. Nadat in 1993 een drugsverslaafde vrouw na toediening van ibogaïne tijdens zijn behandeling stierf, greep het medisch tuchtcollege in met een verbod op uitoefening van zijn ambt. Boaz Wachter schrijft dat ibogaïne een heilige plant in Gabon onder de Bwiti-stam is, die in 1962 werd gepresenteerd. Het verschilt in diverse opzichten van LSD en psilocybine doordat het niet euforisch is en alle drie opiaatreceptoren activeert. Het doel is om een psychedelische ervaring te krijgen.

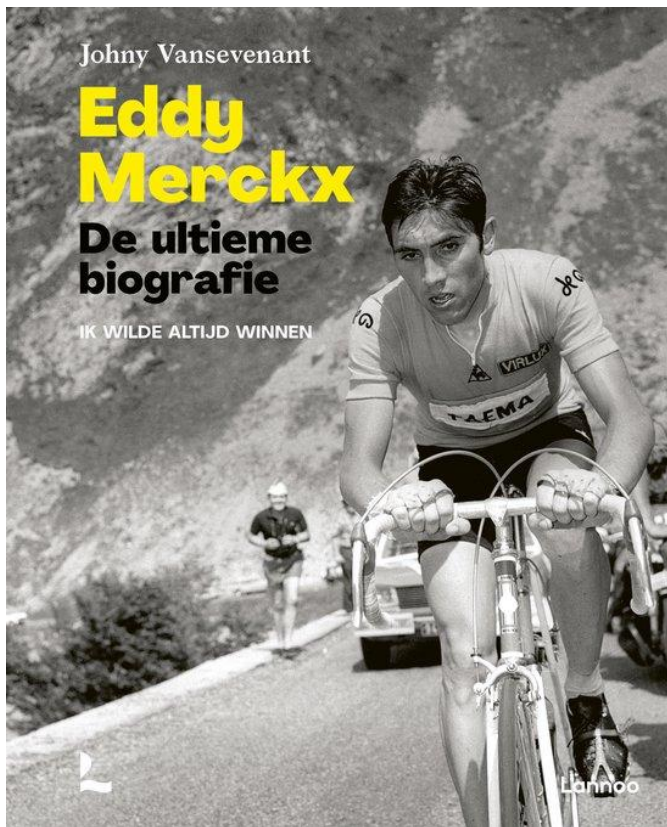
Nu wordt in dit boek steeds de term *psychedelica* gebruikt, maar dit is ten eerste onvolledig omschreven en tweede wordt deze term tegenwoordig niet meer gebruikt. We gebruiken nu de termen *psychofarmaca* of *antipsychotica*. In dit boek worden psychedelica omschreven als “hallucinogenen zoals LSD en psilocybine die het bewustzijn en de perceptie veranderen. Psychedelica worden onderzocht vanwege hun potentieel bij de behandeling van psychische aandoeningen zoals, depressie en verslaving, vooral vanwege hun vermogen om neuroplasticiteit te bevorderen en vastgeroeste denkpatronen te doorbreken.” Helaas wordt er geen bron verstrekt voor deze definitie. Psychedelica is tevens een oude naam psychodysleptica die schizofrenie en hallucinaties veroorzaken. Deze stoffen worden aangeduid als psychotometica, hallucinogenen en psychedelica.⁶¹ In huidige boeken over geneesmiddelenkennis komt deze term niet voor. Voor een uitgebreide beschrijving van alle farmaceutische groepen verwijs ik naar het *Informatorium Medicamentorum*, dat wij altijd in apotheek gebruiken.

⁶¹ Dr. A.M. Soeterboek, drs. L.F. Stapper, *Het geneesmiddel en zijn toepassing* (Bohn Stafleu van Loghum 1996) 199.

Concluderend is dit een boek over een omstreden hoogleraar die zijn tijd ver vooruit was, maar waar de tijd nog niet klaar was voor Jan Bastiaans. Zijn passie om mensen met PTSS en oorlogstrauma te helpen, zoals zij die tijdens de Tweede Wereldoorlog gevangen zaten in de concentratiekampen van de nazi's is nobel. Echter was zijn methode niet wetenschappelijk onderbouwd, waar weer tegenover staat dat zijn patiënten hem op handen droegen. Het nu filmen van patiënten, of liever cliënten, zou vanwege AVG nu niet zomaar kunnen. De methode Bastiaans zie ik als een moderne voortzetting van tempelslaap. Tot zou ik adviseren dit boek in een keer uit te lezen en niet hoofdstuk voor hoofdstuk, omdat dat de leeslijn onderbreekt. Deze bundel is een mooi resultaat geworden waarin diverse experts hebben meegewerkt. Het boek is [hier](#) te bestellen.

(Recensie) Johny Vansevenant, *Eddy Merckx. De ultieme biografie* (Uitgeverij Lannoo 2025). ISBN 9789020975451, 432 pp. € 49,99.

Jef Abbeel

Op 17 juni 2025 werd Eddy Merckx 80 jaar. Een goed moment voor een laatste, indrukwekkend eerbetoon. Hij werd geboren in Meensel-Kiezegem, een dorp dat zwaar getroffen was door de oorlog. Zelfs zijn moeizame geboorte wordt hier beschreven. In 1946 namen zijn ouders een winkel over in Sint-Pieters-Woluwe (Brussel). De naam ontbreekt hier, maar hij heette: 'Chez Jules Merckx, fruits et légumes'. Ze pasten zich dus meteen aan aan de overwegend Franstalige inwoners. In 1961 won Merckx als onbekende zijn eerste koers. Ex-renners Guillaume Michiels en Félicien Vervaeke leerden hem het vak. Vanaf mei 1962 ging Merckx niet meer naar school en kon hij volop trainen en winnen.

In 1964 werd hij de jongste wereldkampioen bij de liefhebbers. In 1965 voorspelde Anquetil dat Merckx zijn opvolger zou worden. In 1967 was hij de

beste eendags-renner en werd hij wereldkampioen. Hij trouwde dat jaar met Claudine Acou. Hoewel beiden van Vlaamse afkomst, gebeurde dat enkel in het Frans, zowel burgerlijk als kerkelijk. Toen lag dat heel gevoelig, vele Vlamingen in Brussel hadden een minderwaardigheidscomplex en pasten zich aan, maar de Vlaamse pers en supporters waren boos, temeer omdat zijn ploegmaten overwegend Vlamingen waren. De auteur vermeldt niet dat er nadien nog fluitconcerten volgden bij wedstrijden in Vlaanderen. In 1968 kwam Merckx bij Faema, een zeer goed georganiseerde Italiaanse top ploeg. Doordat hij snel Italiaans sprak, werd hij ook in dat land zeer populair. Hij moest dan wel de Giro rijden, die hij won als eerste Belg. Er was een ijskoude sneeuwrit bij in de Dolomieten, waarbij tenen en vingers bevroren. Doordat hij de Tour niet mocht rijden, kon een zeer goede Jan Jansen hem winnen. In 1969 won hij hem wel, op de dag van de eerste maanlanding, met bijna 18 minuten voorsprong, een record. België had eindelijk een opvolger voor Sylvère Maes, de winnaar van 1939. In de Giro testte Merckx in duistere omstandigheden positief, nadat hij veel geld geweigerd had om Gimondi te laten winnen. In september kwam hij zwaar ten val in Blois: zijn bekken stond definitief scheef, hij was nooit meer de Merckx van 1969. In 1970 won hij zowel de Giro als de Tour en in de Tour zelfs acht ritten. In 1971 weer de Tour en een hoop andere wedstrijden. In 1972 opnieuw de Tour, inclusief zes ritten. Bovendien verbeterde hij het uurrecord met 800 meter. Zijn longinhoud was toen 8,1 liter, die van Coppi destijds maar 6,8. En zijn hematocriet lag rond de 50 (p. 331).

In 1973 liet hij de Tour vallen: het Franse publiek stond te vijandig tegenover de man die het record van Anquetil zou evenaren. Hij won wel de Vuelta, de Giro en een aantal klassiekers. In 1974 won hij zijn vijfde Giro, zijn vijfde Tour en zijn derde WK. In 1975 won hij nog een serie klassiekers, maar in de Tour gaf een venijnige Franse supporter hem een stoot in de lever. Daarna

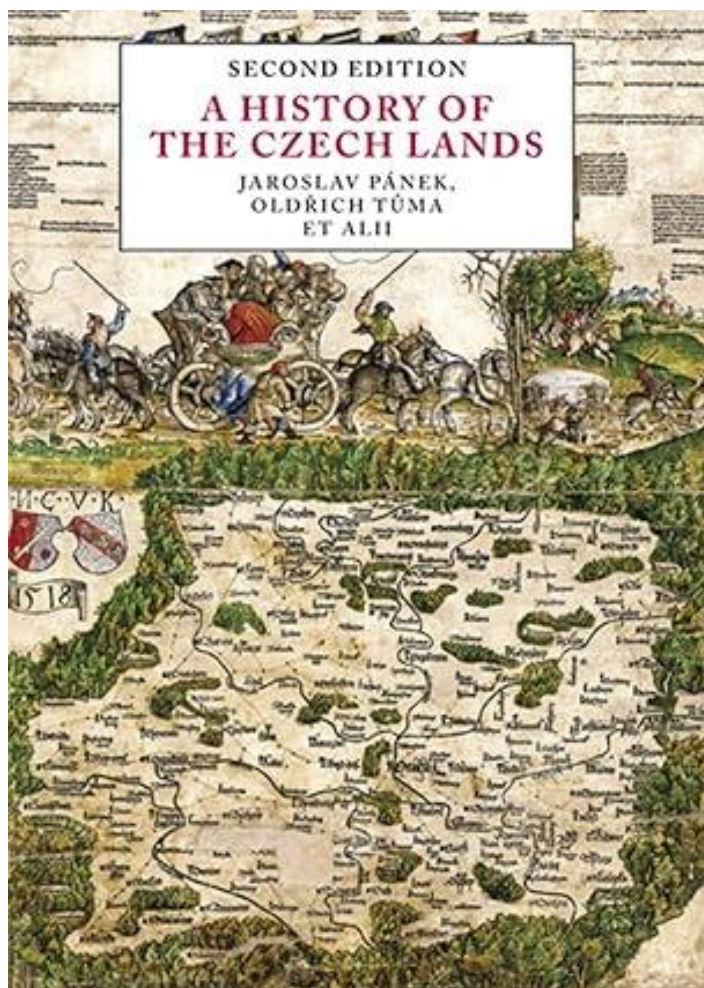
liep hij bij een val nog een dubbele kaakbeenbreuk op. Gevolg: geen zesde Tour en achteruitgang van zijn gezondheid. Vanaf 1976 zei zijn lichaam “neen”. Hij won nog wel een zevende Milaan-Sanremo, maar wegens een operatie kon hij niet meer naar de Tour. 1977 werd ook geen succes, in 1978 stopte hij. De periode 1978-2025 wordt kort afgehandeld in één hoofdstuk. In 1979-1980 begon hij met een fietsenfabriek. Hij kreeg nog een fiscale boete van 20 miljoen BF (een half miljoen euro) voor inkomsten van hem en van zijn ploegmaats in het zwart. In 2008 verkocht hij die fabriek. In 2017 werd ze een onderdeel van Ridley. Zoon Axel was beroepsrenner van 1993 tot 2007, met redelijke resultaten. Merckx kreeg nog allerlei eerbetoon en titels. Hij bewondert Pogacar als renner en als mens en ziet in hem zijn waardige opvolger.

Beoordeling

Dit boek is geschreven in een voor iedereen verstaanbare taal, met veel dialoogjes en met terechte bewondering. We krijgen ook een overzicht van de wielersport van ca. 1964 tot 1978. Behalve over de sportieve prestaties vernemen we ook veel over Merckx als mens, het gezin waarin hij opgroeide, zijn karakter en onbeperkte wilskracht, de harde rivaliteit met Rik Van Looy tot 2015. We krijgen een verslag van elke belangrijke koers die hij reed en al dan niet won. Hier en daar mocht de auteur wel wat kritischer zijn. Een overzichtelijke erelijst ontbreekt, maar die staat wel op het internet. Voor niet-renners is het soms onduidelijk: op p. 62 zegt Vansevenant dat het kampioenschap gereden werd zonder versnellingen en vier regels verder dat Merckx de omloop ging verkennen om te zien welke versnelling hij best zou kiezen. Het verschil tussen versnelling en verzet wordt dus niet uitgelegd. De schrijver wijst er niet op dat het wielrennen toen een West-Europees onderonsje was en nu een mondiaal fenomeen. Een aparte, overzichtelijke bibliografie ontbreekt, maar het grootste deel van de teksten komt uit eigen interviews en overal in het boek noemt de auteur de titels van andere boeken en achteraan een lijst van personen die teksten en foto's bezorgd hebben. De uitgever heeft goed zijn werk gedaan: het boek is stevig gekaft, mooi verzorgd en zonder taal- of spelfouten. Op p. 278 staat één drukfoutje: ‘tussen en Merckx en Driessens’. Die overbodige ‘en’ wordt verwijderd uit de volgende druk. Voor wielersfans is het een juweeltje om van te genieten.

(Review) Jaroslav Pánek and Oldřich Tůma et al (eds.), *A History of the Czech Lands*. Second Edition (Karolinum Press 2018 [2009]). ISBN 9788024622279, 729. Pp. €49,50.

Mark Beumer

A History of the Czech Lands offers an ambitious and comprehensive overview of the history of the territories that now form the Czech Republic. The text covers a period from prehistory to accession to the European Union, with a special emphasis on political structures, territorial changes, cultural evolutions, and the role of minorities. This second, expanded edition includes new visual elements: colourful maps, photographs, and an additional chapter devoted to the period 1993–2004.

The book is praised as the most comprehensive English-language overview of Czech history, offering a broader perspective on the development of the region and its people. The richly illustrated edition contains dozens of photographs and maps that provide both historical insight and geographical overview. The authors focus on various population groups (such as Jews,

Germans, Poles, Slovaks, and Ukrainians), highlighting their role in Czech history. Both editors are renowned historians affiliated with the Czech Academy of Sciences. Czech history receives little attention in Dutch history education. Most of the attention focuses on Prague, specifically the Velvet Revolution, the Prague Spring, and the split between Czechia and Slovakia. As a Dutch PhD candidate at Charles University in Prague, it is essential and necessary to know the history of the university and the country. In this highly detailed book, comparable to Jonathan Israel's books on the Dutch Republic and the Radical Enlightenment, a total of 13 Czech historians present the history of the Czech lands from prehistory to 2004 in 23 chapters. Initially, the history is briefly covered and then extensively reviewed from different perspectives. One of these perspectives is the socio-economic framework, where virtually all characteristics are discussed, such as fishing, industry, metals, and coal. There is also a separate chapter in which the authors look at Czechia through the lens of a landscape, which is said to be dynamic.

This is followed by a lengthy list of the various dynasties, kings, princes, and emperors who governed and developed the Czech lands. One of the most important kings was Charles IV, who founded and developed Charles University. The authors rightly devote considerable attention to this, as Charles University is currently the best and oldest university in Central Europe. The Middle Ages are a very important period in this history. Furthermore, much attention is paid to culture, such as the Enlightenment, even in later chapters dominated by political developments.

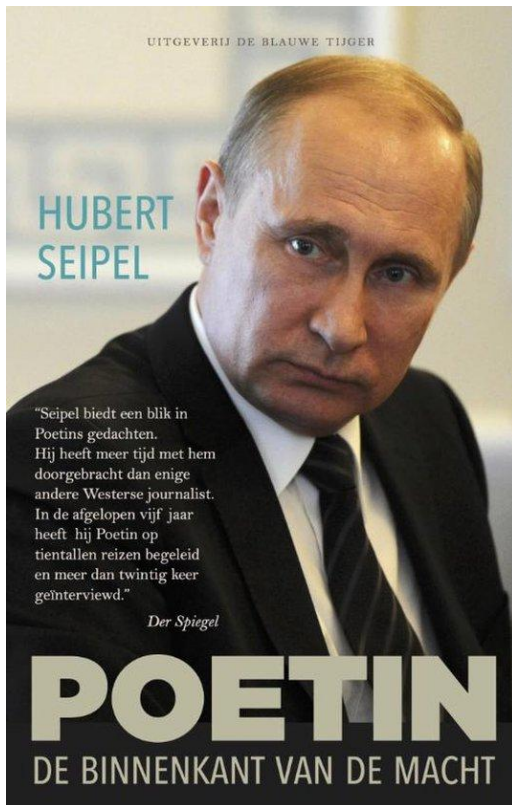
It is clear that the Czech Republic maintained extensive contacts with countries such as Hungary (present-day Germany) and Poland. The Netherlands is also occasionally mentioned. Another important event is the execution of Jan Hus (1369/1370-1415), who, as a Bohemian professor, was a precursor of the Reformation. During his academic career, Hus—in addition to the theological work for which he achieved his greatest fame—left a lasting mark on Czech society. He is credited with introducing the háček into the Czech alphabet. The reason for this was likely economic: Hus lived in the period before the printing press, and parchment was expensive. It saved space and therefore money to be able to write š instead of sh, or ě instead of dzj. Hus produced a complete Bible translation in this Czech spelling. Hus also lives on as a champion of the Czech cause against the Germans. He has therefore been called a proto-nationalist. From 1200 onwards, a constant stream of German-speaking economic migrants settled in Bohemia, something the original Czech-speaking population increasingly protested against. Hus was a prominent exponent of this sentiment. He was not necessarily anti-German, but warned against the Germanization of Bohemia. For example, he believed that children of mixed marriages should speak Czech. As rector magnificus, he nationalized the University of Prague. Since its foundation in 1348, the university had been divided into four sections, the "nations": the Bavarian, Bohemian, Saxon, and Polish nations (a cross-section of the German Empire). Each section had one vote in the governing body, but in 1409, Hus, with the support of King Wenceslaus, managed to shift the vote: three votes for the Bohemian section, and one for the rest. The result: the university emptied as the furious German professors left. They soon founded the universities of Leipzig and Erfurt. Interestingly, my surname, Beumer, is a corruption of Bohemia, so I have some Czech roots.

Next, we turn to more familiar history, such as World War II and the Cold War, during which the Czech Republic came under communist rule and eventually freed itself. Relations with Germans have been remarkable since the Middle Ages, as they objected to various political developments that undermined German power. The relationship between Czechs and Germans is historically complex and was characterized by centuries of coexistence in Bohemia and Moravia, but also by ethnic tensions and conflicts, particularly surrounding the Sudeten Germans during the interwar period and World War II, culminating in the expulsion of the Germans after 1945. Later, tensions arose between the Czech Republic and Slovakia, which ultimately separated as a single country.

In conclusion, this is a very comprehensive and detailed book that is also difficult to read for the same reason. Nevertheless, it is important to read it, as it can serve as a reference for all aspects of Czech history. The back also includes a handy schematic overview of all dynasties and rulers, as well as an index. All chapters also conclude with the literature used, which is mainly in Czech and occasionally German or English.

(Recensie) Hubert Seipel, *Poetin. De binnenkant van de macht* (Uitgeverij De Blauwe Tijger 2016). ISBN 9789492161208, 315 pp. € 23,99.

Jef Abbeel

De auteur is een gerenommeerde Poetin-expert, de enige Westerse journalist die directe toegang had tot Poetin en met hem op staatsbezoek mocht gaan. Maar in november 2023 bleek dat hij 600.000 euro heeft gekregen van de Russische multimiljardair en Poetin-vriend Aleksej Mordasjov, eigenaar van Severstal, het grootste staalbedrijf van Rusland. Die schenking verliep via de Britse Maagdeneilanden, maar kwam toch uit via 'Cyprus Confidential', een onderzoeksproject. Seipel geeft toe dat Mordasjov zijn 'boekprojecten' steunde, maar dat hij geen verplichting had tegenover zijn sponsor wat de inhoud betreft.

Het boek bestaat uit 21 hoofdstukken, die ook los van elkaar gelezen kunnen worden. Het dateert van voor de invasie in Oekraïne, maar het begint wel in Oekraïne met de schuldvraag omtrent het neerhalen van MH17. Seipel oordeelt zoals Poetin: Oekraïne is de schuldige (p. 24-26). Hij kende toen nog niet het oordeel van het Europees Hof voor de Rechten van de Mens, van 9 juli 2025, waarin Rusland schuldig bevonden werd aan het neerhalen van het vliegtuig,

aan desinformatie en aan het hinderen van het onderzoek. De spanningen tussen Poetin en Merkel komen enkele keren aan bod: ze gaan o.a. over de annexatie van de Krim en een tentoonstelling van de Goudschat van Eberswalde in 2013. Deze was in 1945 geroofd door Sovjet-soldaten, maar ze zal in de Hermitage blijven. Poetin ergert zich al sinds 2001 aan de uitbreiding van de NAVO, ondanks de beloftes van Genscher en Baker in 1990 om zich te beperken tot de DDR. Poetin houdt Gorbatsjov verantwoordelijk voor het niet op papier zetten van deze belofte. Solzjenitsyn waarschuwde al in 2007 dat Oekraïne zeer verwant is met Rusland en niet thuishoort bij de NAVO (p. 83-84). In 2003-2007 zorgde Poetin voor de hereniging van de Russisch-Orthodoxe Kerk, die in 1927 uit elkaar was gevallen door de collaboratie met het atheïstisch regime van Stalin (p. 73-74). In 2010 kreeg deze Kerk het grootste deel van haar eigendommen terug en werd ze één van de grootste onroerend goedbezitters van Rusland. Volgens zijn biechtvader Tichon is Poetin een praktiserend christen. De Oekraïners merken daar niets van. In november 2012 is een wet goedgekeurd die de honderden ngo's die buitenlands geld ontvangen, verplicht zich te registreren als 'buitenlands agent', een zeer negatief begrip in Rusland. USAID werd als eerste gesloten. Tussen 1992 en 2012 investeerde het 2,7 miljard dollar in projecten in Rusland (p. 91-93). Poetin ergert zich eraan dat het buitenland zich bemoeit met de homo-wetgeving van juni 2013: buitenlanders riskeren zware straffen als ze in Rusland informatie verstrekken of deelnemen aan demonstraties voor homoseksualiteit. 70% van de Russen staan aan de kant van Poetin en wijzen homoseksualiteit af. En in 2012 keurde 86% van de Russen, inclusief Navalny, het optreden van Pussy Riot in de Christus-Verlosserskathedraal af (p.96-100).

Seipel beschrijft ook de relatie van Poetin met de oligarchen Berezovski en Abramovitsj en de bedenkelijke rol in de hervervkiezing van Jeltsin in 1996. Uiteindelijk schakelde Poetin een aantal oligarchen uit, o.a. Chodorkovski. Seipel beschouwt hem als een grote fraudeur. Jeltsin bevorderde zijn trouwe medewerker eerst tot chef van de FSB (1996), dan tot premier (1999) en op 31 december 1999 tot president. Hij moest de armoede, die tijdens Jeltsin was ontstaan, weer wegwerken. Seipel zegt er niet bij dat Poetin de corrupte familie Jeltsin vrijwaarde voor vervolging. De ondergang van de onderzeeër Koersk met 118 doden op 12 augustus 2000 was een ramp, die door Poetin compleet verkeerd ingeschat werd: hij ging in Sotsji verder met waterskiën en zonnebaden. Buitenlandse hulp werd afgewezen uit angst voor spionage! Pas na 11 dagen spoedde Poetin zich naar de vlootbasis, waar woedende familieleden hem uitkafferden. Berezovski toonde dan de hulpeloze Poetin op de staatstelevisie. Poetin was woedend (p. 154-155). Op de NAVO-top in Boekarest (2-4 april 2008) wou Bush Oekraïne en Georgië toelaten tot de NAVO, maar er kwam verzet van Frankrijk, Duitsland, Italië, de Benelux en Poetin. Poetin zei daar: “Wij hebben ook belangen in Oekraïne. Er wonen 17 miljoen Russen en onze Zwarte Zeevloot ligt op de Krim.” (p. 194). Die 17 miljoen is flink overdreven: het zijn er 17% of ca. 7 miljoen. Bij het conflict om Zuid-Ossetië in augustus 2008 veroordeelt Seipel de Georgiërs als aanvallers en zegt hij dat het Westen elke kans benut om Rusland te destabiliseren. Het omgekeerde is ook waar. Het conflict kostte het leven aan honderden mensen: Zuid-Osseten, Russen, Georgiërs (p. 181-189). Seipel behandelt eerst de Georgische oorlog (7-13 augustus), dan de NAVO-top (2-4 april) in plaats van de chronologische volgorde te respecteren. De Duitse, Franse en Amerikaanse president kwamen niet naar de Olympische Spelen van Sotsji (2014) wegens de steun van Poetin aan Assad in Syrië. Daar werd gifgas gebruikt. Seipel betwijfelt of het van Assad kwam dan wel van de islamitische fundamentalisten. Obama en Human Rights Watch waren zeker dat Assad de schuldige was (p. 200-216). Oekraïne en Maidan komen meermaals aan bod. De EU stelde een associatieverdrag voor, Poetin bood 15 miljard om Oekraïne bij zijn Oostelijk Partnerschap te krijgen en hij stelde een vrijhandelszone voor van Vladivostok tot Lissabon. De EU was niet geïnteresseerd (p. 225-226). Volgens Seipel stond Oekraïne toen voor 30 miljard dollar in het krijt bij Rusland, ging 50% van zijn export naar Rusland en 45% naar de EU (p. 235). Hij zegt er niet bij dat het parlement voor de EU stemde. In februari 2014 werd de confrontatie op Maidan zeer hard: er vielen doden, zowel bij de demonstranten als bij de politie. Poetin noemde het een coup poging tegen Janoekovitsj. Deze vluchtte naar Charkiv en vandaar naar Rusland. Het parlement zette hem dan af met 328 van de 450 stemmen. Met de val van Janoekovitsj was voor Poetin een rode lijn overschreden: hij veroverde de Krim en stuurde soldaten naar de opstandige regio's Donetsk en Loegansk, die zich met Russische hulp konden afscheiden van Oekraïne. Oekraïne probeerde van 2014 tot 2022 tevergeefs deze regio's te heroveren. De onderhandelingen over vrede en autonomie in Oost-Oekraïne mislukten helaas. Seipel zegt niets over de concentratiekampen die in Donetsk en Loegansk zijn ingericht voor wie Oekraïne-gezind is. In september 2014 opende Poetin de Sila Sibiri of de kracht van Siberië, de nieuwe gasleiding naar China, zijn trouwste bondgenoot in de oorlog tegen Oekraïne. In 2015 haalde hij populariteitscijfers van 89%, deels door de Krim, deels omdat de armoede gezakt was van 33% in 1999 naar 11% en de levensverwachting gestegen was van 65 naar 70 (p. 272-273). De corruptie was helaas niet uitgeroeid. Het boek eindigt in de zomer van 2015.

Beoordeling

Seipel is zeer goed op de hoogte van de gebeurtenissen in Oekraïne en Rusland. Hij geeft getrouw het standpunt van Poetin weer en het is niet slecht dat we dat ook eens lezen. Een chronologische volgorde ontbreekt totaal. Soms uit hij wel wat kritiek op Poetin, o.a. dat hij altijd bewust te laat komt (p. 45, 61, 87, 101, 268), dat er in december 2011 tot maart 2012 voor het eerst (en voor het laatst) massabetogingen tegen hem waren (p. 63) en dat hij de ondergang

van de Koersk met 118 doden verkeerd inschatte (p. 153). Een kaart ontbreekt: de lezer mag zelf opzoeken waar Krasnaja Poljana (p. 39), Koezbass (p. 131), Tsjoekotka (p. 158), Segezja (p. 162), Neftejoegansk (p. 165), Tsinvali (p. 189) en Vladikavkaz (p. 190) liggen. De uitgever mag er wat slordigheden uithalen: de brokstukken van MH17 lagen verspreid, niet over '35 m²' (p. 25), maar over 35 km². 'Heef' op p. 40 moet heeft zijn, 'presidet' (p. 57) is president, '2001' op p. 63 is 2011, na zijn 'geboorten' (p. 71) is geboorte, 'vis' (p. 80) is via, 'Areoflot' (p. 115) is Aeroflot, 'moeten' (p. 118) is moet, 'is belandt' (p. 130) moet zijn: is beland. 'Vergen' (p. 139) veranderen we in vergt, 'moraal waardevol' (p. 200) in moreel, 'vermelde' (p. 224) in vermeldde, 'is' Charkiv in 'in' Charkiv. 'Arseni Janoekovitsj' (p. 243) moet zijn tegenstander Arseni Jatsenjoek zijn en 'VN' (p. 250) is VS. Seipel beweert dat Rusland de meeste medailles haalde op de Olympische Spelen (p. 199). Dat is er ver naast: de VS staan op kop met 2.760 of bijna driemaal zoveel als de SU/Rusland met 1.010. Bij de Winterspelen leidt Noorwegen met 405 tegenover de SU/Rusland op de vierde plaats met 194. De lezer mag dus kritisch zijn.

(Recensie) Jona Lendering, *Libanon. Een korte geschiedenis* (Uitgeverij Omniboek 2025). ISBN 9789401921145, 288 pp. € 22,99.

Jef Abbeel

Libanon, land van de eeuwige sneeuw (laban is wit), beslaat slechts 10.452 km² of één derde van België, één vierde van Nederland. Maar door zijn ligging speelde het een rol vanaf 3000 v.C. Byblos was één van de oudste steden en de oudste houtexporteur ter wereld, vooral naar Egypte, Griekenland en Rome. Lendering (°1964) begint met verhalen uit de 14de-12de eeuw v.C., die weinig relevant zijn. Vanaf de Feniciërs, 12de eeuw, wordt het meer herkenbaar. Zij worden beschouwd als de voorouders van de Libanezen en hun alfabet werd overgenomen door de Grieken. Rond 600 v.C. voeren ze rond Afrika, 2000 jaar vroeger dan de Portugezen. In 332 v.C. werden ze verslagen door Alexander de Grote. Na zijn dood kwam de Feniciërs eerst bij Egypte, in 222 v.C. bij Syrië en vanaf 67 v.C. bij het Romeinse Rijk. Ze bleven hout en andere zaken exporteren en atleten uit Sidon haalden goud op de Olympische Spelen. Keizer Alexander Severus kwam uit Arqa, Noord-Libanon. Hier krijgen we iets te veel uitleg over tal van toenmalige oosterse goden. Met het christendom komt

Lendering in bekender vaarwater. Tot 311 n.C. werden Libanese christenen bloedig vervolgd. Dat herhaalde zich in de jaren 536-547, een periode van klimaatverandering. In de 5de eeuw ontstonden de maronieten, genoemd naar hun heilige Maron (†410). 20% van de Libanezen noemt zich maroniet. Tussen 634 en 637 veroverden de Arabieren Libanon, Syrië en Palestina. Damascus werd hun residentie, waardoor de Fenicische havensteden aan belang wonnen. Christenen en Joden werden dhimmi's, tweederangsburgers, die tot 1908 minder rechten hadden en meer belastingen moesten betalen. Rond 660 ontstond de splitsing tussen soennieten en sjiieten. In Libanon is nu een kwart sjiiet en een kwart soenniet (pagina 98). 5% hoort bij de Druzen, die zowel de Bijbel als de Koran en de '111 Brieven der Wijsheid' uit 1017-1043 als heilige geschriften hebben. In de Libanese politiek spelen ze een belangrijke rol. De auteur vertelt weinig over de verschillen tussen deze godsdiensten: blijkbaar zijn er zulke verschillen in het huwelijksrecht, de manier van bidden en de rol van de imam, die bij de sjiieten cruciaal is. In de 11de eeuw zag de religieuze kaart van Libanon er al uit zoals nu (pagina 105).

In 1098-1099 trokken kruisvaarders door Libanon richting Jeruzalem, waar ze een bloedbad aanrichtten onder de islamieten en Joden. In 1187 werden de kruisridders definitief verslagen door Saladin. Daarna wisselden zowel de Libanese steden als Jeruzalem nog geregeld van

eigenaar. Rond 1250 ontstond al een speciale relatie tussen Frankrijk en Libanon. Mammelukken, Mongolen en vooral de pest (1348) veroorzaakten vele doden in het Midden-Oosten. De Ottomanen veroverden in 1516-1517 Syrië, Libanon, Jeruzalem en Egypte. Joden en christenen waren dhimmi's: tot 1908 kregen ze minder rechten en betaalden ze meer belastingen. De Fransen werden in 1536 de meest begunstigde handelspartner van de Libanese steden. Fakhr ad-Din, de Druzische 'vader van Libanon', zo genoemd omdat hij van 1593 tot 1635 heerste over een regio die overeenkomt met het huidige Libanon, legde contacten met Toscane, zorgde voor bouwwerken en vernieuwingen. Rond 1860 werden ca. 11.000 mensen gedood in gevechten tussen Druzen en maronitische christenen. In 1875 richtten Franse Jezuïeten de Université Saint-Joseph op. De protestantse American University was er al sinds 1866. Tijdens WO I werd Libanon geteisterd door een grote hongersnood: ca. 155.000 inwoners op 415.000 of 37% stierven. De bevolking kwam in opstand tegen de Ottomanen. Na WO I werd Libanon een Frans mandaat. De Fransen herstelden de voedselvoorziening. Blijkbaar herstelde de bevolking ook zeer snel, want bij de volkstelling van 1932, tot nu toe de enige, waren er 402.000 christenen en 383.000 moslims ofwel 785.000 inwoners, verdeeld over ... 18 geloofsgemeenschappen (p. 197). In 1943 werd het Nationaal Pact gesloten: een verdeelsleutel voor de politieke ambten. Maar veel beslissingen worden nog genomen door de hoofden van de vooraanstaande families. Op 23 november 1943 werd het land onafhankelijk, met de hulp van de Britten, wat De Gaulle hen kwalijk nam en waarvoor hij in 1958 hun toegang tot de EEG blokkeerde (p. 208). Het onafhankelijke Libanon was intern verdeeld tussen prowesterse christenen en pro-Arabische moslims. In 1958 vielen daarbij honderden doden. De VS kwamen tussen. De jaren 60 en 70 zorgden voor bloei. Maar vanaf 1967 vestigden zich Palestijnse strijders in het sjiiitische zuiden, ze vuurden raketten af op Israël, dat schoot terug. Dat conflict veroorzaakte ook spanningen tussen de confessies.

Vanaf 'Zwarte September 1970' trokken Palestijnse strijders naar Beiroet. Op 3 miljoen inwoners waren er nu 400.000 Palestijnen. De bevolkingsgroepen bewapenden zich tegen hen. In april 1975 openden schutters het vuur op de maroniet Gemayel. Zijn Falangisten reageerden met een aanval op Palestijnen. Lendering legt stap voor stap uit hoe de 1ste Burgeroorlog van april 1975 tot oktober 1976 ontstond en evolueerde. In 1978 vermoordden Palestijnse strijders een aantal Israëli's. Na een aanslag op een Israëlische diplomaat in 1982 viel Israël in Libanon binnen. Er vielen 12.000 doden, vooral burgers plus 1.500 Palestijnen in de kampen Sabra en Shatila. In oktober 1983 pleegde de Islamitische Jihad een aanslag op de Amerikaanse en Franse vredesmachters: er vielen 241 Amerikaanse en 58 Franse doden en 12 burgers (p. 234). De auteur noemt de jaren 1983-1984 de 2de Burgeroorlog, maar de periode 1984-1988 was even chaotisch. In 1989 volgde een wapenstilstand in Ta'if, Saoedi-Arabië. Na 15 jaar was de oorlog voorbij, ten koste van 100.000 doden, voor 90% burgers (p. 240). De reconstructie vond plaats in de jaren 90. In het zuiden bleven de gevechten voortduren tussen Hezbollah en Israël, onder andere in 1993, 1996 en 2005. Geregeld werd er ook een politicus vermoord. In april 2005 vertrokken de Syrische troepen na 29 jaar uit Libanon. Hezbollah werd een staat in de staat (p. 247-248). Door de Syrische burgeroorlog van 2011 en verder vluchtten 1,5 miljoen Syriërs en Palestijnen naar Libanon, een landje met 4,5 miljoen inwoners. De macht bleef in handen van schatrijke families (p. 250-254). In 2018 implodeerden de banken, in 2019 kon de overheid geen bosbranden meer blussen. Er volgden protesten tegen de kleptocratische overheid. In 2020 kon Libanon zijn buitenlandse schulden niet meer aflossen. Corona veroorzaakte 11.000 doden op 6 miljoen inwoners. Op 4 augustus 2020 ontplofte door slordigheid een loods in de haven van Beiroet: er vielen 218 doden en 7.000 gewonden en de schade was enorm. Tussen 2018 en 2020 kromp de economie met 40%! 2023 begon zonder president, met een demissionaire regering, een verdeeld parlement, een geruïneerde economie en een woedende bevolking. Dan kwam de oorlog tegen Hamas, waarbij Hezbollah Israël aanviel, Israël binnenviel en Hezbollah

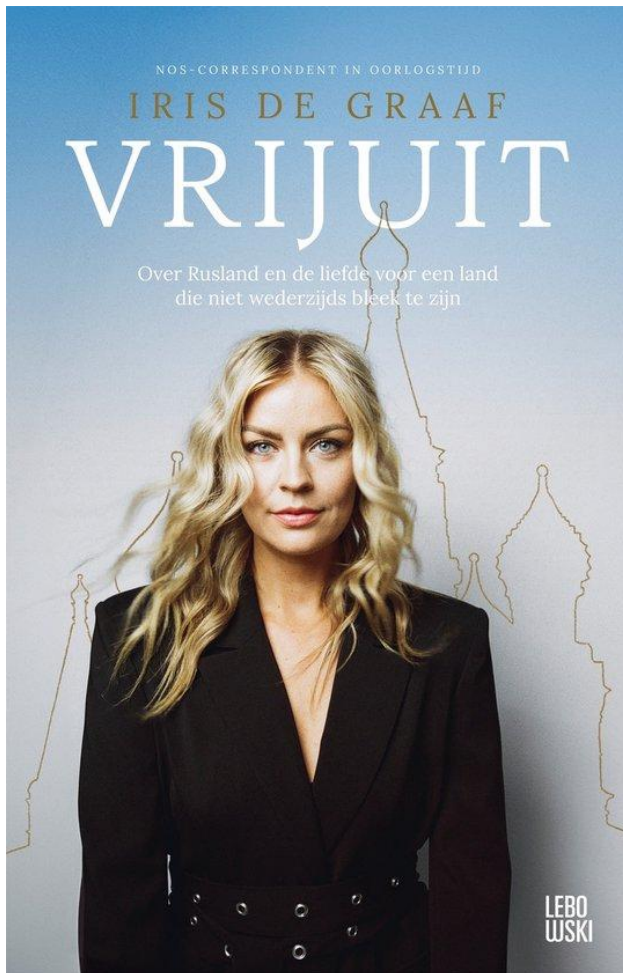
versloeg. Pas in januari 2025 had Libanon weer een president, Jopseph Aoun en een premier, Nawaf Salam (pagina 263-265). Lendering eindigt gematigd positief: de problemen waren vaak van buitenlandse makelij: Ottomaans, Frans, Koude Oorlog, Palestijnen. Het land heeft een hoogopgeleide bevolking, internationale contacten, vrije pers en een open economie. Nu pas noemt hij de aanleiding tot het schrijven van dit boek: de Israëlische invasie van 1 oktober 2024, die veel schade veroorzaakte (p. 267). Hij geeft ook duidelijke toeristische tips (p. 268-270). Het boek eindigt met enkele literatuursuggesties en een zeer uitgebreid register van personen en plaatsen (pagina 275-278).

Beoordeling

Lendering kent het land zeer goed en informeert de lezer over vele thema's: geschiedenis, politiek, economie, maatschappij, toeristische mogelijkheden. De informatie over het verleden is soms te uitgebreid en die over het heden mocht wat uitgebreider zijn: de 20ste eeuw begint in dit boek (270 pagina's) pas op pagina 187. De vele foto's zijn zeer welkom, maar de kwaliteit is matig. Kaarten zijn er genoeg (9). Klimaatverandering is blijkbaar geen privilege van onze tijd: de 13de eeuw v.C. en de jaren 536-547 n.C. werden er ook al door getroffen. Het ontstaan van de islam situeert hij in de Oudheid (pagina 89) en niet in de Middeleeuwen: hij ziet de periode van 300 tot 700 als de 'Late Oudheid'. De spelling wijkt soms af van de gebruikelijke: Carthago schrijft hij met een K (p. 33, 34, 35), Hoessein spelt hij telkens als Husayn (pagina 98-100, 162, 191-193, 218, 220) en Assad als Asad (226, 229, 246, 248, 250, 252, 264). Maar voor Arabisten is Husayn en Asad blijkbaar de juiste spelling. Libérateurs moet mét accent en ottomane is in het Frans met kleine letter (p. 208). 'Lebabon' (pagina 273) is een zetfoutje. Al met al een boek dat zeer aan te bevelen is voor wie de situatie in het Midden-Oosten wil begrijpen.

(Recensie) Iris de Graaf, *Vrijuit. Over Rusland en de liefde voor een land die niet wederzijds bleek te zijn* (Uitgeverij Overamstel 2025). ISBN 9789048873784, 365 pp. €23,99.

Jef Abbeel

De auteur (°1991) was Rusland-correspondent voor de NOS. Haar boek begint op 24 februari 2022, de eerste dag van de oorlog die niemand van de geïnterviewde Moskovieten zag aankomen. De staatstelevisie was al wel lang bezig met oorlogsverheerlijking, patriottisme en de roep om “onze kinderen in de Donbas te beschermen tegen de nazi’s”. Dan vertelt de schrijfster over haar Russische oma Katja (°1923), die in 1942 in Dessau moest gaan werken voor 100 gram brood en een kom soep per dag. Een Friese dwangarbeider, Geert Damstra, werd er verliefd op haar. Op 20 maart 1945 trouwden ze daar. Ze slaagden erin naar Leeuwarden te vluchten.

De Graaf beschrijft de viering van de ‘Dag van de Verdedigers van het Vaderland’ (23 februari 2022 en 2023): de echtgenotes zijn trots op hun mannen, die nu vechten tegen

de ‘nazi’s’. Verder vertelt ze over de laatste pro-Navalny-betoging, de 100.000 à 300.000 coronadoden, de oorlog die al in 2014 begon met de annexatie van de Krim en de bezetting van de Donbas, de start van de ‘Speciale Militaire Operatie’. 16.000 betogers tegen de oorlog zijn meteen opgepakt, tienduizenden verloren hun baan. Alle onafhankelijke media zijn meteen uitgeschakeld. Idem voor Memorial, de Moskouse Helsinkigroep en het Sacharovcentrum. De misdaden van Stalin worden uitgewist, de geschiedenis herschreven. Tien dagen na de invasie van 24 februari verlaat ze tijdelijk Rusland. Chronologie zit er niet in: nu volgt ineens een hoofdstuk over haar studie in Sint-Petersburg in ... 2012 en dan over de eerste reis van haar oma naar haar dorp Kotonjovka in 1960 en de armoede die daar heerste. Van de lezer wordt permanent soepelheid verwacht. Begin juni 2022 vliegt ze via Dubai terug naar Moskou. Russen die tegen de oorlog zijn, durven niet meer betogen: ze verliezen hun baan, hun geld en hun vrijheid. Ze filmt de herdenking van slachtoffers van WO 2 en hoort een meisje zeggen: “We zullen de nazi’s overwinnen die onze kinderen in de Donbas vermoorden.” De indoctrinatie heeft gewerkt. Vele Russen geloven niet wat hun Oekraïense familieleden vertellen. De sancties treffen ook de auteur: ze kan niet meer aan haar geld en ze heeft er veel nodig om de huur en haar medewerkers te betalen. Elke week moet ze enkele uren in de rij staan om 500 dollar te wisselen tegen roebels. Om de 2,5 maanden moet ze in Nederland nieuw contant geld ophalen. Om de drie

maanden verliest ze dan ook nog veel tijd en geld met een verplichte keuring op drugs, syfilis, hiv en tbc.

Het ergste is de militaire censuur en het risico op een langdurige celstraf. Leraren die kritisch zijn, worden verklikt en door de politie uit de klas gesleurd. De sancties hebben het leven duurder gemaakt, maar de economie overleeft door de import uit China, Kazachstan, Dubai, Turkije. De Russen wijten de sancties aan het Westen, niet aan Poetin.

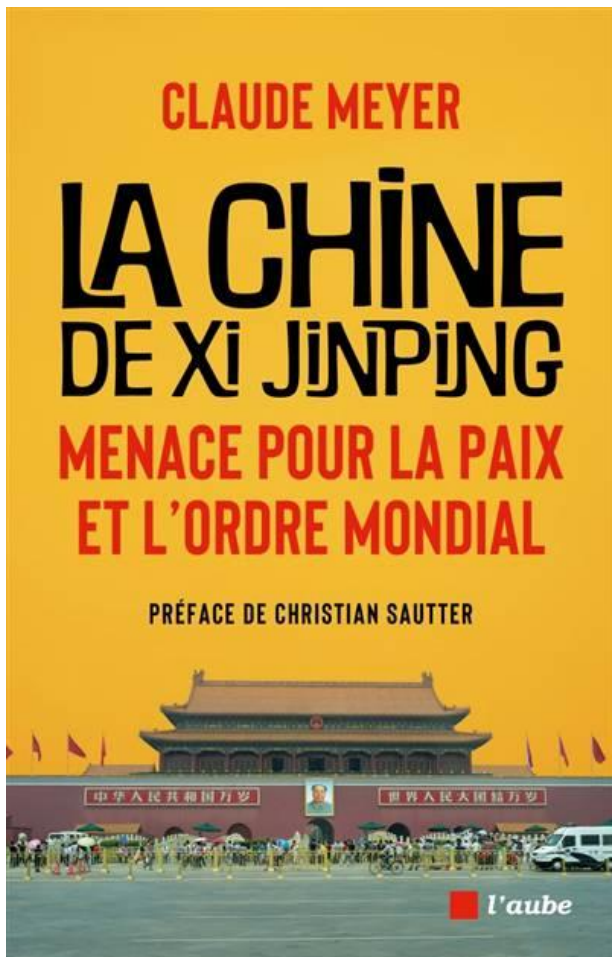
Ze bezoekt Kolomna, een stadje waar veel mannen naar het front zijn gegaan. De inwoners zijn bijna allemaal trots op hun soldaten en ze steunen Poetin. 80% steunt Poetin, maar die enquêtes worden telefonisch afgenomen: ze kennen je adres en dus durft bijna niemand tegen de oorlog te zijn. Zelfs de boze soldatenmoeders zijn niet tegen de oorlog, enkel tegen de slechte wapens en kleding waarmee hun zonen moeten vechten (p. 267-272). In Moskou is de oorlog veraf: bars en restaurants zitten vol, films en muziekfestivals zijn uitverkocht.

Sinds 2012 heeft Rusland een anti-homowet, die sinds de oorlog aangescherpt is: de hele LGBTQI++ beweging is nu een 'extremistische organisatie', zoals Al Qaida, IS en de aanhangers van Navalny. Een vrouw met een poster 'Oekraïners zijn onze broeders' kreeg een boete van 700 euro en 15 dagen cel. Ilja Jasjin kreeg 8,5 jaar cel voor het bekend maken van de Russische misdaden in Boetsja (maart 2022). Andere journalisten en activisten kregen tot 25 jaar cel. De schrik en de stress maken dagelijks deel uit van haar leven en werk, net zoals bij de weinige andere buitenlandse correspondenten. Begin mei 2023 krijgt ze bevel van de NOS om meteen terug te keren. Ze mag geen drie dagen wachten op haar nieuw visum. De arrestatie van Evan Gershkovich, een Amerikaanse journalist met Russisch-Joodse roots, toonde aan dat elke correspondent in gevaar was. Geert Groot Koerkamp blijft in Moskou: hij ondervindt niet dezelfde intimidatie. Iris de Graaf staat op de sanctielijst van Rusland en mag het land nooit meer binnen. Zij houdt van Rusland, omgekeerd helaas niet (p. 337-340). Na zeven jaar maakt ze ook een einde aan haar relatie met L. Ze wordt presentator van het journaal en op 16 februari 2024 moet ze de dood van Navalny aankondigen. Het laatste restje hoop op een beter Rusland verdwijnt.

Beoordeling

De Graaf kan bijzonder goed en vlot schrijven. Het zijn allemaal korte hoofdstukjes die los van elkaar gelezen kunnen worden. Ze tekent een zeer duidelijk en indringend beeld van het huidige Rusland, waar de repressie erger is en de meeste inwoners het minder goed hebben dan tijdens de Sovjet-Unie. Ze toont ook aan hoe stresserend en ongezond het beroep van een geëngageerd correspondent is, zeker bij oorlogscensuur. Interviews met mensen op straat worden moeilijk gemaakt door de alomtegenwoordige politie. Ze ondervindt ook dat ze als vrouw in het extreem patriarchale Rusland niet als gelijkwaardig wordt gezien. En dat ze er als journalist minder welkom is dan als student of toerist. Bovendien zijn er in Nederland een hoop gefrustreerde mensen die haar allerlei verwensingen toestuурden via sociale media. Onze persvrijheid is soms te groot. De familiegeschiedenis is verweven in het verhaal. En de auteur is bijzonder openhartig over haar privéleven. Een chronologische volgorde zit er helaas niet in: de lezer moet zeer flexibel zijn. Je kunt er best het Russisch-Nederlands woordenboek van Honselaar bij nemen om de vele Russische woorden te vertalen en een Engels is niet overbodig. Er staat geen enkele foto in, ook niet van de mooiste boekhandel van Rusland, de Podpisnyje Izdanieja in Sint-Petersburg. Dit boek is zeker de moeite waard om te lezen en als lezer leef je meteen mee met de schrijfster.

(Recensie) Claude Meyer, *La Chine de Xi Jinping. Menace pour la paix et l'ordre Mondial* (Editions de l'Aube 2025). ISBN 9782815956079, 320 pp. € 23,00.
Jef Abbeel

De auteur is Azië-specialist en beweert dat China wereldleider wil worden en een nieuwe wereldorde wil creëren. Dat zou een bedreiging zijn voor de wereldvrede. Het 'Middenrijk' was volgens hem al wereldleider tot aan de 'Eeuw van de Vernedering' (1839-1949, p.16, 21, 27), maar hiervoor brengt hij geen bewijzen aan. Er waren trouwens geen statistieken. Opmerkelijk is ook dat China de vreemde overheersers daarvoor, de Mongolen van 1279 tot 1368 en de Mantsjoes van 1644 tot 1911, niet bij die vernederingen rekent. Meyer beweert dat China tot 1800 33% van de wereldproductie vertegenwoordigde tegenover 23% voor Europa (p. 27). Hier noemt hij geen bron, elders altijd wel.

De economische opgang sinds 1978 is ongezien in de geschiedenis. Sinds 2009 is China de eerste exporteur van de wereld, met nu 15% tegen 8,3 % voor de VS en sinds 2010 de eerste industriële macht. Nu is China goed voor 18% van de wereldproductie tegenover 1% in 1980. Tussen 1980 en 2017 was de jaarlijkse groei 9,6% (p.30-33). Biden en

Trump reageerden met invoertarieven. In de financiële wereld klopt China de VS ook: de grootste vier banken zijn Chinees. De gezinnen sparen 27% van hun inkomen, maar dat inkomen is slechts 1/6de van het Amerikaanse. Die banken lenen vooral geld uit aan Chinese staatsbedrijven, aan de Amerikaanse regering en aan 150 landen van het zuiden. Nooit eerder heeft een arm land zoveel geld uitgeleend aan een rijk (767 miljard \$): elke Amerikaan heeft een Chinese schuld van 2.300 dollar. China bezit ook 10% van de Europese schuld, vooral Duitse en Franse. Maar de yuan wordt internationaal te weinig erkend: hij vertegenwoordigt 2,4% van de internationale reserves tegen 18,3 % voor de euro en 54,7% voor de dollar (p.52-70). Meyer noemt de investeringen in Westerse bedrijven beperkt, maar tegelijk somt hij er een resem op waarin China minstens 1 miljard dollar geïnvesteerd heeft: Volvo, Daimler, Peugeot, Club Med, Kuka, HSBC, Barclays, BP etc. De westerse markten staan daarvoor open, de Chinese is grotendeels afgesloten (p.63-67). De Nieuwe Zijderoute (2013-?) is het project van de eeuw. Hiermee laat China de VS en de EU ver achter zich: hun 'Build Back Better World Initiative' en 'Global Gateway' raakten amper bekend (p.84). Meyer heeft wel kritiek op het Chinees neokolonialisme in Afrika: het haalt grondstoffen weg met eigen personeel en dumpst er goedkope producten ten koste van de lokale bedrijfjes. Het leger wordt elk jaar sterker. Het staat onder de CCP/Chinese Communistische Partij, die de baas is over alles. De zwakste kant is dat het geen oorlogservaring heeft sinds de nederlaag tegen Vietnam in 1979. Het is niet zeker dat het in 2049 even sterk zal zijn als het Amerikaanse, dat meer dan genoeg oorlogservaringen heeft.

Xi wil een nieuwe wereldorde, die antiwesters en China-centrisch is. Zijn assertieve buitenlandse politiek van inmenging in andere landen is een complete breuk met de voorzichtige diplomatie van Deng. Die inmenging neemt diverse vormen aan: spionage door wetenschappers bij westerse universiteiten en bedrijven, Confucius-instituten, media, omkopen van politici, sancties, 34 illegale politiestations in Europa (p. 275-280). In Afrika en Latijns-Amerika heeft China een positief imago, in Europa en Noord-Amerika een negatief (p.107-131).

China heeft 700 miljoen mensen uit de armoede gehaald. Tegelijk is de ongelijkheid (met 969 dollar-miljardairs in 2023) groter dan in de VS: 1% bezit 35% van de rijkdom, 25% armen slechts 1%. De oostelijke kustprovincies zijn vijf keer zo rijk als de centrale en de westerse (p. 259). Voor mensenrechten staat Rusland op plaats 150 en China op plaats 177 van 195 landen (p.153-156). Sinds de Russische inval in Oekraïne is de handel tussen China en Rusland meer dan verdubbeld. China levert alles, o.a. chips en halfgeleiders voor de oorlogsindustrie. In hun onderlinge handel vervangen de yuan en de roebel steeds meer de dollar (p. 157-160). Al in 2021 verklaarde Xi dat de verovering van Taiwan zijn doel was. Hij wil de geschiedenis ingaan als de man die China één gemaakt heeft. De meeste Taiwanese willen dat niet en denken aan de brutale repressie van Hongkong. Hoewel China beweert dat Taiwan sinds de Oudheid bij China hoort, was dat enkel tussen 1683 en 1895, dus 212 jaar. De VS steunen Taiwan, maar ze beloven geen soldaten. Een echte oorlog zou verwoestende gevolgen hebben. Het Chinese streven naar hegemonie bedreigt de vrede in Oost-Azië: China wil de controle over heel de Oost- en Zuid-Chinese Zee ten koste van vijf andere landen. In de Oost-Chinese Zee maakt het ruzie met Japan over de Senkakoe-eilanden, die slechts 7 km² beslaan. In de Zuid-Chinese Zee vindt 15% van de wereld-visvangst plaats, treft men 13% van de gasreserves aan en ze bevat ook veel zeldzame metalen. In 2016 heeft het Internationaal Gerechtshof van Den Haag zich hierover uitgesproken ten voordele van de Filipijnen, maar China trekt zich daar niets van aan (p.175-180). De Chinese ambities botsen wel op enkele uitdagingen: vastgoedproblemen, schulden (272% BBP, zoals de VS), vergrijzing, jeugdwerkloosheid van 21% en minder vertrouwen van de elite in Xi. De vruchtbaarheidsgraad ligt op 1,3 en in Shanghai en Peking zelfs op 0,74 en 0,87. Verklaringen zijn de hoge kosten van huisvesting en onderwijs, de emancipatie van de vrouwen en hun professionele ambities. In 1960 was de levensverwachting 44 jaar, nu 77. In 2035 zullen er 400 miljoen gepensioneerd zijn en zal China oud zijn voordat het rijk is (p. 217-241). Momenteel telt het 'atheïstische' China bijna vier keer meer gelovigen dan partijleden: 350 t.o. 95 miljoen. Het aantal CCP-leden is wel gestegen naar 100 miljoen: 69% mannen, 31% vrouwen (Sinocism, 01.07.25). De CCP controleert en vervolgt de godsdiensten en alle burgerbewegingen. Honderden mensenrechtenactivisten zijn aangehouden. Het gedachtegoed van Xi vervangt het vrije denken op de universiteiten. Taiwan, Tibet en Tiananmen mogen er niet aan bod komen. Professoren worden gecontroleerd en verklikt. Geheim Document nummer 9 somde in 2013 de zeven Westerse gevaren op: democratie, vrije markt, universele waarden, vrijheid van pers, burgerrechten, onafhankelijke rechterlijke macht en de historische vergissingen van de partij (p. 250). Voor persvrijheid staat China op plek 172 van 180, voor godsdienstvrijheid is het nog erger. In 1949 waren er 120.000 boeddhistische monniken, in 2020 nog 46.000. Het christendom verontrust de CCP nog meer: deze 'vreemde' godsdienst telt bijna evenveel leden als de CCP: 70 miljoen protestanten en 12 miljoen katholieken. De repressie is hard. Het Sociaal Kredietstelsel beloont of bestraft bedrijven en individu's, het dient vooral om hen te controleren, maar het geniet grote steun bij de bevolking: 80% keurt het goed (p. 256-257). Het milieu is een ramp: 300 miljoen plattelandsbewoners consumeren ondrinkbaar water en 20 van de 30 meest vervuilde steden zijn Chinees. China heeft de meeste koolmijnen, maar tegelijk is het wereldkampioen in zonnepanelen, windturbines en elektrische auto's. Vele jongeren kiezen tang ping/blijven

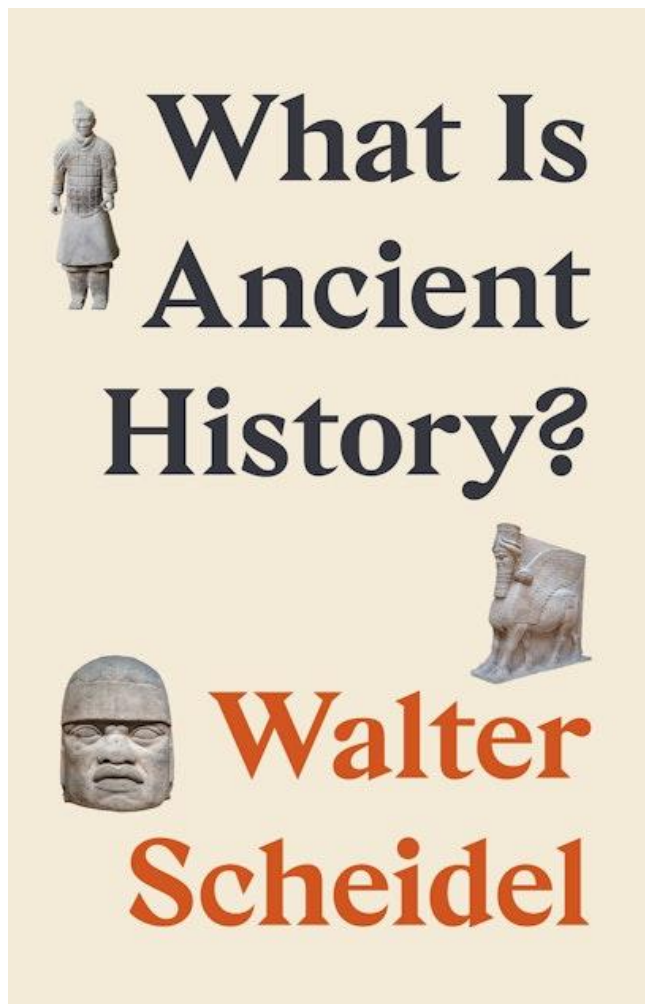
liggen boven de 996: werken van 9 tot 9, gedurende 6 dagen per week. De bedrijfsleiders zijn ongerust, omdat Xi de ideologie belangrijker vindt dan de economie. De controle op Alibaba, Tencent, JD.com e.a. is versterkt, Alibaba kreeg een boete van 2,8 miljard dollar, waardoor de groei is afgeremd. De buitenlandse investeringen zijn in 2023 ingestort tot het laagste niveau sinds 1993. Het aantal Chinese startups daalde van 51.302 in 2018 naar slechts 1.202 in 2023 (p. 263-266). Meyer beweert dat er binnen de top van de CCP twee fracties zijn: een elitaire uit de rijke provincies met Xi en een plebejische uit de arme provincies met Hu Jintao, Wen Jiabao en Li Keqiang. De partij staat dus ook voor grote uitdagingen. Maar zolang als de bevolking met 95,5% tevreden is over de centrale regering, zal de CCP vlot kunnen overleven (p. 263-270). Het tiende en laatste hoofdstuk gaat over de EU. China is onze eerste importeur met 20,5%, maar slechts de derde voor export (8,8%). Het handelsdeficit wordt groter, niet enkel door Chinese subsidies, maar ook door hun technologische voorsprong, zeker in chips en batterijen. Europa heeft bovendien een 30% lagere productiviteit dan de VS, zodat onze achterstand dubbel is. Afrika gaat gebukt onder een Chinese schuldenlast van 180 miljard dollar, China is er alomtegenwoordig en toch blijft de EU de eerste handelspartner en investeerder. Europa kan China anders benaderen dan de VS door zijn historische banden, zijn ander economisch en sociaal systeem en zijn multilateralisme. Maar ons aandeel in het mondiaal BBP is gedaald van 19% in 2000 naar 15% in 2023. De VS zijn ook gedaald, van 21 naar 16%, China is gestegen van 7 naar 18%! En door de winst van nationalistische en extreme partijen in juni 2024 is het Europees project verzwakt: een kwart van het Europees parlement is nu populist en vaak Euro-sceptisch. De strategische autonomie van de EU is dus beperkt als evenwichtsfactor tussen China en de VS. De agressieve dreiging van Rusland, Iran en China versterkt wel de Europese samenwerking (p.293-295).

Beoordeling

Meyer waarschuwt duidelijk voor de Chinese dreiging. Zijn sterkte zit vooral in het cijfermateriaal: bijna alle stellingen voorziet hij van statistieken. Zijn bronnen zijn zowel Chinees als internationaal. De EU en de VS zijn dus gewaarschuwd: Xi wil de eerste plaats veroveren, maar de Amerikaanse economie en hun leger blijven voorlopig nummer één. Van de lezer wordt wel wat kennis van de economie verwacht. Enkele opmerkingen: vele titels van boeken staan in de voetnoten, maar niet in een overzichtelijke bibliografie. Het boek staat vol afkortingen: een deel wordt verklaard op p. 9-10, een groter deel niet. De lezer mag dus zelf uitzoeken wat BATX, BTP, CDB, PBoC etc. betekenen. De Engelse afkortingen omschrijft hij in het Frans: ADIZ is dus Zone d'Identification de Défense Aérienne i.p.v. Air Defense Identification Zone. Hij vermeldt de importtarieven van Trump van 2018, niet die van 2025. Hij zegt dat België en Nederland samen 36.200 km² beslaan (p. 186). Het is 30.688 plus 41.865, dus 72.553, het dubbele. De Veiligheidswet voor Hongkong dateert niet van 2010 (p. 186), maar van 30 juni 2020. Spanje was geen kolonisator van Taiwan (p. 189), Portugal, de Nederlandse VOC en Japan wel. 2013 (einde zero-covid-politiek, p. 219) moet 2023 zijn. Bij de Jezuïeten, die een grote rol speelden in China (p. 290), ontbreken Ferdinand Verbiest en Nicolas Couplet. Al met al een zeer boeiend boek dat de lezer permanent wakker houdt.

(Review) Walter Scheidel, *What is Ancient History?* (Princeton University Press 2025). ISBN 9780691236650, 319 pp. €28,99/\$29.95/£25.00.

Mark Beumer

It's easy to think that ancient history is, well, ancient history – obsolete, irrelevant, unjustifiably focused on Greece and Rome, and at risk of extinction. In *What Is Ancient History?*, Walter Scheidel presents a compelling case for a new kind of ancient history – a global history that captures antiquity's pivotal role as a decisive phase in human development, one that provided the shared foundation of our world and continues to shape our lives today.

For Scheidel, ancient history is when the earliest versions of today's ways of life were created and spread – from farming, mining, and engineering to housing and transportation, cities and government, writing and belief systems. Transforming the planet, this process unfolded all over the world, in Eurasia, Africa, and the Americas, often at different times, sometimes haltingly but ultimately unstoppably. Yet it's rarely studied or taught that way. Since the 18th century, Western intellectuals have dismembered the ancient world, driven not only by their quest for professional expertise but also

by nationalism, colonialism, racism, and the idealization of Greece and Rome. Specialized scholarship has fractured into numerous academic niches, obscuring broader patterns and dynamics and keeping us from understanding just how much humanity has long had in common.

The time has come, Scheidel argues, to put the ancient world back together – by moving beyond the limitations of Greco-Roman “classics,” by systematically comparing ancient societies, and by exploring early exchanges and connections between them. The time has come, in other words, for an ancient history for everyone.

Indeed, in four long chapters Walter Scheidel tries to rid the negative image of Antiquity of its pejorative connotations, whereby Enlightenment, Romanticism, colonialism and racism have had a great influence on the still dominant image of Ancient History that is focused purely and exclusively on Greece and Rome. He starts with an explanation of the name itself: Ancient History. This has a dusty and negative image and is even used as a proverb: oh, that's all ancient history. However, the translations of ancient history and the associated meanings also play a major role in this. In English, “ancient historian” sounds much more important. Everyone immediately knows what someone is doing. In the Netherlands we speak of the “oudhistoricus”,

whereby “oud” is not recognized as “ancient”, but as “former”. So when you say in the Netherlands that you are an “oudhistoricus”, people think you are retired. It is then better to say that you are an Antiquity expert or Oudheidkundige, but that term is synonymous with archaeologist. So that doesn’t get you anywhere either. The German Altertumswissenschaft, on the other hand, inspires a great deal of awe and respect, because antiquity simply enjoys much more respect outside the Netherlands. German scientists such as Winckelmann and writers such as Goethe have repeatedly pointed out Greco-Roman civilization as the cradle of civilization. In England, museums and libraries play a major role, as do films, but of course also famous scientists who have studied Greco-Roman Antiquity. We do not have those in the Netherlands. In the Netherlands, Ancient History is indeed part of the Bachelor of History and Archaeology as a subject or as a Master, but not as an independent institute. Given all these conceptual problems, it may be a good idea to call yourself a historian of Antiquity or a historian of origins. I would avoid the predicate “ancient”, although I am proud of it myself.

Scheidel then gives an explanation of how it could have come to this, but also what Antiquity has brought us in terms of politics, religion, culture, society, philosophy and economy. To make his point, Scheidel uses Greek examples, while the intention was to promote Chinese, Indian, Japanese, African and South American Antiquity. However, it soon becomes clear that Greco-Roman Antiquity encapsulated itself early on and was portrayed as superior to other ancient cultures, such as the Mayans, Incas and Aztecs, while they invented things that you did not see with the Greeks (or Hellenes) and Romans. This encapsulation and consolidation is probably also the cause of the arrogance that is often seen among these scientists. People like to exclude each other because someone is not from the same university or someone has a different vision. I also see in the Netherlands that people like to think they can claim fields of study, such as which institute may study ancient religion or ancient medicine, with the notion that this must necessarily be affiliated with a Dutch university. Furthermore, Scheidel indicates that the Classics are inextricably linked to Antiquity and that mastery of ancient Greek and Latin is an initial condition for studying Ancient History. This too is arrogance, also in relation to the Gymnasium where Greek and Latin are taught and this is still considered the best way to university. These arrogant outdated ideas also cause exclusion, while we should find each other and connect with each other.

The question then is how we can make Antiquity relevant again, without it being abused by countries or others. For example, it appears that many countries claim to have a direct connection with Greece or Rome, while that is very questionable. For example, in the Netherlands it was assumed for a long time that Julius Caesar had been in Nijmegen, but recent research has shown that idea to have been refuted. One of the ideas is to rid Antiquity of its dominant and colonial character, in order to give other Antiquities a place as well. That starts with a place in the curriculum of primary schools, secondary education and universities that, in addition to Greece and Rome, must also offer China, India, Japan, Australia, South America and Africa. The Greco-Roman civilization must also be nuanced by comparative research, one of Scheidel’s ideas. He himself provides a model as inspiration and also mentions other models, which in turn can be criticized. The idea of Global Ancient History is nice, but perhaps Global Antiquity Studies or Full Antiquity History would be better. You can go in many directions with our discipline. The question is of course whether all this is feasible. This requires the cooperation of all those ancient historians who identify with the classical image.

Scheidel therefore also proposes to deconstruct the Classics and to fill them in again with other languages. This will also lead to resistance, because the entire image of the Classics will be refuted. In conclusion, it is simply a difficult, but not impossible task to fill in Ancient History

again. However, you need the help of colleges, universities, professors and institutions. In addition, the actual relationships between countries and the Greco-Roman civilization must be examined, because that is of course Eurocentrically inspired. You will not find this idea in China. I think it is also good to compare developments. When did polytheism arise in China, India, Rome and in which timeline should we place that? The time periods are also simply social constructions that a majority adheres to, although that is also increasingly under pressure. Furthermore, it is important that ancient historians adopt other methods from other disciplines, such as sociology or medicine (evidence based), so that the view of sources also changes. In short, Scheidel has given us much food for thought about our beautiful, magical Antiquity. I recommend every ancient historian, archaeologist, classicist, anthropologist, philosopher and everyone who is concerned with Ancient History to purchase this book. You can do so [here](#).